

*С любов към България,
национално разбиращанство
и единение!*

Научна конференция:

*„70 години от поврата
на Девети септември 1944 г. —
исторически предпоставки и
последствия“*

*08.09.2014 г. зала „Гържествена“
София Централен военен клуб*

НАЦИОНАЛЕН СЪВЕТ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ СЪЮЗ

70 ГОДИНИ ОТ ПОВРАТА НА
ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ 1944 ГОДИНА –
ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ И
ПОСЛЕДСТВИЯ

сборник с научни изследвания

*Манта принт
София, 2015 г.*

Настоящата книга се издава с любезното съдействието на „Полиграфия юг“ АД и парламентарната група на „БСП лява България“ в 43 Народно събрание.

Рецензент: *акад. проф. д.и.н. Георги Марков*

Съставител и научна редакция: *проф.д-р Искра Баева*

Редакционна колегия: *проф. д-р Искра Баева, Симеон Симеонов, доц. д-р Димитър Вечев, Станка Палазова, д-р Евгений Кандиларов*

© 2015 Искра Баева – съставител и научен редактор

© 2015 Васил Папратилов – дизайн и кориц

Издател: „Манта принт“

Печат: „Полиграфия юг“ АД

ISBN: 978-619-90379-2-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи.....	7
Приветствие на председателя на Отечествения съюз Симеон Симеонов	9
9 септември 1944 г. – Повратна дата за българската история през ХХ в. Искра Баева	11
Имаше ли алтернатива 9 септември 1944 г.? Евгения Калинова	28
СССР и САЩ: проекти за следвоенното устройство на България Витка Тошкова	50
За някои дискуссионни и спорни въпроси около датата 9 септември 1944 г. Владимир Мигев	59
Програмата на Отечествения фронт и управлението на Константин Муравиев Валери Колев	68
Кимон Георгиев и Отечественият фронт (1942–1948 г.) Лора Дончева	78
9 септември 1944 г. и съдбата на Българският земеделски народен съюз Луиза Ревякина	91
Очакването, примирението и отрицанието или как българското общество посреща 9 септември 1944 г. Николай Пошпетров	105
Различните лица на „Народния съд“ Върбан Тодоров	118
По пътищата към властта щрихи към дейността на Дамян Велчев преди и след 9 септември 1944 г. Боян Жеков	130
9 септември 1944 г. и местните партийни организации в хасковски регион (септември-ноември 1944 г.) Виолета Костова	156
Хасковският регион през септември 1944 г., събития и спомени Красимира Узунова	163
Антифашистката тема (1941–1944) в творчеството на русенски поети Живодар Душков	173

„Ние сме на 25“: провокирани размисли за 9 септември 1944-а от една пиеса, писана 25 години по-късно Наталия Христова	192
Датата 9 септември 1944 г. и противоречивите оценки на БСП Евгений Кандиларов	197
Политическите промени в централната консистория на евреите в България през септември–декември 1944 г. Иванка Гезенко	205
От „национален“ сецесион към социалистически реализъм. Как 9 септември 1944 г. промени архитектурния облик на София Ирина Якимова	212
Отечественият фронт във велкотърновския край, 1944–1947 г. по документи на държавен архив – Велико Търново Борислава Глушкова	224
Отечественият фронт и движението на българските жени Надежда Козлева – председателка на окръжния съвет на движението на българските жени – 1968-1981 г.	230
Приносът на младежкото бригадирско движение от великотърновския край за възстановяване на народното стопанство Елена Мачковска – секретар общински комитет на ОС – гр. В. Търново	235
Изграждане на Отечествения фронт и ролята му за извоюване на народната власт в горнооряховски партиен окръг доц. Инж. Гено Жулев	245
Отечественият фронт и българската армия Иван Коев – зам. председател на СВВБ председател на областния съвет на СВВБ – гр. В. Търново	251
Отечественият фронт преди, Отечественият съюз днес и в бъдеще Марин Палазов – председател на об. съвет на ОС – в. Търново, областен координатор и член на бюрото на нс на ОС	255
Отечественият фронт за информираността на населението и културно-масовата работа по местоживеене Станка Палазова – зам. председател общински комитет „Васил Левски“, В. Търново	257

Уводни думи

Предлаганият на читателите сборник съдържа 24 статии и изследвания, посветени на 9 септември 1944 г. – една от най-оспорваните и дискутирани дати в модерната история на България през ХХ в. Той е резултат от организираната от Отечествения съюз на 8 септември 2014 г. научна конференция на тема „70 години от поврата на 9 септември 1944 г. – исторически предпоставки и последици“. Както личи от формулировката на темата, конференцията беше посветена на отбелязването на кръглата годишнина от началото на поредния голям поврат в българската история, който тласка страната към изцяло нова политическа, геополитическа и социално-икономическа реалност.

Отминалите седем десетилетия от събитията около 9 септември 1944 г. не се оказаха достатъчни, за да бъдат изживени емоциите и споровете за значението на датата. Това е изводът, който може да се направи от изстрената обществена дискусия, съпроводила 70-тата годишнина от историческото събитие – нейното медийно отразяване и множеството политически реакции. Това, че датата продължава да вълнува и разделя обществото, даде допълнителен стимул на историците да анализират предпоставките, характера и последиците на поврата от 9 септември 1944 г. Неслучайно и във формулировката на конференцията водещ беше терминът „поврат“, а не често използваните определения за събитията като „преврат“, „въстание“ или „революция“. По този начин организаторите заявиха своето желание участниците сами да изберат своята интерпретация, което да създаде благоприятни условия за академична, а не политическа дискусия.

Интересът към станалото в края на Втората световна война и към целия следвоенен период беше подклаждан и от дискусиите около четвъртвековната годишнина от 10 ноември 1989 г., които бяха мащабно и с голяма тържественост бяха организирани под егидата на президента на Република България Росен Плевнелиев. На пръв поглед съпадението на двете повратни годишнини – 9 септември и 10 ноември, би трябвало да охлади страстите около 9 септември, но не стана така. За продължаващата политизация на събитията основна причина е фактът, че в център на второто отбелязване се превърна голямото обществено разочарование от равностметката за постигнатото и загубеното след края на социализма и по пътя към парламентарната демокрация и пазарната икономика. Това разочарование, разкрило се след национално социологическо проучване на „Алфа рисърч“¹, нямаше как отново да не възроди обществената дис-

1. Осъществилите проучването социолози отчитат, че в спомена за социализма се налага „идеализацията на годините на младостта“ и представата за „работ-

кусия около не толкова за датата 9 септември 1944 г., колкото за утвърдената след него общественно-политическа система. Защото сравнението между резултатите от двата значителни социални поврата не се оказва в полза на последния. А замисълът на честванията на 25-годишнината от началото на прехода беше съвсем различен – то премина под лозунга „25 години свободна България“², който силно напомняше за отбелязването на годишнината от 9 септември от 1969 г., когато отново бяха отброени 25 години, но от настъпването на друга, внушавана от комунистическата партия представа за свободата.

И в конференцията, докладите от която са публикувани в настоящия сборник, се чува различни мнения за характера на годишнината от 9 септември 1944 г. Според въвеждащото слово на изследователя на модерната българска история и специалист по превратите в Третото българско царство акад. Георги Марков *„Едва ли ще стигнем до единно мнение, но трябва да стигнем до точката на равновесие, до баланса. Независимо дали ще го наречем превратно или повратно събитие, обективно то е един предел в историята на България с всичките му последици. Това, което се случва в нощта на 8 срещу 9 септември в София, е държавен преврат. Убеден съм в това, защото съм изследвал превратите на Военния съюз. Но последиците му са социална революция. Ако се изразим с днешната терминология – сменя се системата. И стопанската, и общественно-политическата, и начинът на живот“*.

Повечето участници в конференцията интерпретираха по различен начин предпоставките, международната ситуация на България, хода на събитията, предхождащи поврата на 9 септември, извършването на преврата в София и завземането на властта в страната, представиха своите изследвания върху някои от водещите личности, съдбите на по-важни и не толкова важни участници в политическия процес.

Кръглите годишнини, особено когато са отдалечени с десетилетия, дават възможност на събитията да се погледне аналитично и да се потърсят по-спокойно техните предпоставки, а и последици. Този подход в значителна степен характеризира и подхода на авторите на сборника. Надявам се, че запознаването на по-широк кръг читатели с новите гледни точки на историци и други анализатори на обществения процес ще помогне за нашето общо достойно разделяне с историята и за преодоляването на нейното използване за краткотрайни политически цели.

та за всички“, „*безплатното здравеопазване*“. Независимо от идеализацията, тези представи се появяват не от въздуха, а от сравнението с реалностите на пехода. – <http://25freebg.com/25-години-по-късно/>

2. <http://25freebg.com/>

ПРИВЕТСТВИЕ НА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ СЪЮЗ СИМЕОН СИМЕОНОВ

Уважаеми дами и господа участници и гости на конференцията,
В навечерието сме на отбелязването от прогресивното човечество на 70-та годишнина от края на най-жестоката война – Втората световна, разпадена от нацистка Германия и нейните съюзници, в която загинаха повече от 50 милиона души.

Особени са мястото и съдбата на България в тази война. Ние преживяваме метаморфозата да се преобразим в хода на войната от съюзник на хитлеристка Германия и държавите от Оста във фактор, дал своя, макар и скромнен принос за разгрома на фашизма и победата във войната на съюзените държави и народи от Антихитлеристката коалиция.

Големият поврат, началото на края на Втората световна война за България започва на 9 септември 1944 г. С извършената в този ден промяна на политическата система и установяването на властта на Отечествения фронт (ОФ) започва нов етап в историята на Родината – скъсване с едноличния монархически режим и външнополитическата обвързаност с хитлеристка Германия и нейните съюзници и установяването на народно-демократично управление. Тогава страната ни сеприсъединява чрез героичния подвиг на антифашистката съпротива и на българската армия към усилията на съюзените демократични народи за разгрома на националсоциализма и фашизма.

Датата Девети септември 1944 и днес предизвиква различни спорове и оценки в нашето общество. От едни среди тя е възвеличавана до ранг на национален празник, а от други е ревностно заклеймявана като „черен ден“. Безспорно е, че тази дата е повратна в българската история. Обективната преценка, според мен, повелява събитията на този ден и установяването на властта на антифашистката коалиция ОФ да бъдат оценявани като:

Неизбежни – от гледна точка на хода на военните действия на Балканите и обявената от Съветския съюз на 5 септември 1944 г. война на България, на политическата криза в страната и неспособността на буржоазните партии и монархическата регентска институция да поемат отговорността и да предложат удовлетворяващо решение на народа и великите сили;

Спасителни – предотвратяват реални бойни действия на българска територия, откачат окончателно България от катафалката на Третия райх и я присъединяват с обърнатите щикове на българската армия към усилията на съюзените народи от Антихитлеристката коалиция за победа-

та над „кафявата чума“, което има съществено значение за сключването на един достоен мирен договор през 1947 г. в Париж;

Ново начало – слага се началото на едно качествено ново общество-но-политическо и социално-икономическо устройство и ново външно-политическа обвързване на българската държава за продължителен период от време.

Обръщането с лице и обективен поглед към фактите и събитията от онзи период ще даде възможност за изясняване на обективната истина и формиране на правдива историческа оценка. Настоящата авторитетна научна конференция е част от усилията на дейците на Отечествения съюз (ОС) – наследник и продължител на най-добрите традиции на ОФ в тази насока. В това се състои и дългът на научната общност и на подобни научни форуми. В нашите разбирания само чрез обективната, научно обосновавана, историческа истина ще направим като общество решителна крачка в гражданското помирение и спирането на продължаващата повече от 90 години гражданска война в България на идеологическа и политическа основа.

Уважаеми участници и гости на научната конференция,

Позволете ми да изкажа моята огромна благодарност към проф. д-р Искра Баева – модератор на конференцията, за нейните огромни усилия по организацията и структурирането на събитието, на всички вас за положителния отклик и участие днес с приноси научни разработки по темата. Отправлям моите думи на благодарност и към ген. л-т о.р. Стоян Топалов – председател на СОСЗР и Министерството на отбраната за съпричастността и предоставеното любезно домакинство.

Желая успех и ползотворна работа на настоящата научна конференция. На добър час!

8 септември 2014 г.

9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. – ПОВРАТНА ДАТА ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ ПРЕЗ ХХ В.

Искра Баева¹

През последните години светът и Европа отбелязват много значителни дати от миналото, повечето от които за добро или за зло са свързани с войни – Първата и Втората световна. България също се включва в честването на важните годишнини от ХХ в., макар и по свой начин – ще отбележим по-скоро осмислящо и оценяващо, отколкото тържествено 70-годишнината от голямата промяна, наложена от края на Втората световна война, както и 25-годишнината от не по-малко повратната дата на новата голяма промяна – 10 ноември 1989 г. Тези дати са свързани логически, но са силно оспорвани както в миналото, така и днес, а предполагам ще бъдат дискуссионни и в бъдеще. Оспорването има повече политически, отколкото исторически характер, затова ми се иска да започна ретроспективното представяне на събитията отпреди 70 години с цитат не на историк, а на чешкия писател-емигрант след 1968 г. Милан Кундера: *„Хората вярват, че се стремят към изграждането на по-добро бъдеще. Това не е вярно. Бъдещето е апатична празнота, която никого не интригува. Миналото е пълно с живот, жадно да ни дразни, провокира и обижда, изкушавайки ни да го унищожаваме или съграждаме отново. Единствената причина, която ни подтиква да владеем бъдещето, е възможността да променяме миналото“*. Струва ми се, че този литературен цитат вярно илюстрира отношението на хората към собственото и чуждото минало.

Тъй като става дума за силно дискуссионна дата, ще се насоча към оспорваните моменти, свързани с 9 септември 1944 г. Първият от тях е участието на българското общество в европейската антифашистка съпротива. В годините на прехода многократно беше отричано партизанското движение, акциите на бойните групи и всичко, отнасящо се до съпротивата, която беше представяна едва ли не като планинска почивка, криеница и нападение на мандри. Затова в името на сериозния исторически подход, първо ще цитирам официалните документи от онзи период:

На 26 март 1944 г. регентът ген. Никола Михов пише в своя дневник: *„Може да няма външен фронт, но вътрешен има и ще има... Никой не може да върже партизаните“*².

1. Авторката е професор, доктор по история, преподавателка по съвременна история в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

2. Цит. по: *Сирков, Д. Н. Горненски, С. Петрова, Г. Баталски*. Народът против фашизма 1939/1945. Исторически очерк за антифашистката борба на българския

На 2 юни 1944 г. Държавната жандармерия отчита: „На 22 и 23 май 1944 г. II Врачанска жандармерийска дружина след успешно разузнаване и проследяване успява да открие около село Батулия батальон от 200 души нелегални с товарни коне. При престрелка жандармерията убива 40 души, залавя 10 живи, между които един англичанин. Между убитите са и двама англичани – офицер и подофицер – радиотелеграфист, има и много ранени бандити... На 24 май – дружината ликвидира в престрелка опасния и от дълго време издирван бандит Марин Найденов от село Литаково, Ботевградско. Той заедно със сина му и дъщеря му са ликвидирани“³.

Всъщност в първия случай става дума за унищожена от българската жандармерия британска трупа, изпратена при българските партизани за установяване на контакти. Тя е ръководена от майор Франк Томпсън, който заедно с другите заловени партизани е разстрелян почти веднага⁴. Но остава едно стихотворение, което искам да цитирам в тази толкова политизирана годишнина.

Франк Томпсън. На моите другари

Захласнатият в гледка чудна
 както извива с мъка своя взор,
 когато види облак че закрива
 лазурния простор,
 така и ние, пълни с бодра младост,
 погълнали лъчи и красота,
 оставихме и книги и любими
 и паднахме в един Балкан.
 Над гроба ни недейте плака тъжно,
 а радвайте се, радвайте се с нас,
 най-много от живота ние искахме,
 но най-готови бяхме в жертвен час.

От тези документи става ясно, че партизанското движение не само е съществувало, но е и предизвикало такива опасения у властите, които ги принуждават да създадат през януари 1944 г. нов орган за борба, каквато е жандармерията⁵ със 7 000 души числен състав през април 1944 г., а и да включат войската в тази вътрешнополитическа борба. Ето как започва

народ по време на Втората световна война. С., 1983, с. 182.

3. Архив на МВР, оп. 22, а.е. 125.

4. За неговата съдба има няколко книги, излезли във Великобритания и България, но ще посоча последната: *Знеполска, Мария*. Да се знае. Документален разказ за английския майор Франк Томпсън и неговите най-близки български бойни другари по времето на Втората световна война. Изд. Дизайн, Технологии, Мултимедия. С., 2012.

5. В разговор с унгарския посланик в София на 2 януари 1944 г. регентът принц Кирилобосновава създаването на жандармерията с това, че българската полиция

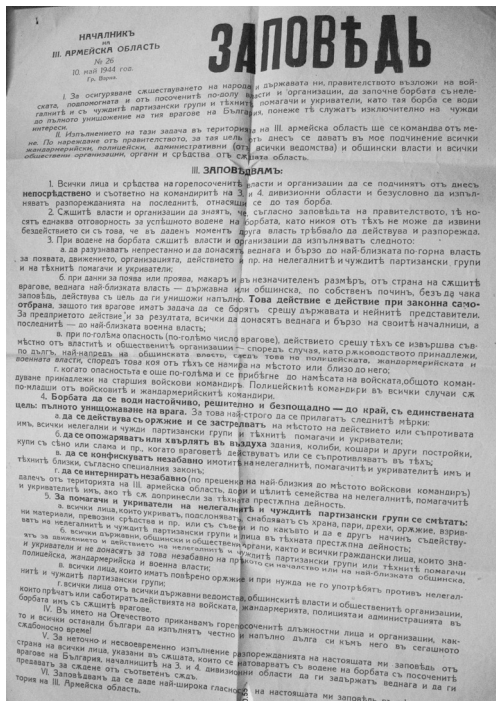
заповедта № 26 от 10 май 1944 г. на началника на III армейска област във Варна ген. Христов: „1. За осигуряване съществуването на народа и държавата ни, правителството възложи на войската, подпомогната и от посочените по-долу власти и организации, да започне борбата с нелегалните и чуждите партизански групи и техните помагачи и укриватели, като тая борба се води до пълното унищожение на тези врагове на България, понеже те служат изключително на чужди интереси... 3. б. При данни за поява или проява, макар и в незначителен размер, от страна на същите врагове, веднага най-близката власт – държавна или общинска, по собствен почин, без да чака заповед, действа с цел да ги унищожи напълно... 4. Борбата да се води настойчиво, решително и безпощадно – до край, с единствената цел: пълното унищожаване на врага. За това най-строго да се прилагат следните мерки: а. да се действа с оръжие и да се застрелват на мястото на действието или съпротивата им, всички нелегални и чужди партизански групи и техните помагачи и укриватели; б. Да се опожаряват или хвърлят във въздуха здания, колиби, кошари и други постройки, купи със сено или слама и пр., когато враговете действат или се съпротивляват в тях; в. да се конфискуват незабавно имотите на нелегалните, помагачите и укривателите им и техните близки, съгласно специалния закон; г. да се интернират незабавно (по преценка на най-близкия до мястото войсков командир) далеч от територията на III армейска област, дори и целите семейства на нелегалните, помагачите и укривателите им, ако те са допринесли за тяхната престъпна дейност“ (курсивът е в оригинала). Обръщам внимание върху факта, че става дума не за полицейски, а за армейски документ.

Такива са условията, в които действат онези „врагове на България“, служещи „изключително на чужди интереси“. А те всъщност са част от европейската антифашистка съпротива и точно заради тях държавите от Антихитлеристката коалиция (не само Съветският съюз, а и Великобритания, която изпраща своя мисия при партизаните) гледат на страната ни не само като на военен противник и сателит на Третия райх, а и като неофициален съюзник в общата борба с националсоциализма и фашизма.

Ще цитирам част от документацията за партизаните и на най-важните съюзници на тогавашна България – германците. В донесение на германското военно аташе в София ген. - майор Хайнрих Геде от периода непосредствено пред 9 септември 1944 г. е записано: „На 24 август в района на Рила (на 16 км. североизточно от Горна Джумая) са застреляни от бандити един германски старши лейтенант, трима войници и един германски инженер. От изпратената срещу тях германска част има 1 убит и 13 безследно изчезнали“; „На 24 август банда с численост 100–150 души

не е в състояние в унищожи партизаните. - Сирков, Д. Н. Горненски, С. Петрова, Г. Баталски. Цит. съч., с. 163.

извърши нападение срещу германско подразделение за фронтово разузнаване на 65 км. югозападно от София. Наши загуби: 6 души убити, няколко ранени⁴⁶. С други думи, българските партизани не само не са се криели и атакували само отдалечени села, а са атакували обекти на вермахта в България.

Ето как изглежда и армейската заповед от 10 май 1944 г.

За партизанското движение може да се говори много и по коренно различен начин. Въпреки че българската съпротива не е толкова многобройна и мащабна, колкото е в окупираните от германския вермахт държави, тя съществува и се засилва с приближаването на светската армия. Точно това предизвиква и драстичните мерки срещу тези „врагове“ от страна на жандармерията, полицията и армията. Партизанското движение е подробно описано в двутомника „История на антифашистката борба в България. 1939–1944“⁴⁷ и книгата „Народът против фашизма 1939/1945. Исторически очерк за антифашистката борба на българския народ по време на

6. България — своенравният съюзник на Третия райх. С., 1992, с. 302.

7. История на антифашистката борба в България. 1939-1944. Ред. кол. Кирил Василев, Димитър Сирков, Никифор Горненски, Славка Петрова. С., 1976. Т. 1 (септември 1939–февруари 1943) и Т. 2 (март 1943–9 септември 1944).

Втората световна война⁸ преди 1989 г. и в книгата „В името на живота“⁹ в годините на прехода. Тези книги дават многобройни данни и сведения за различните форми на съпротива срещу наистина законното българско правителство, което с германска помощ успява да получи администрирането на Македония и Тракия, но тласка България към ново поражение и национална катастрофа.

За да стане ясно какво са рискували участниците в българската съпротива ще си послужи не със сухите факти, а ще приведа само два случая, които демонстрират ожесточението, с която се отличава държавната репресия срещу партизаните и техните помагачи.

Първият случай е широко известен, макар и позабравен. Това е избиването на целите семейства на партизаните от едно село, станало емблематично за българската съпротива – Ястребино. При поредната полицейско-армейска блокада в района на Тузлука на 20 декември 1943 г. са застреляни 18 мирни жители на селото, шест от които са деца между 7 и 12-годишна възраст. Разстрелът е осъществен от армейски отряд, командван от подпоручик Константин Йорданов от Разградски пехотен полк¹⁰. Споменавам го, защото този случай показва, че борбата е напуснала нормалните човешки граници и се е превърнала в неистово желание противникът да бъде унищожен до корен. По тези свои характеристики разстрелът на цивилни в Ястребино наподобява съдбата на жителите на Лидице, унищожени от германските окупатори на 10 юни 1942 г. в знак на отмъщение за агентата срещу райхспротектора на Бохемия и Моравия обергрупенфюрер от СС Райнхард Хайдрих. Разликата е, че в Лидице жителите са избити от окупатори, а в Ястребино от български военни.

Вторият случай е резултат от изпълнението на цитираната по-горе армейска заповед от Варненска област. Става дума за дейността на Приморския партизански отряд „Васил Левски“ – през юли 1944 г. той започва настъпателни действия в изпълнение на решението на ръководството на Х въстаническа оперативна зона. Акциите на партизаните включват вземането на отделни села, атакуване на полицейски части за снабдяване с оръжие, наказване, сиреч убийства на предатели, причинили смъртта на партизани, набиране на нови членове. В отговор на 11 август военни части и жандармерия блокират целия Коджабалкан, а командирът на пар-

8. Сирков, Д. Н. *Горненски, С. Петрова, Г. Баталски*. Народът против фашизма 1939/1945. Исторически очерк за антифашистата борба на българския народ по време на Втората световна война. С., 1983.

9. *Калонкин, Марин, Нешо Кабаджов*. В името на живота. С., 2003.

10. Последните публикации по случая с Ястребино са: *Ваньо Стоилов* „Защо и от кого бяха убити шестте ястребинчета”, в. *24 часа*, 1 февруари 2013 г.; *Мариела Балева* „Забравената трагедия в Ястребино”, в. *Преса*, 19 декември 2013 г.; *Крум Василев* „Ястребинчетата са мъртви, ястребите са живи”, в. *Дума*, 8 януари 2014, № 5.

тизанския отряд решава да контраатакува и с 40 партизани се отправя към казармата в горското стопанство „Сини вир“ край Дебелец. Атаката не успява и отрядът се връща, като оставя група от 13 партизани в засада. На 12 август отрядът влиза в сражение и дава убити. След това те остават изолирани, затова решават да изпратят партизанина Кольо Синевирски в родното му село Бърдарево, откъдето да вземе провизии. Вместо това обаче той се предава на 18 август на полицията и се съгласява да заведе наказателния отряд до лагера на партизаните.

Ето каква става според показанията на фелдфебел Димитър Харалампиев Стоянов, дадени пред Народния съд: *„Полковник Георгиев държач реч: „Сега е моментът да се справим с тези разбойници и хищници. Ето този човек ще ви води. Той знае къде точно са шумкарите. Докато не ги избие до крак, да не се връщате. За всеки един убит ще ви дадем парични награди, затова гледайте да се проявите!“*, Продължава друг участник в събитията Димитър Харалампиев: *„Изненадахме ги с картечница и двама души хвърлиха бомби. Партизаните започнаха да се изтеглят. Престрелката трая към петнайсет минути. След това слязох в трапа, дете е багажът. Радиото още свиреше“*. Свидетелството на жандармериста Васил Георгиев Димитров е още по-конкретно: *„При тази престрелка падна партизанката Жечка Карамфилова, пронизана от куриума на фелдфебела Димитър Харалампиев – старши стражар от Шуменското полицейско управление. След убийството с трупа на Жечка се гаврил жандармеристът Марин Драгнев от Шуменското околийско управление. Ударената Жечка не е била още издъхнала и жандармеристът Дончо Пайдюшев – полицай от Търговищкото околийско управление, я доубива. След като бива простреляна, жандармеристът Васил Илиев – полицай от Шуменското околийско управление, я ограбва, като ѝ взема комбинезона, кюлотите и жакетчето ѝ. Симеон Каменов от Тервелското околийско управление ѝ взема фланелата. Подпоручик Крайчо Митев ѝ взема ръчния часовник“*¹¹. Споменавам тези примери, които не са единствени, само за да очертая атмосферата

11. Още по-ужасен е разказът на един от убийците - Васил Илиев: *„Жечка беше облечена с фланела, голф, туристически обувки и каскет. Беше ранена в корема. Аз и Симеон Енчев спорихме кой от двамата я е убил. Тогавя Дончо стреля в тила ѝ и куриумът излезе през бузата и я разкъса. Симеон Енчев ѝ сблече пуловера, подпоручикът ризата. Дончо Пайдюшев, Марин Драганов и аз гледахме съблечената до кръста партизанка. Тогавя Марин събу обувките ѝ, издърпа голфа, а аз смъкнах кюлотите, които прибрах в сухарената си торба“* Както и на Васил Георгиев Димитров : *„След като Марин Драгнев изнасили мъртвата партизанка, казах му: Марине, чакай да видя, като е била с толкова мъже, дали е в положение.“ Наведох се над нея, изкарах си ножа и разпах корема от лъжичката до костта между краката, отворих с ръце вътрешностите, извадих всичко и казах на Марин: „Мамицата ѝ... не е бременна.“ – Никола Радев. Истина без давност. Отрядът. – <http://goo.gl/iZAE3f>*

на онова време, която е съвсем различна от сегашните представи и която обяснява много от ответните репресивни действия, последвали смяната на властта след 9 септември 1944 г.

Различно от днешното пренебрежение към съпротивителната дейност в България е и британското отношение по време на войната. Британското разузнаване на 19 юли 1944 г. определя българската съпротива така: „*Партизанската дейност в България се разраства и е достигнала размерите на малка гражданска война*“. Действително съпротивата в България е забелязана откъм и става един от най-важните български козове на Парижката мирна конференция от 1946 г., който ни позволява да запазим предвоенните си граници, та дори с добавката Южна Добруджа.

Външнополитическото значение на партизанското движение при изработването на мирните договори предизвиква желанието на новото правителство на ОФ след 9 септември 1944 г. да уточни и приложи към документите за Парижката мирна конференция (29 юли–15 октомври 1946 г.) данните за съпротивата в България и репресиите срещу нея. С такава цел на един от известните български писатели Орлин Василев още в края на 1944 г. е възложено на основата на събраните материали да подготви въздействащ документ. Така през 1946 г. се появява книгата „Въоръжената съпротива срещу фашизма в България 1923–1944 г. (Очерки и документи)“¹², преведена и на руски, френски и английски. В нея с документи, факти и снимки е очертана панорамна картина на българската съпротива, като целта е пропагандна – тя да се представи колкото се може по-мощна, за да осигури доводи на българската делегация ръководена от Васил Коларов в Париж. Правителството на ОФ подготвя за мирната конференция меморандум, в който набляга на съпротивата, и посочва, че до 9 септември 1944 г. са избити 29 480 партизани и техни помощници¹³.

Данните за загиналите участници в съпротивата трудно могат да бъдат проверени не само по онова време, а и днес. Също толкова трудно е да се установи и точният брой на партизаните, тъй като той силно варира в годините, а и няма достоверни официални документи. Но мога да посоча различни данни от различни периоди. Така на 12 март 1944 г. ЦК на БРП отчита, че в страната има 26 партизански отряда с 2320 бойци, на 17 октомври 1945 г. пак според ръководството на партията, която вече се нарича БКП (к), броят на партизаните, посрещнали 9 септември 1944 г., е седем хиляди. В голямата разлика в числата няма противоречие, като се има предвид колко бързо набъбват партизанските редици с приближаването на съветската армия към границите на страната. Най-убедителни

12. *Василев, Орлин*. Въоръжената съпротива срещу фашизма в България. 1923–1944. Очерки и документи. Изд. на БРП (к) и Нариздат. С., 1946. През 2003 г. БАС прави ново фототипно издание на книгата на Орлин Василев.

13. *Работническо дело*, № 109, 20 май 1946 г.

са данните, които привежда изследователят на партизанското движение Донко Дочев, който работи с документи и определя общия брой на партизаните на 9 660¹⁴. Доста по-различни са данните на Българския антифашистки съюз, който през 2004 г. във връзка с 60-годишнината от 9 септември 1944 г., обявява, че в годините на войната в България е имало 30 хиляди партизани и участници в бойни групи, от които са били убити 9 140 партизани; ятаците и помагачите са били 200 хиляди, от които са убити 20 хиляди. Пак по тези данни в България в този период са били арестувани и преминали през полицията 64 345 души, а през затворите и концлагерите 31 259 души. Но съм длъжна да предупредя, че тези данни се градят върху самооценката на онези, които през десетилетията след 9 септември 1944 г. декларират, че са участвали в българската съпротива.

Във връзка с датата 9 септември 1944 г. си струва да спомена и за по-късната употребата на участието в съпротивата. В годините на социализма то се превръща в нещо не само престижно, а и изгодно, след като е създадена системата за материално подпомагане на участниците в съпротивата. Още през 1945 г. е учреден Съюз на партизаните, който през 1947 г. обсъжда възможността организацията да се разрасне и обедини всички участници в съпротивата. Тогава председател на Съюза на партизаните е Боян Българанов, а секретар Тодор Живков. На 27 октомври 1947 г. е учреден Съюз на борците против фашизма и капитализма (СБПФК), който постановява, че *„активен борец против фашизма и капитализма е лице, участвало (или подпомагало) в дейността на Българската комунистическа партия до 1945 г. и в съпротивителното движение в България главно през Втората световна война“*. В следващите години обаче, минали под влияние на „култа към личността“ (в българския случай на Вълко Червенков), на СБПФК не се обръща особено внимание, тъй като надмощие имат „московските“ комунисти. След Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. и утвърждаването на Тодор Живков начело на БКП отново е обърнато внимание на СБПФК. По инициатива на Живков през юли 1959 г. е създаден Комитет на борците против фашизма и капитализма в България. На 30 септември 1959 г. е проведено и специално съвещание на Секретариата на ЦК на БКП с първите секретари на окръжните комитети на БКП и председателите на Комитетите на борците против фашизма и капитализма, което институционализира тази привилегирана група¹⁵. По решение на Политбюро от 14 август 1969 г. е издадено специално Постановление № 31 *„за по-нататъшно подобряване на материалното и социално-битовото положение на революционните*

14. Дочев, Донко. Партизаните. Мит и реалност. Пловдив, 2004.

15. ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 391.

*кадри*¹⁶. Създадени са четири категории активни борци, които имат различни материални и нематериални привилегии¹⁷, каквата е практиката с антифашистите и във всички европейски страни. Този пример, който донякъде се родее с желанието да бъдат обезщетени поборниците след Освобождението на България и репресираните след 10 ноември 1989 г., показва как едно справедливо желание може да бъде опорочено.

Следващият дискуссионен въпрос е за алтернативите, пред които е била изправена България в края на Втората световна война? С други думи – можеше ли тогава да не дойде Отечественият фронт, а заедно с него и комунистите на власт в България?

Моят отговор, а предполагам и на всеки сериозен историк е, че промяната е била неизбежна, тъй като зависи от процеси, развиващи се далеч от българските граници. Защо? Промяната е наложена от хода на Втората световна война. В началото на 1941 г. става ясно, че България не може да остане неутрална, тъй като военните действия на Балканите изискват германските войски да минат през страната ни, разположена в центъра на полуострова. Тогава българските власти предпочитат да станат съюзник на Третия райх, а не техен противник и на 1 март 1941 г. премиерът проф. Богдан Филев подписва във Виена Тристранния пакт. По същия начин през лятото на 1944 г., когато съветското настъпление срещу вермахта достига Балканите, за България неутралитетът, обявен от правителството на Иван Багрянов на 26 август 1944 г. и потвърден от правителството на Константин Муравиев, се оказва невъзможен като спасителна политика, горе-долу по същите причини. В този случай обаче вариантът не е присъединяване към Антихитлеристката коалиция, защото няма такова предложение, а обявяване на война от страна на Съветския съюз на 5 септември¹⁸ и преминаване на съветската армия през българска територия. Откъде идва разликата? Ами оттам, че водещите държави в Антихитлеристката коалиция вече са се договорили за наказване на основните виновници за войната и на техните съюзници. А и сравнението с другите бивши съюзници на Третия райх показва, че на нито една друга страна от Тристранния пакт не е предложено съюзничество, а само възможността да участват в заключителните сражения срещу Третия райх. От нея се възползва и българското правителство, но вече след 9 септември 1944 г.

16. ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а.е. 801, л. 3, 45–51.

17. Привилегиите се състоят в: специална пенсия, наречена народна, надбавка към заплатата, предимство при назначаване на работа, при кандидатстване във ВУЗ; безплатни ползване на почивни станции; предимство за придобиване на жилище и покупка на лек автомобил; безплатна карти за градския транспорт; безплатна карта за баня.

18. Документите за обявяването на война на България от Съветския съюз и реакциите на правителството на Муравиев могат да се намерят в: Дипломатическия архив на МВнР, оп. 1п, а.е. 138, л. 11, 33, 35.

В променената геополитическа позиция на България – от прогерманския лагер в просъветския, също има историческа предопределеност. И тя е функция на сраженията по фронтовете на Втората световна война. Ако победата над германския вермахт беше постигната от западните съюзници (нещо на което горещо залагат поляците и полското емигрантско правителство в Лондон), вероятно би била възможна преориентацията ни от централноевропейска Германия към западноевропейска Великобритания и отвъдокеанските Съединени щати. Но сухопътната победа е непосилна за англо-американските войски, както показва епизодът с германското контранастъпление от декември 1944 г. при Ардените и отчаяното искане за съветска помощ. Единствено Червената армия има потенциала и мотивацията да разгроми непобедимия до 1942 г. вермахт. А военните победи пряко се отразяват върху политическите отношения в Антихитлеристката коалиция. Затова цяла Източна Европа, която преди войната е била „санитарен кордон“ на Запада за предпазване от „болшевишката опасност“, в края на войната става „сфера на влияние“ на Съветския съюз.

Незаинтересоваността на западните съюзници от България е ярко демонстрирана при мисията на Стойчо Мошанов в Кайро¹⁹. Той е изпратен от правителствата на Иван Багрянов и Константин Муравиев – първият се опитва да направи поврат във външната ориентация на България, а вторият оглавява правителство на умерената опозиция, в което дори се опитва да включи представители на ОФ. Но мисията на Мошанов, която изглежда като шанс да се избегне навлизането на съветската армия, не получава никаква подкрепа от англо-американците²⁰. И може би не само защото те вече са се съгласили СССР да гарантира сигурността на европейските си граници (в Техеран в края на 1943 г.), а и защото не са забравили, че на 13 декември 1941 г. българският парламент с ръкопляскане е обявил война на Великобритания и САЩ.

Третият въпрос е за субекта на промяната. Днес е широко пропагандирана тезата, че в дълбоката промяна на 9 септември 1944 г. няма българ-

19. Тази мисия е описана от самия Стойчо Мошанов: *Мошанов, Стойчо*. Моята мисия в Кайро. С., 1991.

20. За неангажираността на западните съюзници към България говори и позицията на Форин офис от 13 септември 1944 г., в която е записано: „1. На България практически се дава статут на съвоюваща и неопределен брой български дивизии ще вземат участие във войната против Германия под ръководството на светското Върховно командване. 2. Силите на примирието се поставят под светско върховно командване; изпълнението на примирието ще бъде в ръцете на контролна комисия, която, въпреки е че номинално съюзническа, не практика ще бъде руска; единствената съюзническа страна, която ще подписва, ще бъде руски генерал. Тъй като приехме тези съображения в случая с Румъния, безусловно ще трябва да направим същото и в случая с България.“ - България – непризнатият противник..., с. 27.

ско участие, а всичко е плод на волята на Съветския съюз. Както показва по-горе, зависимостта на ставащото в България от Съветския съюз е решаваща. Това обаче не означава, че няма българско участие и проявление на волята на българското общество или поне част от него. В България съотношението на политическите сили е много по-различно например от това в Унгария или Румъния, защото при нас има организирано партизанско движение и то не от последните месеци на войната, а още от лятото на 1941 г. То е получило подкрепа от обществото, от хората, които въпреки реализирането на националния идеал с помощта на Третия райх, са готови да се борят, да рискуват живота си, а много от тях и да се разделят с него в името на дълбоката промяна, свързана със Съветския съюз. И това се отнася не само до идеологически мотивираните комунисти, а и до многобройните селяни ятаци, градските младежи идеалисти и представители на интелегенцията, най-ярък образ между които е поетът Никола Вапцаров.

Политическият субект на промяната е създаденият в средата на 1942 г. Отечествен фронт като коалиция от политически партии и групи²¹. Именно дейците на ОФ – на първо място военните, организират завземането на властта на 9 септември 1944 г., което дава основание да се говори, че в България е извършен поредният военен преврат. Но има и една съществена разлика, която не бива да се пренебрегва. Тя е в това, че през есента на 1944 г. събитията не започват с преврата в София, а той е само епизод при завземането на властта в страната от партизани, бойни групи и местни комитети на ОФ.

Убеждението, че властта след 9 септември принадлежи на ОФ, е разпространено сред повечето нови управляващи. Документални свидетелства за това дава кореспондентът на швейцарския вестник „Национал цайтунг“ и на шведския „Свенска дагеблаг“ Волфганг Бретхолц, който през септември 1944 г. е в България. Бретхолц цитира думите на министър-председателя Кимон Георгиев, казани на 20 септември 1944 г.: *„Твърди се, че България възнамерява да въведе комунистически или съветски режим. Това е нагла лъжа! Единствената истина е, че желаем да изградим наистина демократичен режим, на който да сътрудничат всички прогресивни сили в страната. От факта, че Комунистическата партия участва в правителството, човек не бива да си вади никакви прибързани умозаклучения. Който допуска, че България е комунистическа страна или ще стане такава, би следвало също да допусне, че Земеделската партия, социалдемократите или групата „Звено“ са комунисти или биха могли да*

21. На развитието на ОФ е посветено ново цялостно изследване, в което е проследено и създаването на тази антифашиска организация: История на Отечествения фронт/съюз в България. УИ „Св. Климент Охридски“, С., 2012, 11–46.

станат такива“²². Още по-категорична увереност в бъдещето декларира и вторият най-висш представител на „Звено“ в правителството Дамян Велчев. През септември 1944 г. той страстно защитава новото правителство: „Онова, за което цял живот съм се борил и за което винаги съм бил готов да умра, онова, за което бях прокуден от моето отечество, осъден на смърт и хвърлен в затвора, ще се осъществи в най-близко бъдеще. България ще бъде велика и силна, тя ще се обедини с Югославия, а двата славянски братски народа ще владеят целия Балкански полуостров – от Дунав до Егейско море и от Адриатика до Черно море!“²³ Оптимистично е настроен и земеделският лидер Никола Петков: „Българският селянин... е индивидуалист и по най-дълбоко убеждение демократ. В нашата страна няма голямо земевладение, земята е справедливо поделена сред онези, които наистина я обработват и които са свързани със своето малко парче земя. Те са го наследили от своите бащи и прадеди. Нашите селяни са най-добрата и най-сигурната гаранция срещу всеки опит на комунистите да обсебят властта“²⁴.

Изказванията на водещите фигури в правителството на ОФ категорично демонстрират, че политическият субект, извършил промяната на 9 септември 1944 г., е ОФ като коалиция от политически партии. Несъмнено е също така, че ОФ е създаден по инициатива на комунистите, които играят водеща роля и в неговото развитие, но поне на 9 септември и първите месеци след него това не е толкова видимо.

Четвъртият въпрос е какво точно е станало на 9 септември 1944 г.?

В дните преди 9 септември в различни акции се включват много хора и така събитията добиват общонационален характер. Същевременно ставащото се възприема от участващите и от засегнатите по коренно различен начин. Ще дам два примера.

Писателят Константин Константинов описва деня така: „То беше някаква злокобна картина, видение на ново бедствие..., почти всеки човек имаше на петлицата си или в ръка червено цвете, по колите се вееха червени парцалчета – знаменца, втурваше се отнякъде нестройна колона от мъже, жени и младежи с червено знаме все с тия вдигнати юмруци, с викове „Смърт на фашизма!“ и с фалшиви песни... това бе една разюздана тълпа, повече настръхнала от злоба, отколкото щастлива... От месеци аз живея все с тази мисъл: какво бъдеще чака този народ с толкова вътрешна неустойчивост; с толкова къса памет; с такава изумителна първобитна липса на чувство не на човецинина, не на милост, а дори на справедливост; и най-сетне с такива тъпи, недобросъвестни, злобни и дребни водачи – об-

22. Бретхолц, В. Видях сгромоляването им. С., 1992, Изд. Бъдеще и Тилна, с. 62.

23. Пак там, с. 64.

24. Пак там, 62–63.

*щественици, културтрегери, елита*²⁵. Докато литературният критик и комунист Борис Делчев пише в дневника си: „Пред съветската легация непрекъсната манифестация. Появяват се първите части от партизанската армия. Зданието на легацията окичено с цветя. Към десет часа пристига с кола министърът на вътрешните работи Антон Югов. Министър – бивш тютюноработник. Засмяно, приятно изражение. Дали на младини (той и сега е много млад) този човек не е писал стихове? Има вид повече на поет, отколкото на политик. „Тази власт е ваша“ – заявява той в своята импровизирана реч от колата. Глас от тълпата: „Въоръжавайте ни!“ – „Правителството прави всичко възможно, за да въоръжи народа“ – отвърща Югов. Навред лозунги за Отечествения фронт – спасител на България, за Червената армия, за нова Югославия. Тях повтаря и ораторът. Нестихващи одобрения. Гора от юмруци. Народът акламира армията. Побратимяване на дело”²⁶. Както виждаме, описано е едно и също събитие, но изразните средства и чувствата, които предизвиква, са съвсем различни. Защо тогава да се изненадваме, че и днес оценките са противоположни?

Изкушавам се да цитирам още едни думи, казани през август 1944 г. от американския разузнавач Виктор Кордови, които могат да ни обяснят и някоя от днешните опити непрекъснато да преразглеждаме миналото си: „Българите са много интересни хора. Въпреки че са наясно за своята отговорност и вина, те търсят някаква причина, извинение или поне някой, който да бъде обвиняван вместо тях за провала им”²⁷.

Все пак какво точно е станало на 9 септември 1944 г. и след него – въстание, преврат, поврат или революция? Ако анализираме събитията и документите от епохата, отговорът е, че в ставащото тогава може да се намери по малко от всичко изброено: в страната има множество въстанически прояви, в столицата властта е овладяна чрез класически преврат, в съдбата на България се осъществява политически поврат, а през следващите години социално-икономическото развитие показва всички белези на дълбока обществена революция.

Няма как да оценим датата 9 септември 1944 г., ако не я погледнем и през призмата на последиците ѝ.

Ще започна с най-мрачното – ответната вълна на репресии, този път осъществени от победителите от новите ОФ власти срещу победените от управлението до 9 септември 1944 г. На първо място това се нерегламентираните актове на отмъщение и саморазправа. За хората избити и унищожени в първите дни след 9 септември 1944 г. има твърде малко дос-

25. <http://goo.gl/O7WKZq>, Неиздадени спомени за 9-ти септември и нахлуването на Червената армия, 19 декември 2013.

26. Делчев, Борис. Дневник, С., 1995, 22–23

27. България – своенравният съюзник.... с. 295.

товерни данни и документи. Процесът е много сложен – в него са включени ярки фигури от предишния режим, реагирали на промените със самоубийство като ген. Кочо Стоянов, полк. Славейко Василев, бившият външен министър Иван Попов, други като Александър Цанков напускат България, за да останат верни на съюзниците си от Третия райх и да създадат ново правителство във Виена, чиито военни части продължават сраженията с Антихитлеристката коалиция, трети бягат просто, за да се спасят, а четвърти стават жертви на политическо или друго отмъщение. Няма методика, която да позволи да се изчислят тези жертви²⁸. Във връзка с тези жертви може да се посочи мнението на последния изследовател на събитията около 9 септември 1944 г. Александър Везенков, автор на книгата „9 септември 1944 г.“²⁹ Според него: „Със сигурност убитите през месеците непосредствено след 9 септември са над 4000 и вероятно под 7000, става дума за земите в днешните граници на България“³⁰. Съществуват и точни данни за репресираните непосредствено след 9 септември 1944 г., но те се отнасят до регламентираното възмездие, осъществено с гласуването на 30 септември 1944 г. единодушно от правителството Кимон Георгиев „Наредба-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея“ и утвърдена с Указ 22 от 4 октомври 1944 г.

По разпоредбите на т.нар. Народен съд са осъдени българските министри от 1 януари 1941 до 9 септември 1944 г., народните представители от XXV ОНС, граждански и военни лица, свързани с управлението. С допълнение към Наредбата-закон са включени и регентите, царските съветници, виновниците за гоненията срещу евреите. Народният съд започва заседанията си на 19 декември 1944 г. и продължава до април 1945 г. Формирани са 4 специализирани и 64 областни съдебни състава. Съдени са 11 122 души, от които на смърт са осъдени 2 730, други – на различни срокове затвор, а са оправдани 1 516 души³¹. Но съм длъжна и да направя някои уточнения: изпълнените смъртни присъди са доста по-малко, той като различните състави издавани повече от една присъда на един обвиняем, на смърт са осъдени и хора, които вече са били убити, или са издавани задочни смъртни присъди на хора, които са напуснали

28. Данните са най-различни и мотивирани най-вече от личната съдба на засегнатите. Ярък пример в това отношение дава следната книга: *Николов, Никола М. Четиридесетте безотговорни дни 1944. С., 1995.*

29. *Везенков, А. 9 септември 1944 г. Институт за близкото минало, Сиела, 2014.*

30. Александър Везенков, историк: Най-шокиращо в скритата история е начинът, по който се говори за насилието. Интервю на Ирина Вагалинска. – *Тема*, 10–16 март 2014, № 10.

31. Данните са от: *Българските държавни институции 1879–1986. Съст. Веселин Методиев и Гьвезар Стоянов. С., 1987, 262–263.*

страната (напр. на Александър Цанков). И отново е добре да сравним регламентиранияте репресии със ставащото в другите европейски страни. В следвоенна Белгия са издадени 2940 смъртни присъди³², във Франция 6763 колаборационисти са били осъдени на смърт³³, а около 10 хиляди са избити още преди да започна съдебното разследване³⁴. В Италия в хода на възмездието и отмъщението са избити повече от 15 хиляди привърженици на фашизма³⁵, между които са и Бенито Мусолини и неговата любовница. В квислингова Норвегия са съдени 55 хиляди членове на пронацистката партия и още 40 хиляди души, като 17 хиляди от тях са осъдени на различни срокове затвор³⁶. В Унгария, която има подобна на нашата съдба в годините на войната, но не успява да организира въоръжено съпротивително движение, също е организиран „народен съд“, който действа от 3 февруари 1945 до 1 април 1950 г. и разглежда 58 953 дела, в които са осъдени 26 286 обвиняеми, издадени са 476 смъртни присъди, а са изпълнени 189. Между осъдените на смърт са унгарските министър-председатели от военните години (Бела Имреди, Ласло Бардоши, Демьо Стояи) и ръководителите на администрацията при управлението на Ференц Салаш (водач на пронацистките нилашисти)³⁷.

Какво можем да кажем като цяло за периода, чието начало поставя 9 септември 1944 г., а края му идва на 10 ноември 1989 г. В българската историография са добре разработени проблемите на социално-икономическите преобразования, извършени в България през годините на „народната демокрация“ (1944–1948), по-слабо – годините на чистия сталинизъм (1948–1953) (може би и защото бяха най-неудобни за предишната епоха), но в годините на прехода бяха публикувани достатъчно изследвания, посветени на многообразните аспекти от българското развитие през дългите години на живковото управление. Тези професионални публикации ми позволяват да направя по-обобщен извод за цялата епоха на държавния социализъм.

Първата и най-важна задача е да се посочи мястото на нашия социализъм в глобалния исторически процес. А тъй като професионалната ми квалификация е световната история и по-специално тази на Източна Европа, за мен няма съмнение, че държавният социализъм от съветски път, който се налага в следвоенна България, е един от пътищата за ускорена

32. Джуд, Т. След войната. История на Европа след 1945 г. Изд. Сиела, Отворено общество, С., 2010, с. 58.

33. Пак там, с. 59.

34. Пактам, с. 54.

35. Пак там, с. 55.

36. Пак там, с. 58.

37. История венгерской народной демократии 1944–1975. Будапешт, 1984, с. 19.

модернизация. Модернизацията е задача, стояща пред целия източноевропейски регион, тъй като той посреща ХХ в. със значително икономическо изоставане от развитите страни. Затова всички държави от Източна Европа още преди войната търсят пътища за ускорение и ги намират в различните варианти на държавната намеса (етатизма). Модели за модернизация дават както развитите държави от Западна Европа и САЩ, така и Съветският съюз, източната сила, осъществила своята модернизация през първата половина на ХХ в. Този модел е описан от британския историк Ерих Хобсбом по следния начин: *«Съветският комунизъм на първо място става програма за трансформиране на изостаналите страни в развити. Концентрацията и ултрависоките темпове на икономическо развитие не остават без влияние дори и върху развития капиталистически свят в епохата, когато той изживява катастрофа и отчаяно търси пътища за възстановяване на икономическия си динамизъм. Този модел в още по-голяма степен отговаря на проблемите на страните от света извън Западна Европа и Северна Америка, повечето от които могат да разпознаят собствения си образ в аграрната изостаналост на Русия»*³⁸. Последното изречение обяснява защо така очертаната специфичен път за ускорение и модернизация се оказва подходящ за България (и за други страни от Източна Европа), която го изминава до превръщането си в индустриализирана и с широко развити социални структури държава.

Съветският модел на държавен социализъм дава истинска възможност за ускорение на Източна Европа след Втората световна война. Няма съмнение също така, че той не е избран, а е наложен по геополитически причини. Но е реализиран, затова ще очертая параметрите му най-общо.

Както показва и наименованието социализъм, в тази обществена система основното внимание пада върху социалните структури. Защото едно управление може да има различни цели: да заложи само на икономическата ефективност, на търсенето на печалби и обогатяване на ефективно малцинство, а може да се обърне и към големите социални общности, да потърси стимулите за икономическо развитие в подобреното положение на мнозинството за сметка на малцинството. В следвоенна България се налага вторият подход. Това съвсем не изключва използването на насилие – напротив, то се проявява в наказателните кампании, в „народния съд“, в лагерите и дори в механизмите за налагане на идеологията. Но насилието, непримиримата борба между различните класи и съсловия характеризира всяка революция, а в този случай не бива да се подценява и влиянието на жестокостите и ужасите, съпровождали световната война, както и политическото насилие, особено в борбата срещу партизаните.

Истинският облик на държавния социализъм се определя не от насилието (каквото има във всяко общество, дори и в демократичното, както

38. *Hobsbawm, E.* Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991. Abacus, 1994, p. 376.

можем да убедим днес), а от преобразованието и съграждането. Проме-ните още в първите няколко години са драстични, като най-ярката им характеристика е смяната на собствеността. Тогава в полза на държавата е иззета собствеността върху индустриалните и търговските предприятия, едрата градска собственост, а държавата на свой ред се нагърбва със задачата да организира производството и да създава благоприятни условия за живот и развитие на гражданите. Така се създава общество, в което на преден план е изведена социалната сигурност, даваща на всеки гражданин възможност за небогато, но сигурно съществуване, включващо работа, почивка, социални застраховки, безплатно образование, неплатено здравеопазване. За България особено важен е въпросът за земята, защото мнозинството българи тогава живеят в селата – в началото частната собственост върху земята се запазва, но през 50-те години къде доброволно, къде насила селяните са обединени в ТКЗС. Този процес предизвиква съпротива, която някъде (напр. в Кулско) достигна до бунтове, но по-късно много селяни оценяват кооперирането като освобождаване от непосилния труд от „тъмно до тъмно“ и като шанс за модернизиране на дребното традиционно земеделие. А станалото със земята след 1989 г. само потвърждава предимствата на едрото организирано земеделие, защото България едва ли скоро ще достигне равнището на земеделско производство, постигнато през 1989 г., въпреки че тогава тази година се смяташе почти за катастрофална.

Ако погледнем постиженията от следвоенните години: изграждането на едро индустриално производство, модернизирането на селското стопанство, урбанизацията, осигуряването на обща грамотност, достъпното здравеопазване, доближаването на високите постижения на културата до редовия българин, изграждането на социалистическата социална държава, периодът на социализма трябва да се оцени като ускорена модернизация. В края на държавния социализъм всички източноевропейски държави вече са развити индустриални страни с висока социална защита на населението. Именно това им дава места в първите две десетки от годишните класации на ООН за човешко развитие. Не защото са много богати, а защото националният доход се разпределя по-равномерно и справедливо и с по-голяма грижа за мнозинството. Днес вече имаме консуматорско общество, но за всеобща изненада то се оказва благоденствие за едни и бедствие за други.

Затова, когато се обръщаме за равносметка назад, към началото на българския държавен социализъм, вземте се накланят повече не към безспорно негативното, а към силно отричаното през последните години позитивно за обикновените хора. Няма социална система, която да е само добра или лоша, те винаги са смесени, но в нашия социализъм, началото на който е поставено на 9 септември 1944 г., доброто се оказва повече.

ИМАШЕ ЛИ АЛТЕРНАТИВА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.?

Евгения Калинова¹

В моето изложение бих искала да се обърна към датата 9 септември от ъгъл, който се различава от традиционния историографски поглед. Ще се опитам да приложа подхода на **противофактовите/контрафактуалните исторически изследвания**. Според него разработването на историческата наука върви не по линията на описание на историческите факти, а на различните **алтернативи** и на конкретния направен **избор**. Основното е, че един исторически факт (събитие) придобива своя смисъл не сам по себе си, а единствено по отношение на алтернативните събития². Ако се придържаме към този подход, би трябвало да потърсим смисъла на станалото на 9 септември 1944 г., като го разположим в контекста на **възможните варианти на изход** от положението, в което се оказва България през втората половина на 1944 г. и се опитаме да оценим как се стига до **реализацията на един** от тях. В събирателното „9 септември“ откроявам два аспекта: външен – включването на България в съветската сфера, и вътрешен – идването на власт на лявата партийна коалиция Отечествен фронт (ОФ), доминирана от Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)).

Ще започна с **алтернативите във външнополитически план**, който е приоритетен заради общия контекст на световната война. След обрата в хода на военните действия през лятото и есента на 1943 г. става все по-ясно, че България е на губещата страна. Бъдещите победители са се договорили, че противниците им ще излизат от войната с безусловна и пълна капитулация, а до срещата на „тримата големи“ (Рузвелт, Сталин и Чърчил) в Техеран (28 ноември–1 декември 1943 г.) възможността за втори фронт на Балканите и **окупация от западните съюзници** е съвсем реална за България. При този вариант на развитие на военно-политическата ситуация страната щеше да стане арена на военни действия и със сигурност щеше да загуби „новоприсъединените земи“ от Гърция и Югославия. Това е видно от изказванията на Чърчил в Техеран, където още в първото заседание той настоява съюзниците да окажат натиск върху Турция да се откаже от неутралитета си и да подпомогне Антихитлеристката

1. Авторката е професор, доктор по история, преподавателка по съвременна история на България в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

2. *Пенчев, Васил*. Противофактовите исторически изследвания. – В: Историческата наука в България – състояние и перспективи. С., 2006, 103–106.

коалиция. Според него България ще бъде най-пряко засегната от промяната на турската позиция, тъй като Турция би могла да предприеме дори настъпателни операции в Тракия³. На второто заседание от 29 ноември 1943 г. Чърчил твърди, че на Балканите има 21 германски дивизии и „ако Турция влезе във войната, то българите ще бъдат принудени да пратят свои войски на фронта в Тракия против Турция“⁴. Вариант с предлагане на по-изгодни условия за примирие в случай, че България бързо скъса с Оста, на практика няма. Това става ясно от разработения през август 1943 г. и одобрен от президента Рузвелт план, поставящ в центъра на американските усилия на Балканите откъсването на България от Оста⁵. В него се предвижда страната да бъде принудена да капитулира независимо от втория фронт и нейната армия да се използва във войната срещу Германия, но не се поемат никакви ангажменти за запазване на българското обединение. Въздействие в това отношение оказва както категорично отрицателното становище на Англия към българското обединение, така и несекващите напомнания от гръцка и югославска страна за техните права и претенции⁶. Лондон дори има колебания дали си струва България да съществува като суверенна държава след войната⁷. Що се отнася до СССР,

3. Техеранската конференция 28 ноември – 1 декември 1943 г. Сб. документи. С., 1984, 107–108.

4. Пак там, с. 137.

5. Планът е разработен от създадената през юни 1942 г. разузнавателна организация – Управлението на стратегическите служби (УСС, бъдещото ЦРУ) начело с ген. Уилям Donovan. Той се основава на предполагаемите стъпки, които Германия ще предприеме след излизането на Италия от войната и които могат да оставят България извън линията на германската отбрана. Това би улеснило откъсването на страната от Тристранния пакт, но за целта трябва да се положат допълнителни усилия чрез въздействие върху царя или чрез тесни контакти с висши военни и църковни дейци, които да предприемат нужните стъпки както в политическо, така и в пропагандно отношение. – Бол, Майкъл. Студената война на Балканите. С., 1999, 48–50; Тошкова, Витка. САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007, 174–176.

6. Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С., 1985, 213–214; Калинова, Евгения. Победителите и България 1939 – 1945. С., 2004, 53–59.

7. Официалното становище на Форийн офис, връчено на 16 август 1943 г. на Държавния департамент на САЩ, подчертава, че за момента не може със сигурност да се твърди дали след войната България ще бъде включена като „независима държава“ в бъдеща Балканска федерация, затова Англия не възнамерява да дава подобни обещания. В документа категорично се заявява, че британското правителство „не може и да има каквито и да са отношения с цар Борис, на чиято съдба гледа с безразличие... Царят е човек с немалки способности и лукавство, но е морално слаб и неспособен за смели решения, истински син на баща си. Всеки опит да му се окаже подкрепа с надеждата да бъде отделена България от Оста, по всяка

при вариант „западна окупация“ той би бил далечен наблюдател на ставащото в България, без възможности за влияние. Той е ангажиран с военни действия на своя територия и има запазени дипломатически отношения с България, което го изключва от прякото участие в решаването на съдбата на балканската държава. Разгледаната дотук алтернатива „западна окупация“ не се осъществява, заради категоричния избор на Рузвелт и Сталин⁸ вторият фронт да се открие не на Балканите, а в Северна Франция.

От началото на 1944 г. до есента на същата година сериозно внимание заслужава **алтернативата** за излизане на България от войната чрез сключване на **примирие със САЩ и Великобритания при запазване на дипломатическите отношения със СССР**. Предпоставките за нея са създадени от договореностите на „тримата големи“ в края на 1943 г. Те включват взаимно уведомяване, ако германски сателит поиска излизане от войната, както и съгласие на Москва с предложените от западните партньори действия за принуждаване на страните, с които са във война, да капитулират⁹. Така западните съюзници със „стратегически“ бомбардировки упражняват натиск върху българските управляващи за съвсване с Оста¹⁰. В резултат през февруари 1944 г. кабинетът на Добри Божи-

вероятност ще пропадне и ние бихме... се компрометирали в очите на нашите балкански съюзници...“ – Бол, М. Студената война..., с. 53; Станкова, Мариета. „Каква ще бъде съдбата на България на подсъдимата скамейка?“ Британските планове за следвоенна България (1942–1943). – В: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. С., 1991, 302–303. Британската позиция е съобразена с гръцкото и югославското емигрантско правителство и не оставя на Лондон много варианти за действие. В цитирания документ се посочва, че българите могат да се отърват от управляващите „чрез революция или чрез безусловна капитулация“ в случай на съюзнически десант, но веднага се припомня, че дори при такова положение не трябва да се дават гаранции или някакви конкретни и обвързващи Лондон обещания за бъдещето на страната. – Тошкова, В. България в балканската..., с. 187.

8. В Техеран, на четвъртото заседание на 1 декември 1943 г., Сталин подхвърля и възможността за друго развитие на събитията на Балканите, но неизвестните в него са прекалено много. Според съветския лидер „има възможност, ако Турция обяви война на Германия, Германия да поиска България да нападне Турция, а България да се противопостави и да не я нападне. Тогава Германия може да окупира България, а България да се обърне към съветското правителство с молба за помощ“. – Техеранската конференция..., с. 171.

9. Калинова, Е. Победителите и България..., 54–56.

10. След като съюзническите войски се установяват в Италия, става възможно Балканите да бъдат бомбардирани. С аргументацията, че познава българите от 30 години и те са „грешен народ, който заслужава да му бъде преподаден строг урок“, Чърчил настоява България да бъде бомбардирана възможно най-скоро. Той е категоричен, че англичаните не могат да търпят повече „действията на

лов официално се обръща към Вашингтон с предложение за преговори за примирие, за което Москва е незабавно уведомена¹¹. Този вариант не е най-изгодният с оглед на нейните стратегически интереси, защото тя, както и при предходния, няма да има лостове за влияние – нито пряко, чрез свои войски, които са твърде далече, нито чрез включване на комунисти в управлението. Сталин обаче не може да не одобри инициативата на съюзниците си за обезвреждане на един от общите противници. През следващите 3-4 месеца тази алтернатива не получава особено развитие не поради съветско противодействие, а защото Лондон и Вашингтон преценяват, че България не е готова да капитулира и с предложението си се опитва само да възпре бомбардировките¹². Затова и в ЕКК няма никакво бързане по подготовката на текста на примирието, който да даде възможност за започване на преговорите. Алтернативата обаче не е изчерпана и ще получи тласък през лятото на 1944 г. в резултат на хода на военните действия.

Междувременно тя поражда друга алтернатива – германска окупация в случай, че България се опита да излезе от Оста. Тя изглежда възможна през пролетта на 1944 г., тъй като германците разполагат с нужните сили и с решителност, която проявяват при подобна ситуация в Унгария. Условието тази алтернатива да се реализира обаче, зависи от готовността

тези български чакали, макар че те се намират под петата на германците“. – Гунев, Георги, Иван Илчев. Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989, с. 208; Рачев, Стоян. Чърчил, Балканите и България (1939 – 1945). С., 1998, с. 215; Бол, М. Студената война..., с. 56.

11. В духа на тристранните договорености за взаимно информиране в случай на „мирни сондажи“, на 18 февруари 1944 г. американският посланик в Москва Аверил Хариман в послание до В. Молотов съобщава българските предложения и общото англо-американско мнение те да не се отблъскват „само защото не предлагат безусловна капитулация“, а да се поиска българската страна да изпрати „квалифицирана мисия“ в Кайро или Кипър за преговори с тримата съюзници. Същия ден пред заместника на Молотов – Андрей Вишински, Хариман настоява СССР да участва в тези преговори. Аргументите му са, че в тях България вероятно ще засегне въпроса за своето положение след войната и в частност – за българските граници, и ще поиска помощ, за да воюва с Германия, а и „Светският съюз е по-добре запознат с България“. Два дни по-късно Молотов предава съветското съгласие България да изпрати свои представители за среща в Кайро. – Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы. В 2-х т., М., 1984, т. 2, 34–38.

12. Советско-английские отношения во время Великой отечественной войны. Т. 2, 1944–1945, Москва, 1983, 36–37. Убеждението на Чърчил по повод на бомбардировките е, че „след като лекарството е свършило толкова добра работа“, би трябвало българите „да продължат да получават допълнителни дози от него“. – Гунев, Г., И. Илчев. Уинстън Чърчил..., с. 220.

на българските управляващи и особено на регента Богдан Филев да направят завой във външната политика, а такава готовност в онзи момент изцяло липсва. Аргументите им са, че скъсването с Германия няма да промени негативното отношение на западните съюзници към българското обединение и ползата от такъв акт с оглед на бъдещето на страната е много съмнителна, съпоставена с високата цена на германската окупация¹³. След десанта в Нормандия (6 юни 1944 г.) алтернативата „германска окупация“ на практика губи реални очертания поради германските ангажменти на Запад¹⁴.

През пролетта и лятото на 1944 г. българските управляващи са изправени пред **нова алтернатива, предложена от Москва**. При запазените дипломатически отношения Съветският съюз настоява **България да потърси неговото посредничество за излизане от войната и сключване на примирие със съюзниците САЩ и Великобритания**. За повече „убедителност“ Москва притиска правителството с поредица ноти с ескалиращи искания, стигащи до заплахата със скъсване на отношенията¹⁵. Същевременно по дипломатически канали дава ясни индикации, че при повече решителност българската страна ще получи съветско съдействие за по-благоприятни условия в примирието. Каква ще е ползата за Мос-

13. Тошкова, В. България и Третият Райх (1941–1944). С., 1975, 163–172.

14. Везенков, Александър. 9 септември 1944 г. С., 2014, 34–35.

15. В началото на януари 1944 г. пълномощният министър Алексей Лавришчев протестира пред Министерството на външните работи по повод строителството на военноморски съдове във Варна, които Германия използва срещу СССР, въпреки че България не е във война с него. На 22 януари и 1 март 1944 г. протестът е изразен и в официални ноти на съветското правителство, в които се настоява за „бързи мерки“ за прекратяване строежа на тези бойни съдове. В много по-остра нота на 17 април обвиненията са разширени – посочено е, че Варна и Бургас са превърнати в германски бази, а германските самолети използват българските летища за нападения над СССР. За първи път се съдържа и пряката заплахата, че създаденото положение е несъвместимо с нормалните отношения между двете страни и не може повече да се търпи. Необмисленият български отговор, че обвиненията не отговарят на истината и че СССР трябва да даде доказателства, само улеснява следващата съветска стъпка. На 26 април 1944 г. Москва връчва нота да се възстанови съветското консулство във Варна (закрито под германски натиск през есента на 1942 г.) и да се създадат такива в Бургас и в Русе за проверка на изнесените данни. На 18 май с нова нота СССР настоява за незабавно откриване на трите консулства, като в противен случай „ще сметне за невъзможно запазването на отношенията с България като с държава, която помага и възнамерява да помага и занаяпред на хитлеристка Германия във войната със Съветския съюз“. След тази открита заплахата правителството на Д. Божилков подава оставка. – Спасов, Людмил. България и СССР 1917–1944 г. (Политико-дипломатически отношения). Велико Търново, 2008, 469–472.

ква от подобно развитие на ситуацията? На първо място, няма да бъде елиминирана от разпореждането със съдбата на държава, която разглежда като част от сферата на своята сигурност, т.е. ще има ключова посредническа роля в подготовката и подписването на примирието между България и западните съюзници, без съветската армия да „слиза“ на юг от Дунав. Второ, според формулираната в началото на годината следвоенна стратегия, СССР има за цел постигане на 30 до 50-годишен период на разбирателство и сътрудничество със САЩ и Англия, за да гарантира своята сигурност и възстановяване. Част от тази стратегия е подписване на пакт за взаимопомощ с България, каквато е основната цел на съветската дипломация от есента на 1939 до края на 1940 г., а правителството, на което се разчита за такъв пакт, трябва да е не комунистическо, а на основата на „*принципите на широката демокрация в духа на идеите на народния фронт*“¹⁶. Затова може да се заключи, че целта на Москва в средата на 1944 г. е да принуди прогерманското правителство на Д. Божилков да подаде оставка, след него да се създаде кабинет от опозиционните сили, противници на съюза с Райха и на него да се окаже подкрепа за изгодно примирие със западните съюзници. **Предлаганата алтернатива има частични изгледи за успех** след оставката на Божилков през май 1944 г., още повече, че Англия и САЩ още не са изготвили проекта на примирието, а Чърчил прави първото предложение на Сталин за подялба на Балканите на сфери на влияние и това дава на Москва определена свобода на действие¹⁷. **Най-подходящият момент за реализиране на тази алтернатива е юни**. Тогава трябва да се състави новото българско правителство, а кандидатът за премиер – Иван Багрянов, нееднократно е давал сигнали, че е готов да сътрудничи с ОФ и със СССР за завой във външната политика. Москва намеква за положителното си отношение към него, като за известно време спира дипломатическия натиск¹⁸. Опасността от

16. Волокитина, Татьяна. Перспективы развития Болгарии после Второй мировой войны. Взгляд из Москвы (новые документы российских архивов). – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 240–241.

17. В мемоарите си Чърчил точно определя както причините за прилагането на тази тактика, така и същността ѝ: „*Настъпление на Съветската армия в Централна и Източна Европа през лятото на 1944 г. наложи специално постигане на политическо споразумение с руснаците за тези райони.*“ – Чърчил, У. Мемоари. Т. 6. Триумф и трагедия. С., 1995, 77–80. На 4 май 1944 г. съветският посланик в Лондон Фьодор Гусев получава предложение от външния министър А. Идън. То предвижда свобода на действие на Англия в Гърция срещу осигуряване на такава за СССР в Румъния, „*като всяко правителство оказва помощ на другото в съответната страна.*“ За предложението вж. Калинова, Е. Победителите и България..., 31–34.

18. Усилията на премиера Иван Багрянов с поредица от декларации и с някои практически стъпки (изтегляне на германските нападателни морски съдове от

германска окупация е малка. България би имала реална полза от съветското посредничество: ще се запазят дипломатическите отношения със Съветския съюз (т.е. няма да има основание за влизане на съветските войски), а има и надежда, че той ще се опита да запази за България излаза при Дедеагач с оглед на собствените си интереси, свързани с контрола върху Пролитивите. Последната възможност фигурира в съветската стратегия от началото на 1944 г.¹⁹ Технически посредничеството е възможно, защото Съветският съюз е равноправен член на Европейската консултативна комисия в Лондон, която трябва да изработи клаузите на примирията с победените държави. Шансовете на тази алтернатива обаче са проиграни от липсата на политически опит, гъвкавост и прагматизъм у регента Б. Филов, който продължава да следва германските съвети, както и от премиера Багрянов, самоуверено опитващ се да лавира между Райха и Антихитлеристката коалиция.

През **лято на 1944 г.** капитулацията на Румъния на 23 август и излизането на съветските войски на Дунав пораждат **нови алтернативи**. Едната е **кабинетът на Багрянов да обяви неутралитет** и той го прави на 26 август. Независимо от формалната реализация, истинските цели на този акт не са постигнати. САЩ и Англия намират тази стъпка за недостатъчна на фона на очакваното от тях скъсване с Германия и предупреждават, че не може да става и дума за неутралитет между България и страните, с които тя е във война. Лондон дори настоява Москва да реагира открито срещу неутралитета, за да не се създадат илюзии у българите, че могат да се надяват на нещо по-добро от примирие²⁰. На следващия ден в съветската преса е публикувано становището на Кремъл, че българският не-

Варненското пристанище в началото на юли и съгласие от края на същия месец да се открие съветско консулство там) да демонстрират положителна промяна в българската политика и желание за приятелски отношения със СССР правят известно впечатление в Москва. Там очакват правителството да направи и следващата стъпка – да поиска съветско съдействие за излизане от войната. През първите два месеца от управлението на Багрянов Москва не отправя нови ноти, макар и да не отслабва дипломатическия натиск. – *Димитров, Илчо*. Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. С., 1995, 52–53; *Същият*. Външната политика на правителството на Иван Багрянов. – В: Миналото като пролог. С., 1993, 244–245; *Веков, Манчо*. Обясненията на Иван Багрянов за усилията му да извади България от войната през 1944 година. – *Военноисторически сборник*, 1999, № 4, 81–83.

19. Великите сили и България 1944–1947. Сб. документи. Том I – Примирието между СССР, Великобритания, САЩ и България (януари – октомври 1944 г.). Съст. Л. Ревякина, В. Тошкова, Т. Волокитина. С., 2014 (под печат), Док. № 1.

20. Пак там, док. № 73.

утралитет е съвсем недостатъчен²¹. Така заплахата от съветска окупация остава реална.

Другата алтернатива е правителството бързо да подпише примирие със западните съюзници и така да лиши от основание навлизането на съветските войски на юг от Дунав. Реализацията ѝ само частично зависи от българската страна, а най-вече от САЩ и Англия. Те показват признаци на ангажираност, като най-после на 25 август съгласуват проектите си за клаузите на примирието, по които търсят и мнението на Москва²². На 27 август обаче ТАСС съобщава, че СССР отказва да участва в обсъждането на условията на капитулацията на България, като се позовава на прецедента с отказа на САЩ от участие в обсъждането на примирието с Финландия, тъй като не са във война с нея²³. С този акт Москва ясно показва неодобрението си за подписване на примирието с България само от САЩ и Англия и те на практика се отказват от такава стъпка, която би създавала напрежение в Антихитлеристката коалиция. Рузвелт винаги е бил по-склонен да се съобразява със съветските интереси, особено в региони без особена стойност за американците. Чърчил вече е ограничил своите претенции само до Гърция и се нуждае от съветско одобрение за ръководна роля в тази държава, срещу което е склонен да „прежали“ не само Румъния, а и България. Така шансовете за реализация на алтернативата „бързо примирие със западните съюзници“, за да бъдат спрени рус-

21. ТАСС съобщава, че *„съветските ръководни кръгове считат обявения от българското правителство неутралитет за свършено недостатъчен при сега създаденото положение“*. – Спасов, А. България и СССР..., 482–484.

22. По-подробно за изработването на клаузите на примирието от Великобритания и САЩ в Европейската консултативна комисия в Лондон и за намаляващото желание на двете страни за подписването му вж. Калинова, Е. Победителите и България..., 34–35; 62–67.

23. Великите сили и България 1944 – 1947..., док. № 31. Още преди капитулацията на Румъния Москва подсказва неодобрението си към този формат на примирието. На 11 август В. Молотов заявява на американския посланик А. Хариман, че *„още не е ясно дали си струва да се водят преговори и какво ще излезе от тях“*. – Советско-американские отношения... Т. 2, с. 176.

В официалните обръщения към българското правителство и в разговорите с българските дипломати през пролетта и лятото на 1944 г. СССР нито веднъж не окуражава България да ускори подписването на примирие със западните съюзници и не посочва това като вариант, който би получил съветско одобрение и подкрепа. В края на август и началото на септември съветският посланик в Анкара С. Виноградов съобщава на българските дипломати там, че *„спорните въпроси по-добре щели да бъдат уредени, ако България би прибегнала до посредничеството на Съветския съюз в тези преговори“*. Пълномощният министър Н. Балабанов съобщава в София: *„Съветите са недоволни от нас... Смятат, че трябва да потърсим тяхното сътрудничество“*. – Рачев, С. Чърчил..., с. 287.

наците, изляват бързо в края на август 1944 г. в резултат на стремежа на „тримата големи“ към запазване на единството на коалицията. С оглед на евентуалната съдба на България, в случай, че все пак този вариант би бил възможен, си струва да се отбележи, че условията в англо-американския вариант на примирието съвсем не са леки и предвиждат окупация на страната и напускане на всички територии, „окупирани от нея към настоящия момент“²⁴.

В началото на септември 1944 г. алтернативата вече е само една – **България да покаже на Съветския съюз променено лице на държава, дистанцирала се от Германия**, която може да намери място в реализацията на съветската стратегия на Балканите. Тази стратегия не включва непременно окупация, която ще изисква да се отделят сили и средства, много по-нужни за бързото настъпление на Запад. България, скъсала отношенията си с Третия райх и управлявана от кабинет, ползващ се с доверието на Москва, е достатъчен вариант за плановете на Кремъл. В тази светлина не изглежда странен фактът, че СССР нямат план за настъпление в България до капитулацията на Румъния и го изработват непосредствено след нея²⁵. Той е готов на 4 септември, но Москва не бърза с прилагането му – за начало на операцията първоначално е определена датата 10 септември. Изчакването е свързано със създадения на 2 септември кабинет на К. Муравиев, който представлява легалната опозиция и това дава надежди за скъсване с Германия. Те обаче изчезват, след като на 4 септември правителството декларира, че ще спазва единствено пълен неутралитет²⁶. Така то става неприемливо и за САЩ и Англия²⁷. Кабинетът има и друг негатив в очите на Москва – в него не е представено другото крило на опозицията – ОФ и комунистите. В тази ситуация Сталин

24. Проектите за примрие, разработени от САЩ и Великобритания и съгласувани в СКК вж. във: Великите сили и България 1944 – 1947..., док. № 26–29.

25. *Васильева, Нина*. Военные аспекты советско-болгарских отношений: (22 июня 1941 – 9 сентября 1944). – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 158–159; *Същата*. СССР и проблема подписания мирного договора с Болгарией после Второй мировой войны (1945–1947 г.). – В: Българо-съветски военни и политически отношения 1941–1947 г. С., 2000, 158–160.

26. Това намерение К. Муравиев разкрива пред съветския представител в София Д. Яковлев още на 3 септември 1944 г. Съветското недоволство от нежеланието на България да скъса с Германия се подсилва от неубедителните действия на българската страна по разоръжаването на изтеглящите се от Румъния германски войски. – *Спасов, А.* България и СССР..., 482–484.

27. Кабинетът на Муравиев първоначално предизвиква известни симпатии у западните съюзници, изразени по Би Би Си и „Гласът на Америка“, но в емисиите им от 5 септември колебливата му политика вече е окрито критикувана. – *Везенков, А.* 9 септември 1944 г., с. 48.

прилага крайния и останал като **единствена алтернатива вариант – на 5 септември обявява война на България**, за да ускори скъсването ѝ с Райха и да си осигури плацдарм за евентуален натиск върху Турция заради Проливите²⁸. Настъплението на съветските войски на българска територия обаче е отложено за 8 септември, за да се подготви самостоятелното завземане на властта от ОФ и така да се избягнат евентуалните упреци на западните съюзници за наложена от Москва правителствена промяна. На 9 септември България вече има нов кабинет на ОФ, който иска примирие от СССР и военното настъпление е преустановено, а Москва има основание да участва в изработването на съглашението за примирие.

По-нататък ще разгледам **алтернативите на 9 септември 1944 г. във вътрешнополитически план, т.е. какви легитимни и нелегитимни, мирни и насилствени варианти има за осъществяване на преход от безпартиен авторитарен режим към управление на коалиционен кабинет на основата на Търновската конституция, ориентиран към и одобрен от победителите от Антихитлеристката коалиция.**

Първата алтернатива се явява през есента на 1943 г. във връзка с **регентския въпрос след смъртта на цар Борис (28 август 1943 г.)**²⁹. Спорът предполага използване на легални средства и улеснява опозицията най-после да се обедини. На 1 септември 1943 г. в дома на главния инициатор на обединението Н. Мушанов се събират Димитър Гичев, Константин Муравиев, Вергил Димов, Атанас Буров, Петко Стайнов, Петко Стоянов, Кръстю Пастухов, Никола Петков и Кимон Георгиев. Те приемат декларация, в която настояват изборът на регенти да стане от Велико народно събрание и при разбирателство между опозиция и управляващи³⁰. Легалната опозиция иска неин представител да участва в Регентския съвет, което ще позволи да се реализира предпочитаната от нея **алтернатива – постепенно и „отгоре“ България да се преориентира към очертаващите се победители във войната, при което Комунистическата партия ще бъде държана настрана.** Кризата след смъртта на царя е най-удобното време да се постави **начало на този процес**, но неотстъпчивостта на управляващите около Б. Филов провалят тази възможност: изборът е извършен от XXV ОНС и в Регентския съвет влизат Б. Филов, принц Кирил и ген. Никола Михов. Важен момент е отказът на легалната опозиция да приеме предложението на ОФ за общи действия

28. *Михов, ген. Никола.* Дневник (19 септември 1943 – 7 септември 1944 г.). С., 2004, 213–215; Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Съст. Ц. Билярски, Ив. Гезенко. С., 2006, 473–473.

29. Проблемът е как да бъде избран Регентският съвет – от Велико народно събрание, както е по Конституцията, или от действащото XXV Обикновено народно събрание, както настояват управляващите.

30. *Димитров, И.* Буржоазната опозиция..., с. 175.

за нова външна политика, насочена към Антихитлеристката коалиция и за демократизиране на страната на основата на Търновската конституция³¹. Той е мотивиран от възможността за откриване на втория фронт на Балканите и от надеждата, че при английско-американски десант властта ще бъде предадена на единствено приемливите за САЩ и Англия политици от легалната опозиция и нищо не налага тя да се дели с комунистите и ОФ. След Техеран и решението вторият фронт да е в Северна Франция посочената алтернатива отпада.

През лятото на 1944 г. се очертават контурите на нова алтернатива – коалиционно правителство от ОФ и легалната опозиция в условията на все по-ясно очерчаване се разгром на Германия. Близостта на съветската армия кара опозиционните лидери да преосмислят линията на изолиране на БРП и отношението си към ОФ. За тях е ясно, че за да бъде признат от Антихитлеристката коалиция, бъдещият кабинет трябва да включва и комунисти, но искат ролята на БРП да се балансира от останалите политически сили. В началото на август 1944 г. те информират ръководството на БРП, че са готови да сътрудничат с него не само докато са в опозиция, но и в един бъдещ кабинет³². Задълбочаването на това сътрудничество може да доведе БРП на власт (разбира се, в коалиционно правителство) по легален път, но най-вече да ускори промяната във външната политика. Така става възможна появата на уникален документ – декларация до регентите с шест искания за „коренна“ промяна във външната политика, спазване на Конституцията и създаване на „народно правителство, ползващо се с доверието на целия български народ“. За първи път под този документ стоят подписите на представителите на легалната опозиция и четирима членове на ОФ (Н. Петков, Кимон Георгиев

31. На 30 август 1943 г. в Москва Задграничното бюро на БРП, ръководено от Г. Димитров, разработва насоките за поведението на партията. Според тях моментът е подходящ за завой във външната политика. Това налага да се обединят всички (и останалите извън ОФ) сили на опозицията и с политически средства да принудят управляващите да им предадат властта и да създадат „национално правителство“. Указания в този дух са излъчени по радиостанция „Христо Ботев“. На 31 август Г. Димитров се обръща с писмо към Сталин и Молотов. В него той пише, че в България е налице „сериозна политическа и държавна криза“ и предлага ОФ да вземе властта, „като се опира на народното движение“ и да създаде коалиционно правителство, което да проведе избори за Велико народно събрание. Така България ще скъса с Германия, но с оглед на възможните военни и политически последиствия ще ѝ е нужна съветска помощ. Сталин обаче отказва, тъй като военните действия на съветската армия в обозримо бъдеще няма да стигнат до Балканите. – Димитров, Георги. Дневник. (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997, 390–391.

32. Димитров, И. Буржоазната опозиция..., с. 175.

и двама комунисти – Ив. Пашов и М. Нейчев)³³. От регентите се очаква да назначат правителство от хората, подписали декларацията, но започналото на 2 август 1944 г. настъпление на Съветската армия в Румъния не стряска Б. Филов³⁴. Вместо на нов кабинет, той разчита на сключване на примирие със САЩ и Англия. Тук в полза на реалната възможност за такава алтернатива може би е уместно да се посочи развитието на събитията в Румъния двадесет дни по-късно. Там е избран именно вариант на широко коалиционно правителство с участието на комунистическата партия, чието идване на власт става чрез преврат със съдействието на крал Михай³⁵.

Включването на БРП в широка коалиция в условията на съветско настъпление е в разрез и с плановете на Задграничното бюро на Комунистическата партия и Г. Димитров. В променените условия комунистите могат да претендират за по-голяма роля в бъдещото правителство и да я ограничат само в полза на съюзниците от ОФ, а не да делеят властта с други авторитетни буржоазни дейци. Затова, скоро след връчването на декларацията, по внушение на Г. Димитров ЦК на БРП нарича стъпката от 7 август „*тактическа грешка*“ и двамата представители на БРП оттеглят подписите си³⁶. Така възможността за широк коалиционен кабинет, назначен от Регентския съвет преди настъплението на съветската армия към Дунав, е осуетена от нежеланието на Б. Филов за резки обрати във външната политика, както и от стремежа на Г. Димитров към по-силни позиции на БРП в бъдещото управление на страната³⁷. Независимо че

33. В различни архивни колекции се пазят почти идентични като текст екземпляри на декларацията, но с различни дати – 6, 7 и 10 август 1944 г., като подписите върху първия и втория са 13, а в следващия – 11 (без П. Стайнов и Ал. Гиргинов). На Б. Филов е връчен документ с 13 подписа и дата 7 август. – Из личния архив на Кимон Георгиев. Сб. документи. Съст. К. Анчова, М. Тодоракова. Т. II. С., 2008, т. II, 608–609.

34. Когато на 12 август Н. Мушанов лично му предава декларацията, регентът Филов се задоволява само да отбележи в дневника си получаването ѝ. – *Филов, Б. Дневник. С., 1990, 726–727.*

35. *Везенков, А. 9 септември 1944 г., 143–144.*

36. *Калинова, Е. Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война. – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Т. I. С., 2012, 34–35.*

37. В хода на Яш–Кишиневската операция на съветската армия (2–23 август 1944 г.) възможността да се елиминират конкурентите за властта става все по-реална. На 20 август Г. Димитров изпраща до ЦК указания БРП „*да се отнася отрицателно към всички предложения за създаване на правителствени комбинации, насочени към разкол на ОФ или отхвърлящи неговата платформа... и да не се подпада на никакви заигравания от която и да е страна. Тя трябва да запази своя*

алтернативата не се реализира, от съществено значение е превръщането на ОФ във важен и желан партньор за бъдещи властови комбинации³⁸.

На 23 август 1944 г. Румъния капитулира, а съветските войски достигат българската граница. Новата ситуация поражда възможност за **нова алтернатива, която обаче е твърде проблематична**. Ръководството на БРП решава да направи **още един опит за легално поемане на властта от ОФ**, но като се съобрази с указанията на Димитров. Политбюро натоварва своя представител в Националния комитет (НК) на ОФ Кирил Драмалиев да предложи комитетът да въздейства върху министър-председателя Багрянов да му предаде властта. Дори и да се надявали, че Багрянов ще отговори положително, партийните лидери едва ли са имали илюзии относно отрицателната позиция на регентите, особено след като разполагат с още един резервен вариант. Посещението на делегацията на НК на ОФ (Ив. Пашов, Рачо Ангелов, Хр. Стоянов, Н. Петков, Гр. Чешмеджиев и Д. Казасов)³⁹ при премиера в Боровец на 24 август 1944 г. има и друга цел – за първи път организацията се проявява като легална политическа сила и като такава води разговори с министър-председателя. Политбюро предприема тази стъпка, за да докаже, че всички възможни конституционни опити за съставяне на правителство на ОФ са изчерпани и да оправдае бъдещото насилствено завземане на властта. Посещението при премиера е и жест към некомунистическите членове на Националния комитет, които не одобряват крайните действия и така сами ще могат да се убедят, че без такива действия целта, която ги е събрала, не може да бъде достигната. Н. Петков обаче силно се надява да се сформира правителство, в което комунистите да не играят главната роля и затова

та политическа самостоятелност и да не се ангажира с нищо по отношение на подобни комбинации...“. Това нареждане слага край на вариантите за по-широка коалиция. Вече няма призови за единодействие с всички среди, стремящи се към скъсване с Райха. – ЦДА, ф. 146–Б, оп. 2, а. е. 211, л. 1.

38. ОФ се легитимира в политическия живот, като на 2 август 1944 г. неговият Национален комитет (НК на ОФ) депозира в правителството на Багрянов документ, озаглавен „Предупреждение“ и подписан от 33 представители на БРП, БЗНС, „Пладне“, „Звено“, БРСДП, независими общественици. По основния въпрос – завой във външната политика, той е в духа на съвместната декларация на легалната опозиция и ОФ, но тонът е по-остър и се заявява, че ако правителството не извърши такъв завой, народът „с всички сили и средства“ ще поеме съдбата си в свои ръце. „Предупреждението“ е и заявка за бъдещата политика на ОФ, тъй като включва изброяване на мерките за демократизиране на обществения живот и за стопанско и социално преустройство. Текстът на „Предупреждението“ в: Отечествен фронт. Документи и материали. Т. 1, 1941–1944. Ч. II (1 май 1944 – 11 септември 1944). С., 1987, 145–149. Като дата на документа е посочена 2 август, а е пояснено, че е връчен на правителството на 8 август 1944 г.

39. Михов, Н. Дневник..., с. 193.

настойчиво подканя: „С Вас, господин Багрянов, с Вас начело ще образуваме новия кабинет“⁴⁰. По време на срещата Багрянов изглежда готов да приеме предложението на НК на ОФ, но напомня, че въпросът е от компетенцията на регентите. Те отказват да приемат делегацията на ОФ, тъй като в страната няма министерска криза и така предприетата инициатива стига до своя предизвестен финал.

На следващия ден – 25 август, НК на ОФ вече „с чиста съвест“ издава позив, в който представя провала на преговорите с Багрянов. Посочена е **нова алтернатива: правителство на ОФ, като отговорността за неговото идване на власт трябва да поемат „народът и армията“**⁴¹. Това означава **ориентиране към нелегитимни средства за поемане на управлението**. На 26 август ЦК на БРП издава окръжно № 4, в което се поставя задачата за **завземане на властта от ОФ**, като това трябва да стане чрез повсеместна политическа стачка, партизанските отряди да овладяват важни пунктове, а армията да бъде привлечена на тяхна страна⁴². Тези намерения не са тайна за Б. Филов, който на 28 август е уведомен от разузнаването, че комунистите „искали да направят най-напред опит да вземат властта по легален начин, като влезат в един коалиционен кабинет (Отечествен фронт)... Ако този план не успее, тогава щели да вземат властта по нелегален начин“. В отговор Филов препоръчва „по-голяма бдителност“⁴³. Следващите стъпки на ОФ и БРП не само не са конспиративни, а (както ще се види по-долу) дори търсят още по-голяма публичност и спечелване на съмишленици.

Същевременно е налице опит на регентите за реализиране на **друга (закъсняла) алтернатива: обявяване на неутралитет (на 26 август 1944 г.) и правителство от легалната опозиция без ОФ**. Намерението е това правителство да извърши безболезнено **завой във външната политика, да бъде приемливо за Антихитлеристката коалиция, да сключи примирие със западните съюзници и да не позволи на съветската армия да влезе в страната**. Тази алтернатива има само частични шансове за успех, тъй като зависи от готовността на легалната опозиция да състави самостоятелно кабинет, но най-вече от желанието на западните съюзници да подкрепят това правителство, като подпишат примирие с него. На 26 и 27 август регентите се срещат с представителите на легалната опози-

40. Минчев, Минчо. Първото правителство на Отечествения фронт. С., 1985, с. 32.

41. Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941–1944). Документи. С., 1962, с. 618.

42. Въоръжената борба..., 619–621. Според един от участниците в заседанието на Политбюро на 26 август 1944 г. – Г. Чанков, окръжно № 4 е прието по предложение на А. Югов. Присъстват още Д. Терпешев, Ц. Драгойчева, Д. Ганев. – Чанков, Георги. Равносметката. С., 2000, с. 114.

43. Филов, Богдан. Дневник. С., 1990, 747–748.

ция, подписали декларацията на 13-те и Б. Филов записва в дневника си, че те са се произнесли „единодушно за един коалиционен кабинет, в който да влязат и представители на комунистите“⁴⁴. Въпреки поставеното условие управляващите отдават предпочитание на някогашната най-масова партия БЗНС – „Врабча“, но не на лидера ѝ Димитър Гичев, когото регентите смятат за готов на компромиси с комунистите, а на неутралния към неспирните земеделски борби Константин Муравиев, който изглежда по-твърд по отношение на БРП. Той обаче няма избор – ако иска да постави кабинета си на здрава основа, трябва да привлече в него и представители на ОФ. Междувременно регентите са променили отношението си към ОФ и са съгласни да участва в правителството⁴⁵, но членовете на НК отказват⁴⁶. Трудната ситуация, в която се намират управляващите, както и тяхното объркване и не винаги адекватни реакции и поведение, отлично прозира в редовете, които Б. Филов и ген. Н. Михов оставят в дневниците си⁴⁷.

44. Пак там, 743–745. Показателни за новите настроения сред легалната опозиция са думите на Ат. Буров пред регентите, че той е за „една политика на искрено сближение с Русия“ и не вижда никаква опасност от комунистите, които били „много еволюирали“ и трябвало да участват в управлението. – Пак там, с. 749.

45. *Муравиев, Константин*. Събития и хора. С., 1992, 114–115.

46. Д. Гичев по време на съдебния процес срещу него през 1948 г., обяснява, че след като Муравиев е бил натоварен със съставянето на кабинета, първият човек, когото потърсили, бил Ив. Пашов като подписал декларацията на 13-те: „*Казвам му: докторе, ето мандата, желаем най-напред да се споразумеем с вас, кажете. Не става спор, което министерство пожелаете – дадено... Отговорът, който той даде след съвещанието със своите другари, беше: не, правителство само на Отечествения фронт.*“ – *Цветков, Жоро*. Съдът над опозиционните лидери. С., 1991, с. 162.

В отговор на отправената му от Муравиев покана Н. Петков също отказва и заявява, „*че може да разговаря само посредством представителите на БКП.*“ – *Муравиев, К.* Събития и хора, с. 320. Отказват и Петко Стайнов и Цвятко Бобошевски, свързвайки участието си с това на ОФ. До края на август – началото на септември 1944 г. те не са в ОФ, но тогава проявяват политически прагматизъм и усет за перспективите пред управлението на страната и се включват в него. Такава е и позицията на Петко Стоянов и Венелин Ганев. Показателно за тези тенденции е изказването на К. Георгиев, че след завръщането му в София около 26 август, заварил в ОФ много нови хора и се учудил защо са ги привлекли. Обяснението, което К. Георгиев си дава, е, че Драмалиев (БРП) „*като по-малко връя в политиката, е привлякъл хора, ценни като личности, но които нищо не водеха след себе си.*“ – *Димитров, Илчо*. Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. Срещи и разговори. С., 1992, с. 21; Буржоазната опозиция..., с. 193.

47. Само два момента са достатъчни, за да илюстрират безпомощността на регентите да анализират и контролират процесите. Първият е свързан с театрал-

Все пак, **посочената алтернатива частично е реализирана**: след трудни разговори, продължили от следобедна на 31 август до 19 ч. на 2 септември, е съставен кабинет начело с К. Муравиев⁴⁸. В него има представители на легалната опозиция от бившите партии (БЗНС „Врабча“, Демократическата и Народната партия и един безпартиен), но три министерства са оставени без титуляри с надеждата, че ОФ ще се включи в кабинета и така ще го легитимира пред Антихитлеристката коалиция. Тези надежди остават напразни, както и намерението за бързо сключване на примирие с Англия и САЩ. **Така тази алтернатива се оказва закъсняла и затова неадекватна на новите условия, настъпили в хода на войната.**

Много по-големи шансове в променената ситуация в края на август и началото на септември 1944 г. има алтернативата за завземане на властта от ОФ. НК на ОФ не само е вече легален участник в политическия живот, но и прави важна стъпка към разширяване на своята социална база. На 30 август 1944 г. Националният комитет се обръща с „Манифест към българския народ и армия“ за незабавна смяна на правителството на Багрянов с кабинет на ОФ, като за първи път разгърнато в 16 точки представя своята програма, около която да обедини най-широките обществени слоеве. Първите пет точки се отнасят към най-важните външнополитически задачи (незабавно скъсване на „всякакви връзки“ с Германия; мир и приятелство с Англия и САЩ; „сърдечно“ приятелство със СССР и „вечна дружба с братския руски народ“; пълно разбирателство със съседите и специално с „нова Югославия“, незабавно споразумение за спиране на военните действия и изтегляне на българските войски от Югославия и Гърция)⁴⁹. По-нататък Манифестът представя стъпките, които едно бъдещо ОФ правителство би предприело за демократизиране на страната. Част от тях са в рамките на Търновската конституция⁵⁰, но

ното възмущение на Б. Филов (забравил, че сам е потъпкал Конституцията при съставянето на регентството през есента на 1943 г.) от категоричното условие на легалната опозиция той да напусне Регентския съвет, за да се състави новият кабинет. Вторият е поведението на премиера Багрянов, който на 1 септември 1944 г. по радиото съобщава, че подава оставка, макар да е обещал на регентите, че ще изчака съставянето на новото правителство. Това предизвиква бурната реакция на Филов, който определя това действие като „*върха на Багряновите майдунджулуци*“, а него нарича „*палячо и въжеиграч със съдбините на народа*“. – Филов, Б. Дневник, с. 752, 759–760; 756.

48. Муравиев, К. Събития и хора, 321–323.

49. Отечествен фронт. Документи и материали. Т. 1. Ч. II (1 май 1944 – 11 септември 1944). С., 1987, 207–209.

50. Пак там. Това са точките за възстановяване на всички политически и граждански права и свободи, премахване на изключителните „*противонародни*“ за-

други определено ги надхвърлят⁵¹. В документа е подсказан и пътят, по който може да се стигне до правителство на ОФ. Вече **няма призови към регентите да назначат такъв кабинет, а обръщението е за „смела борба под знамето на ОФ за събаряне на всяка противонародна власт“**. Показателен за променените условия и самочувствието на членовете и симпатизантите на ОФ е фактът, че под Манифеста стоят имената на 15 дейци (от тях – четирима комунисти), които трябва да покажат на хората, че ОФ действително обединява разнородни политици в името на общата кауза и те са готови да поемат отговорността за реализацията на предложенията в документа. В края на август и началото на септември комитетите на ОФ в градовете и селата излизат с позиви и възвания в този дух, които се допълват с призови за стачки и митинги.

За разлика от ситуацията около правителството на Багрянов, когато БРП има илюзии за възможно единодействие с него, в края на лятото ръководството ѝ реагира дисциплинирано според указанията от Москва на Г. Димитров. Въоръжената съпротива продължава, като на 1 септември 1944 г. Главният щаб на НОВА заповядва на партизанските отряди от западната част на страната да започнат решителни действия за „пълна и повсеместна мобилизация и вдигане на народа на въоръжено въстание за власт на Отечествения фронт“⁵².

Всъщност, и без указанията от Москва комунистите и съмишлениците им в НК на ОФ вече нямат желание да делят властта. На 2 септември 1944 г. ръководството на БРП решава главният удар за завземането ѝ да се нанесе в София (според секретаря на ЦК Антон Югов – на 7 срещу 8 септември), предшестван от масови политически акции, които трябва да започнат на 4 или 6 септември⁵³. Те трябва да се организират от ОФ и на

кони и наредби и пълна и безусловна амнистия на „борците за народни свободи и жертвите от изключителните закони“.

51. Пак там. Предвижда се за първи път „Народен съд над виновниците“ за досегашната политика и за „всички провинени в изстъпления над народните борци и мирното население в България и окупираните земи“; конфискуване на имуществото на „хитлеристките агенти“ в страната и на незаконно забогателите; прочистване на държавния апарат от „противонародни елементи“; разтуряне на противодемократичните организации и „унищожаване на всяка следа от авторитарна идеология“; смели стопански, финансови и социални реформи, унищожаване на спекулата и скъпотията; „широка и евтина“ просвета за народните маси и преустройство на образователната система на „демократични и научни основи“; „евтино и бързо“ правосъдие и разпускане на Народното събрание и провеждане на свободни избори.

52. Въоръжената борба..., с. 640.

53. Минчев, М. Първото правителство..., с. 39. В спомените на участниците в заседанието има разминаване. Според Ц. Драгойчева за начало на въстанието

4 септември делегация на неговия Национален комитет посещава министър-председателя К. Муравиев, за да го уведоми, че ще свика публични събрания в пет от големите градове в страната, но той заявява, че правителството няма да позволи провеждането им. Продължават и сраженията с партизаните, а в оповестената същия ден програма на правителството вместо скъсване с Германия е обявено, че ще се следва „пълн“ и „безупречен“ неутралитет, което прави кабинета неприемлив за Антихитлеристката коалиция. На следващия ден – 5 септември 1944 г., НК на ОФ излиза с позив против правителството, упреквайки го, че „*пречи на народа мирно и легално да предяви исканията си*“ и го тласка към „*нелегална борба*“, а призивът е за правителство на ОФ⁵⁴.

Нов тласък за реализацията на алтернативата за завземане на властта от ОФ дава войната, която СССР обявява на България вечерта на 5 септември 1944 г., но без да има заповед за преминаване на съветските войски отвъд Дунав. Целта е да се ускори вътрешната промяна в страната, която да доведе до ново правителство преди съветските войски да пресекат границата. Така Сталин спазва договореността със САЩ и Англия настъпващите съюзнически войски да не променят режимите в държавите, през които минават⁵⁵, като същевременно създава условия за сваляне на кабинета на Муравиев. От Москва Г. Димитров продължава да призовава НК на ОФ да излезе открито и да работи за създаване на правителство на ОФ⁵⁶. **В този момент алтернативата за мирно поемане на властта от ОФ изглежда възможна и получила нов шанс – съветското обявяване на войната би могло да стресне регентите и да ги принуди да назначат нов кабинет, който да получи външна подкрепа.** В дневника си регентът ген. Никола Михов отбелязва важен момент – на 6 септември сутринта тримата регенти приемат по негово желание майора от запаса Кирил Станчев, който „*пледира веднага да се свали сегашното правителство и се даде на Отечествения фронт*“, тъй като СССР не одобрявал кабинета на Муравиев и затова му е обявил война. Майорът директно заплашва, че ако властта не бъде предадена на ОФ, „*ще станели нежела-*

Политбюро е приело 6 септември, докато Г. Чанков, както и А. Югов, посочва 7 срещу 8 септември 1944 г. – *Драгойчева, Цола. Победата. С., 1980, с. 607; Чанков, Г. Равносметката, 115–116; Даскалов, Дончо. Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България. С., 1991, с. 273; Отечествен фронт... Т. 1. Ч. II, 241–242; ЦДА на РБ, ф. 317, оп. 1, папка 54 (Автобиография на А. Югов), л. 53.*

54. Отечествен фронт... Т. 1. Ч. II, 251–253.

55. *Калинова, Е. Победителите и България...*, с. 54.

56. Инструкциите са дадени на 5 септември 1944 г., когато Г. Димитров изпраща две директиви до ЦК на БРП. – *Отечествен фронт... Т. 1. Ч. II, 249–250, 251; Калинова, Е. Победителите и България...*, с. 140.

ни неща и сам фронтът ще дойде“, но регентите само го увещават ОФ да заеме оставените четири свободни места в правителството⁵⁷. **Последен опит за легално прехвърляне на властта е направен същия ден вечерта и то от самия военен министър ген. Иван Маринов**, който настоява тримата регенти да го посетят в кабинета му в министерството, където „той pledира разпалено становището на Отечествения фронт, комуто веднага трябвало да дадем властта“⁵⁸. Времето за реализиране на тази алтернатива е ограничено. Съветската тактика предвижда ОФ и БРП да вземат властта преди навлизането на съветските войски в страната, за да не се предизвикат упреците на западните съюзници, че Съветският съюз дава властта на комунистите и „съветизира“ България. Сталин е внимателен и не предприема нищо, което би подразнило Англия и САЩ и би застрашило единството на коалицията. Това е най-вероятното обяснение за факта, че навлизането на съветските войски на българска територия се забавя с три дни след обявяването на войната и започва в 9 часа и 35 минути на 8 септември 1944 г., когато вече е ясно, че регентите нямат намерение да назначават ново правителство, а БРП и военните имат готовност да завземат насилствено властта.

Обявяването на войната и особено фактът, че поисканото от Муравиев примирие е оставено без отговор (в застои са и преговорите със западните съюзници в Кайро), показва недвусмислено, че управляващите нямат външна подкрепа. Те не могат да овладеят и открито проявяваното недоволство вътре в страната. От 5 до 8 септември стачки и демонстрации са организирани в София, Перник, Пловдив, Габрово, Асеновград; в редица по-отдалечени планински села местните партизанските отряди действат съвсем открито⁵⁹. Градусът на общественото напрежение се покачва още повече след обявената на 7 септември амнистия и последвалите спонтанни акции при излизането от затворите на политическите затворници особено в Плевен, Варна, Габрово⁶⁰. Междувременно от 1 до 8 септември 1944 г. в страната се основават 127 комитета на ОФ и общият им брой достига над 760 с близо 3370 членове. В тях по подобие на НК на

57. Михов, Н. Дневник, с. 216.

58. Пак там, с. 217. Потвърждение на тази информация се съдържа в шифрограмата, която на 7 септември Г. Димитров получава от София. Според нея „Военният център на ОФ, където влиза и военната секция на звенарите, на 6 септември води преговори с военния министър за сваляне на правителството. В случай на неуспех на преговорите, военният център трябваше да даде заповед за въстание в утрото на 7 септември“. Текстът на шифрограмата подсказва, че отлагането на въстанието може да е свързано и с поведението на военния министър Ив. Маринов. – Калинова, Е. Възникване на Отечествения фронт ..., 42–43.

59. Везенков, А. 9 септември 1944 г., 170–172.

60. Пак там, 176–180.

ОФ са привлечени (освен комунистите) пладненци, звенари, социалдемократи, радикали, макар и не повсеместно и много по-малко като брой в сравнение с комунистите и левите земеделци⁶¹. Навлизането на съветската армия в България на 8 септември сутринта едва ли оставя съмнение за перспективите пред страната. В някои населени места комитетите на ОФ поемат властта в свои ръце, без да срещнат съпротива, в други се извършва подготовка за това⁶². В тази ситуация правителството на Муравиев изглежда съвсем безпомощно и не предлага никаква алтернатива – решаващи за неговата съдба са не предприетите в последния момент стъпки за известно смекчаване на режима, а липсата на външнополитическа подкрепа и пълната изолация, в която е изпаднало (България е във война с главните държави и от двете воюващи коалиции). Още по-малко може да се очаква, че алтернатива може да потърси Регентският съвет, който при това остава в намален състав, след като под натиска на министрите от кабинета на Муравиев Б. Филов е принуден да се оттегли.

При това положение по вътрешни, но най-вече по външни причини⁶³, единствено възможна остава алтернативата за идване на власт

61. Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. II, 624–625.

62. Липсата на достатъчна и надеждна архивна документация затруднява сигурното датиране на преминаването на властта по места в комитетите на ОФ. В повечето случаи уточненията са на основата на спомени, някои от които са редактирани нееднократно. Според публикации преди 1989 г. до 8 септември в ръцете на ОФ са 172 села и 20 града (Варна, Каварна, Балчик, Добрич, Провадия, Силистра, Тутракан, Калофер, Брацигово, Мелник и др.). – История на антифашистката борба... Т. 2, с. 220, 227; *Исусов, Мито*. Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948. С., 1983, с. 31; *Огнянов, Любомир*. Деветосептемврийската социалистическа революция. С., 1984, 25–26. А. Везенков обаче оспорва тези числа, прави критичен прочит на някои от мемоарите и посочва аргументи за дирижирания от БКП опит за „упорито изтегляне на събитията в провинцията към възможно по-ранна дата и час“. – *Везенков, А.* 9 септември 1944 г., 272–281.

Всъщност, уточняването на тези факти би било възможно само след сериозно проучване на документите от регионалните архиви. – Вж. напр. Иванова, Цонка. История на Отечествения фронт/съюз – исторически очерк за Пазарджишки регион. – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Том II. С., 2012, 254–257.

63. Водещата роля на външния фактор е подчертана и в разпространения на 8 септември позив на НК на ОФ за жертвите, дадени при стрелбата на полицията предишния ден срещу митингите в София и Перник и за започналото навлизане на съветски военни части в България. В него се припомня, че само ОФ се ползва с доверието на страните от Антихитлеристката коалиция, а кабинетът на Муравиев е проявил „колебание и двуличие“ по отношение на СССР. Призивът е за установяване на ОФ власт. – *Отечествен фронт... Т. 1. Ч. II, 281–283.*

на ОФ по неконституционен път, чрез принудително отстраняване на назначения от регентите кабинет. На 8 срещу 9 септември 1944 г. военните, спечелени за делото на ОФ, извършват преврат в София и властта преминава в коалиционен кабинет на ОФ, а в провинцията този процес завършва в рамките на няколко дни⁶⁴. Още на 9 септември 1944 г. новото правителство се обръща към Москва с молба за примирие и това е тест за неговото бъдеще. В 22 ч. българско време СССР прекратява военните действия срещу България и официално заявява, че „сега съветското правителство намери за възможно да разгледа молбата на българското правителство относно преговорите за примирие“⁶⁵. Така кабинетът на ОФ получава недвусмислен знак за съветското благоразположение.

В заключение: на въпроса в заглавието на статията – имаше ли алтернатива 9 септември? – може да се отговори, че във външнополитически план през 1944 г. са налице няколко алтернативи на реализирания в крайна сметка вариант – съветската окупация. Част от тях отпадат поради обективни промени във военната обстановка и заради договореностите между СССР, Великобритания и САЩ. Други, вкл. и онази, която би била най-щадяща за победена България (примирие със западните съюзници при посредничеството на СССР, постигнато от коалиционен кабинет от двете крила на опозицията), се провалят поради недостатъчна гъвкавост, неправилна оценка на ситуацията и прекалена идеологическа заслепеност на българските управляващи. Във вътрешен план по различно време са налице пет алтернативи за легална (в рамките на Търновската конституция) промяна, която да промени „отгоре“ курса на страната към откъсване от Германия и реформи в либерален и демократичен дух. Четири от тях се оказват неуспешни, като отговорността за реализацията им е изцяло в ръцете на регентите и изпълнителната власт. Петата алтернатива (кабинетът на К. Муравиев) постига известен резултат с оглед на „завоя“ във вътрешен план. От решаващо значение обаче са закъснелите действия по отношение на Германия и неодобрението към кабинета най-вече на Москва, но и на съюзниците ѝ САЩ и Великобритания. При изчерпани легални възможности остава алтернативата за насилствена смяна на управляващите, която се осъществява с различни по обхват и значимост действия (създаване на комитети на ОФ за организиране на недоволните от властта; провеждане на стачки и демонстрации под ло-

64. Подробно за събитията на 8 срещу 9 септември 1944 г. вж. *Везенков, В.* 9 септември 1944 г., 187–282; *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999, 42–77; *Вълканов, Вълкан.* Деветосептемврийският военнополитически преврат от 1944 година (65 години от събитието). – *Исторически преглед*, 2009, № 3–4, 85–121.

65. България – непризнатият противник на Третия Райх. Сб. документи. С., 1995, с. 20.

зунгите на открито прокламираните цели и задачи на ОФ; въоръжени акции на партизаните; преврат в София, извършен от военните и довел на власт кабинет на ОФ). Решаващо за реализацията на тази алтернатива е цялостното развитие на военните действия на Балканите, което довежда до границите на България именно съветските войски, както и постигнатото в Техеран (1943 г.) и най-вече в средата на 1944 г. съгласуване на приоритетите между бъдещите победители от Антихитлеристката коалиция. Поради това към есента на 1944 г. съдбата на България е предрешена от външния фактор и оставането ѝ в съветската сфера на влияние няма алтернатива. До крайния резултат обаче има варианти да се стигне по различни пътища и затова ролята на вътрешния фактор съвсем не е за пренебрегване, ако искаме да очертаем по-релефна картина на едни от най-драматичните моменти в родната история. Струва ми се, че методите на противофактовите исторически изследвания има какво още да допринесат в това отношение.

СССР И САЩ: ПРОЕКТИ ЗА СЛЕДВОЕННОТО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРИЯ¹

Витка Тошкова²

Професионално информираната аудитория би приела повторението на тезата, че геополитическата позиция на България и понесените загуби след поражението в първото световно кръвопролитие на XX в. превръщат страната в съблазнителна цел за приобщаване към загубилата войната Германия. Разбираема е и позицията на победителите – те са удовлетворени от българската въздържаност при външнополитическите изяви и поощряват дистанцираното от международните конфликти поведение на София в навечерието и началото на новия глобален сблъсък.

Българските управляващи с неохота изоставят обявления на 15 септември 1939 г. неутралитет и след натиск от Берлин се присъединяват към силите на Оста, подписвайки Тристранния пакт на 1 март 1941 г. Създаденият военнополитически съюз не подпомага напълно замислите на Вилхелмшрасе (както условно се нарича германското външно министерство), но изглежда достатъчен, за да започне реализацията на плана „Барбароса“. Излишно е да припомням причините и последствията от бруталното нахлуване на вермахта в Съветския съюз на 22 юни 1941 г. Ще спомена само, че е нарушен до известна степен външнополитическият комфорт, предоставен на българското управление от съветско-германския договор за ненападение, подписан на 23 август 1939 г. В юбилейни изследвания за Втората световна война от 90-те години на XX в. някои

1. За написването на доклада са консултирани изследвания предимно от български, руски и американски автори, документални сборници и колекции с извори, съхранявани в Националния архив на САЩ. Цитирането на публикациите е направено подборно: Союзници в войне 1941–1945. Отв. Ред. *А. О. Чубарьян, У. Ф. Кимболл, Д. Рейнолдс*. Москва, „Наука“, 1995; *Филитов, А. М.* В комиссиях Наркоминдела. – Във: Вторая мировая война. Актуальные проблемы. Отв. Ред. дин *О. А. Ржешевский*. Москва, „Наука“, 1995, 54–71; Советская внешняя политика в ретроспективе 1917–1991. Москва, „Наука“, 1993. Ред. кола. *А. О. Чубарьян ...*: Вж.: *Волков, В. К.* Некоторые концептуальные проблемы возникновения мировой социалистической системы, с. 91; *Печатнов, Вл.* Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг. Документальные очерки. Москва. Терра – Книжный клуб, 2006, с. 239, 240; Пак там, вж. специално: Планирование послевоенного мира: в Вашингтоне (207–238); в Москве (239–257).

2. Авторката е професор, доктор на историческите науки, специалистка по съвременна история от . Института за исторически изследвания, БАН.

американски автори определят този пакт като „съветско умиротворяване“ на Хитлер, по подобие на „умиротворяването“ от Мюнхен през 1938 г. В обявената от германския фюрер „светкавична война“ България отказва да изпрати войски на Източния фронт и дипломатическите отношения между София и Москва не са прекъснати, въпреки не толкова настойчивите германски подканяния.

Хитлеристката агресия провокира неподозирани по своите мащаби и жертвоготовност отпор и променя рязко външнополитическия курс на СССР. Кремъл изгражда тясно сътрудничество с вече воюващите държави (или подпомагащите ги) срещу Третия райх и неговите сателити. Още на 3 юли 1941 г., в реч по радиото, Йосиф Сталин заявява, че *„целта на съветския народ“* във войната е, освен всичко друго, да окаже *„помощ на всички народи в Европа, стенеци под игото на германския фашизъм“*. А в телеграма от същата дата до съветския посланик в Лондон Иван Майски конкретно се посочва, че СССР е за възстановяване на Чехословашката и Югославската държава и за създаване на Полска държава в границите на национална Полша. Предвидливо се подчертава, че *„въпросът за характера на държавния режим в тези страни е тяхна вътрешна работа“*. Всъщност Сталин дава знак, че в Кремъл, макар и твърде рано, обмислят проблемите за уредбата на следвоенния свят, които не са без значение за бъдещето на Съветския съюз.

Предложения за специално организирани дискусии и подготовка на експертни анализи за бъдещата Мирна конференция в Народния комисариат на външните работи (НКВНР) се правят едва на 26 декември 1941 г. с докладна записка на С. А. Лозовски, т.е. по-късно от инициативата на Държавния департамент (11 април 1941 г.)³. Независимо че победата е още далеч, той предлага да се има предвид *„следвоенната поляризация на силите между СССР и западните страни“*. В документа се изтъква, че срещу СССР ще застане както *„блокът на САЩ и Великобритания“*, така и *„капиталистическите държави“* като Полша и Чехословакия; към тях прибавя и победените страни. Заключението недвусмислено определя тяхната следвоенна политика: всички те ще се стремят да запазят *„капиталистическата система“*, а също и да задържат СССР в границите до 1939 г. Сталин одобрява предложението на Лозовски. В началото на 1942 г. Политбюро нарежда да се сформира „Комисия по следвоенните проекти за държавното устройство на страните от Европа, Азия и други-

3. Повече подробности за дискусиите в Държавния департамент по външнополитическите отношения на САЩ след приключването на Втората световна война вж.: Тошкова, В. СССР в проектите на САЩ за следвоенното устройство на Източна Европа (1941–1947). – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. (Ред. колегия: В. Тошкова, А. Ревякина, С. Пинтев, А. Любенова, А. Стоянов). ИК „Гутенберг“, С., 2000, 330–345.

те части на света“ под председателството на В. Молотов. Поставена е задача да се подготвят дипломатически анализи за „спорните териториални проблеми, сферите на влияние, международната организация“ и разбира се други, „засягащи СССР“, въпроси. Може би именно със заинтересоваността на съветското ръководство за осигуряване на значително влияние след войната се обяснява и прекалено екстравагантното предложение на Й. Сталин в разговора му с Антъни Идън на 16 декември 1941 г. за допълнение на съветско-английския „втори договор“ със „секретен протокол“, включващ „обща схема за реорганизация на европейските граници“. Корекциите засягат и България: „Турция, като компенсация за съблюдавания от нея неутралитет, може да получи Додеканезите, населения с турци район на България на юг от Бургас и, може би, някакви територии в Сирия. [...] Другарят Сталин [...] добави, че откъсването от България на Бургаския район ще бъде наказание за поведението на България по време на войната. България би трябвало също малко да пострада териториално и на границата си с Югославия. По мнението на др. Сталин, за България ще е съвсем достатъчно да има едно морско пристанище като Варна“⁴. Направените внушения за наказанието на България остават само краткотраен военновременен вариант, отпаднал при изработването на „Съглашението за примирие“ и на Договора за мир.

Мащабните военни операции на Източния фронт и тежките изпитания, с които се сблъсква съветският тил, отлагат за есента на 1943 г. изпълнението на предписанието да се подготвят становища по различни проблеми от реконструкцията на Европа. Тогава се създават три комисии: **Комисия по подготовка на Мирните договори и следвоенното устройство, ръководена от М. Литвинов, Комисия по въпросите на примирието, с ръководител К. Ворошилов и Комисия по репарациите, оглавявана от И. Майски.** Подробности за тяхната дейност вече са дадени в редица изследвания. Заслужава да се припомни, че Комисията на Литвинов е „съветски аналог“ на Комитета „Notter“ (по името на Harley Notter) към Държавния департамент, който се занимава също и с проблемите на съветско-американските отношения. В подробен анализ от януари 1945 г. „За взаимоотношенията със САЩ“ Литвинов заключава, че не се очакват „големи търкания между нас и САЩ“. Колкото до „приятелските държави“ в Източна Европа, съветските дипломати, ангажирани с комисиите, „като правило“ се въздържат да правят прогнози за отношенията им със СССР, но коментират бъдещото им „политическо развитие“ и това на Европа. Предвиждат се два варианта – „революционен“ с установяване на режими от „съветски тип“ и „еволюционен“ с установяването на буржоазнодемократична форма на управление или на

4. СССР и германският въпрос 22 юния 1941 г. – 8 мая 1945 г. Том I. Сост. Г. П. Кынин и Й. Лауфер. Москва, „Международные отношения“, 1996, 125–126.

„коалиционни правителства“, повтарящи модела на „народния фронт“ от 30-те години. Според А. Громико революционният вариант най-много „тревожи“ Вашингтон, тъй като е предвестник на социални сътресения и засилване на съветското влияние в Европа.

Тези констатации адекватно отразяват нарастващите симпатии към СССР, Червената армия, Сталин, предизвикани от поредицата победоносни операции срещу армиите на Оста и близките перспективи за преследване на вермахта извън границите на Съветския съюз. Същевременно Москва продължава да дава указания да се организират и подпомагат антифашистките съпротивителни движения в Източна Европа, на Балканите, отчасти в Западна Европа. Макар и в много по-неблагоприятни условия, от 1943 г. и в България ефективно функционират партизански отряди, организирани и ръководени от БРП/БКП, чиято дейност е забелязана и от сътрудниците на Управлението на стратегическите служби на САЩ. В редица агентурни донесения се изтъква, че Отечественият фронт е „*групировка на съпротивата, ръководена вероятно от Москва, работеща за скъсване на съюза с Германия, за сваляне на правителството и присъединяване към съюзниците*“ (Доклад на УСС, не по-рано от 1 октомври 1943 г.); че „*просъветските елементи*“ са „*най-многобройната групировка в страната*“; че „*числеността на въстаниците е значително увеличена напоследък. Това се дължи на бомбардировките, които подпомогнаха партизаните да избегнат бдителността на полицията [...] Те стават все по-самоуверени, тъй като сега са много по-добре въоръжени с автоматично оръжие, доставено от русите, и са най-силни в Средногорieto и в Стара планина [...]*“ (Вашингтон, 16 май 1944 г.). Твърденията за просъветската ориентация на съпротивителното движение, идентифицирано с Отечествения фронт, не спира инициативата на директора на УСС ген. У. Донован да се опита да реализира прозападен план „*за откъсването на България от Оста*“, разчитайки на българския сътрудник на УСС Анжел Куюмджийски (напуснал България в началото на войната) и неговите близки познанства с високопоставени български политици, държавници, представители на БПЦ, банкери. Те трябва да преориентират Българската армия и убедените в неизбежното поражение на Третия райх български управляващи към западните съюзници. Проектът е до голяма степен авантюристичен и след установяването на контакти с представители на българското правителство е „замразен“ през пролетта на 1944 г. Но той е демонстрация на прозападния и също антифашистки фланг в българската съпротива, който остава извън ОФ. Причините за невъзможността да се взаимодейства ефективно варират от различията в политическо-икономическите концепции за държавната структура след войната до предпочитанията на българските комунистически лидери (в страната и в Москва), които определят персонално лицата от „буржоаз-

ния контингент“, готови да сътрудничат с БРП и ОФ, но преди всичко одобрени от тях.

Продължават обаче наблюденията и оценките за вътрешнополитическата ситуация в България на Отдела за проучвания и анализи към УСС, които също прибавят аргументи към основанията за дистанцирането. Ще цитирам няколко точки от секретно донесение № 23 214, с дата 26 май 1944 г., съхранявано в Националния архив на САЩ, като оставям коментарите на аудиторията:

„1. До забраната на всички политически партии в България, по всеобщо признание, Комунистическата партия не е отстъпвала на никого по отношение на организацията, дисциплината на членовете и ръководството. [...]

2. След ликвидирането на легалното съществуване на партията, нейната дейност продължава подмолно със същите примери на единство, дисциплина, организация, на фанатичен ентузиазъм [...]

3. Инструкции и директиви от Москва и в частност от Георги Димитров, който е уважаван и обичан невероятно много, се предават до последната буква, особено след руските победи на Източния фронт. [...]

4. Именно Комунистическата партия в България е тази, която стои зад дейността на българските партизани (или „шумци“) и тя отговаря за снабдяването с храна, въоръжение, боеприпаси и за медицински материали. Партията има тайни агенти в правителството и в учрежденията, а също и във всички градове и села.

5. [...]

6. Предвид силата и отличната организация, както и факта, че Комунистическата партия би могла да разчита на поддръжката на елементи извън средите на своите привърженици (например левите земеделци и част от армията), информаторите считат, че тя е достатъчно силна, за да организира успешно народно въстание при евентуално нахлуване на съюзнически или руски войски [...]⁵.

Много по-рано и при достатъчно неблагоприятни изгледи за възможностите на Червената армия да окаже ефикасен отпор на нацистката експанзия управляващите в Лондон и Вашингтон решават да подпомогнат страната на Съветите.

Неочаквана или не, германската агресия срещу СССР е извършена без обявяване на война, с дълбоко проникване на германските войски в съветската територия и с достатъчно поводи за съмнения на Запад във

5. България – своенравният съюзник на Третия райх. Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“. С., 1992, док. № 193, 259–260.

възможностите на Съветския съюз да се противопостави на масираната атака.

Премиерът на Великобритания Уинстън Чърчил и президентът на САЩ Франклин Рузвелт, въпреки песимистичните прогнози на военните съветници, че *„Москва ще падне още до зимата“* и всяка помощ би била *„напрасно разхищение на ресурси“*, не пренебрегват и възможността СССР да издържи и решават да подпомогнат Сталин. Още на 22 юни по Би Би Си Чърчил обещава да предостави на СССР всякаква военна помощ. Същата декларация произнася и Рузвелт на 24 юни. На конференцията в Атлантика (Нюфаундленд) през август 1941 г. британският премиер одобрява изпращането в съветската столица на мисия по снабдяването, а през ноември 1941 г. Рузвелт разширява действието на Закона за Lend-Lease и върху СССР⁶.

Трудностите при изграждането на Антихитлеристката коалиция, макар и не фатални, оставят своя отпечатък върху договарянето на взаимодействие между СССР, Великобритания и САЩ срещу силите от Оста. Основната цел – разгромът на държавите от Тристранния пакт – се поставя заедно с определянето на перспективите за следвоенната уредба на света, подчинена на запазването на мира чрез елиминиране на германския, италианския и японския военен потенциал. В Москва, Лондон и Вашингтон са ангажирани и с проектите за регламентиране на отношенията към всички участници в хитлеристкия съюз. И макар че твърде рано коалиционните партньори започват да обмислят заредени със сериозни противоречия варианти за уреждането на бъдещия европейски и световен ред, в САЩ са убедени в необходимостта от военновременното сътрудничество със СССР. Това категорично се потвърждава от поместеното мнение във в. „Крисчън Сайънс Монитор“ от 13 септември 1941 г. на Р. Дръмънд: *„Народът признава, че американската демокрация и руският комунизъм нямат нищо общо; но днес те имат общ враг“*.

Констатацията за задължителното американско-съветско взаимодействие фактически следва предложението от 11 април 1941 г. на помощник-държавния секретар и началник на Отдела за специални проучвания Лио Пазволски до заместник-държавния секретар Съмнър Уелс да се съживи *„умирацията Консултативен комитет по проблемите на външната политика“*. Идеята да се възобновят и продължат дискусиите, започнали през 1940 г., очевидно е провокирана от драстично променената обстановка в Югоизточна Европа след нахлуването на вермахта в Югославия и Гърция (6 април 1941 г.). Няколко месеца по-късно, на 12 септември, Пазволски връчва на държавния секретар К. Хъл по-подробен меморандум, озаглавен „Предложение за организирането на работата по

6. Roosevelt and Churchill. Their Secret Wartime Correspondence. Ed. by Francis L. Loewenheim, Harold D. Langley, Manfred Jonas. New York, 1975, 3–174.

формирането на следвоенните външнополитически отношения“. Важен акцент в задачата представлява участието на САЩ „в организирането и опазването на мира и установяването на стабилни международни икономически отношения“. Според автора на документа поемането на такъв ангажимент ще изисква да се наблюдават и предлагат решения по три проблемни групи: политически и териториални, въоръжение, търговия и финанси. Темите, свързани с тях, ще се обсъждат в съответните подкомитети.

В края на декември 1941 г. замисълът вече става указание за действие очевидно заради принудителното вмъкване на САЩ във войната. На 22 декември Ф. Рузвелт е уведомен, че е създаден „специален комитет“ в Държавния департамент, който да подготви САЩ за „ефективно участие в решаването на широки и сложни проблеми на международните отношения“, очаквани да възникнат пред страната и света „след окончателния разгром на агресивните сили“. Основното задължение на комитета е да ръководи необходимите изследвания и да подготви препоръки за президента. А една от неговите важни цели е да превърне обявените в Атлантическата харта и в официалните изявления по този повод либерални принципи в програма за специфична политика и мерки. „Общата сигурност, ограничаване на въоръженията, стабилен международен икономически ред и сътрудничество“ са очертаните сфери, където ще се съсредоточат усилията на американските експерти, за да бъдат изработени формулите, по които ще се решават международните проблеми.

Под общата дефиниция за задачите на Консултативния комитет се откроява желанието за превантивен анализ на информацията относно намеренията на СССР в рамките на коалицията и извън нея. Без да участват в правителствените решения по текущата политика (до края на 1943 г.), в специализираните подкомитети се обсъждат отделни въпроси от източноевропейската политика на Москва. Без да навлизам в детайли, ще обобщя, че интересът на Вашингтон е ориентиран предимно към съдбата на Полша, източно- и централноевропейските федеративни и конфедеративни комбинации и възможностите за изграждане на проспериращи икономически съюзи. Над тези аспекти на бъдещия политически ред в регионите доминира въпросът за намеренията и плановете на съветския държавнополитически елит.

От многобройните текущи и ретроспективни анализи, обсъждани в Отдела за специални проучвания, могат да се разберат позициите на Кремъл по редица дискуссионни политически и териториални проблеми, които изхождат от войната трябва да реши. Това, в което вашингтонската дипломация се убеждава непрекъснато през 1941 и 1942 г., е, че СССР ще отстоява решително концепциите си за защита на националната си сигурност, за възстановяване на съветските граници, съществували пре-

ди 1941 г., за формиране на „приятелски правителства“ в държавите, граничещи със СССР. Няма сериозни опровержения на тезата, че Москва е способна да упражнява „доминиращо влияние“ в Източна Европа. Като правдоподобни се приемат и предупрежденията на бившия посланик в Москва Уилям Булит (януари 1943 г.), че руснаците се подготвят „да създадат съветска власт в Румъния и Югославия, да присъединят България към Съветския съюз ...“

Подобен смисъл имат и твърденията на специалистите от Европейския отдел към Държавния департамент (есента на 1943 г.) по повод разпускането на Коминтерна. Този акт според тях „не е променил съветските намерения да се утвърждава влиянието на Съветския съюз в Източна Европа“, като се подкрепят партизанските групи на Балканите и специално тези на Тито, за да се спечели „значителен политически контрол, ако не може плен, над тези държави“.

Прогнозите за съветското поведение при приключването на войната, съставяни от Политическия комитет на Държавния департамент в края на 1944 г., съдържат по-скоро намеренията на основните западни съюзници да участват заедно със СССР в уредбата на Източна Европа. Представените схеми по този повод, предназначени за конференцията в Ялта през февруари 1945 г., съдържат според Е. Марк, един от отличните познавачи на документалните колекции в Националния архив на САЩ с анализи на съветската политика в Източна Европа, „скромната цел“ на Вашингтон да се предпази регионът от „изключителния съветски контрол“, без да отрича „легитимните съветски интереси“ към него⁷.

На практика Вашингтон вяло оспорва „съветското лидерство“ в съюзническите контролни комисии за България, Румъния и Унгария, както и обявеното намерение на Москва да сключва договори за взаимна помощ със съветските съседи. Без ентузиазъм, но с примирение, американските дипломати се присъединяват към иницирираното от У. Чърчил процентно разпределение на отговорностите в България, Румъния, Унгария, Югославия и Гърция, реализирано в Москва от 9 до 17 октомври 1944 г. Кремъл също създава свои „дългосрочни, средносрочни и непосредствени планове“, които не винаги успешно се прилагат, но не срещат сериозна съпротива във Вашингтон. Нещо повече, съветските приоритети в Източна Европа се оценяват като естествена защита за сигурността на СССР. Тази позиция на САЩ, а и „неразбирането“ от Сталин на американските намерения САЩ като съюзник на СССР да участват в регулирането на Източна Европа, както и неговото оправдано самочувствие от огромния съветски принос за победата над Оста, подхранва конфронтацията. Про-

7. Mark, E. American Policy toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War, 1941–1946: An Alternative Interpretation. – *The Journal of American History*, Vol. 68, No 2, September 1981, p. 317.

тивопоставянето се подсилва и от трудностите, които САЩ срещат при дешифрирането на отношението между „комунистическата идеология и съветското поведение“. Но американските външнополитически експерти са забелязали „революционно-имперската парадигма“ на Кремъл, макар че в Белия дом не винаги успяват да реагират адекватно, за да защитят глобалните си амбиции. В следвоенната практика победителите прилагат продължително обмисляните държавнополитически, икономически, социални и териториални схеми към страните от източноевропейския регион с повече преимущества за Москва и с неохотно, но неизбежно изоставяне на прозападните позиции. Именно Втората световна война „предизвика знаменателното разширяване на съветското влияние“ както в Европа, така и в Далечния Изток. Към това признание американски автори прибавят и „наличието в по-голямата част от света на комунистически партии, подчиняващи се на волята на Москва“, което дава на руснаците възможност „да променят международния силов баланс по начин, пагубен за интересите на Съединените щати“⁸. Тези обстоятелства, които дават преимущество за СССР, налагат обмислянето на нови проекти, с които Вашингтон да участва в състезанието за дял в обсебването на Източна Европа.

8. Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945-1950. Thomas H. Etzold and John Lewis Gaddis, Editors. New York, 1978, p. 28.

ЗА НЯКОИ ДИСКУСИОННИ И СПОРНИ ВЪПРОСИ ОКОЛО ДАТАТА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Владимир Мигев¹

В продължение на много години до 10 ноември 1989 г. официалната историография на България, в изпълнение на политическата поръчка, създаваше една твърде нагласена картина за събитията около 9 септември 1944 г. Целта беше да се докаже, че още от лятото на 1941 г. в страната е възникнал революционен процес, който през август 1944 г. прераства в революционна ситуация, връхна точка на която било „Всенародното въоръжено въстание“ на 9 септември. Компонентите на тази революционна ситуация били: първо, рязкото засилване на партизанските акции, второ, стачната вълна в периода от 5 до 8 септември, трето, разбиването на затворите и освобождаването на политзатворниците на 8 септември, четвърто, престрелките на 9–10 септември с оказалите тук-там съпротива части на полицията и войската в хода на въстанието².

Обстойното проучване на фактите през последните години, особено в сериозното изследване на Александър Везенков³ показва, че създадената до 10 ноември картина е недостоверна. Все още обаче редица моменти се нуждаят от доизясняване и доуточняване.

На първо място, не е вярно, че през август и началото на септември 1944 г. има засилване на партизанските акции. Налице е само нарастване броят на партизаните, но на това нарастване не съответства повишено разгръщане на действията им. И през този период инициативата е в ръцете на правителствените сили. От май до към края на август се развива едно перманентно развитие, с малки прекъсвания на офанзивата на армията, жандармерията и полицията срещу партизаните, а те се намират в отбрана. Продължават традиционните изяви на партизанските части: слизания в отделни села, отдалечени обаче от основните комуникации на страната – парти-

1. Авторът е професор, доктор на историческите науки, специалист по съвременна история на България от Института за исторически изследвания, БАН.

2. История на България. Т. III. С., 1964, 418–433; История на антифашистката борба в България 1939–1944. Т. 2. С., 1976, 225–284; История на БКП. С., 1981, 408–426; *Петрова, Славка*. Деветосептемврийската социалистическа революция 1944. С., 1981.

3. *Везенков, Александър*. 9 септември, 1944. С., 2014.

заните престояват там по няколко часа, свикват митинг на населението, снабдяват се с храни и облекло, понякога присвоявани насилствено, изгарят архивата на общината и ако има реквизирани селскостопански произведения ги раздават на селяните. В преобладаващите случаи те както и до този момент избягват сражения с жандармерията и войската, при тяхната поява бързо се изтеглят и нещата се свеждат до престрелки, понякога ожесточени.

На 14 юни 1944 г. Министерският съвет издава разпореждане борбата срещу партизаните да се води от жандармерията и полицията, от армията да се ангажират единствено 14-те ловни роти. Само в отделни случаи командирът на жандармерията можел да поиска помощ от армията. Общо взето обаче сред армейските командири има пренебрегване на партизанското движение, което е показател за реалните му възможности като заплаха за властта, както и нежелание войската да се ангажира в борбата с „вътрешния враг“⁴.

Що се отнася до стачките, нито в София, нито в Пловдив има значителни стачни прояви. Единствено по-сериозен е случаят около рудник „Куциян“ край Перник. Там на 8 септември протестната акция на трудовомобилизираните в рудника заради неизплащането на надниците им е обхваната и политизирана от БРП, идва и партизанска част, която да охранява организираната демонстрация. Полицията стреля срещу протестиращите, убити са 6 души и са ранени 13⁵.

Относно разбиването на затворите. Реално разбиване на затвори има само в Плевен и Силистра на 8 септември. Създадената огромна тълпа пред Плевенския затвор принуждава охраната да отвори вратите, навън излизат политзатворниците, които са възторжено посрещнати, възниква спонтанен митинг. Дошлата военна част разпръсква обаче тълпата и възстановява положението, но затворниците вече са на свобода. Подобна е картината и в Силистра, където са излежавали присъди малобройна група политзатворници. Трябва да се отбележи обаче, че в града по това време вече е дошла съветската армия. При това не бива да се забравя, че събраните множества пред затворите в цялата страна изразяват протест, че се бави изпълнението на издаденото на 7 септември постановление на правителството за амнистия – с други думи, въпросът е бил предрешен, т.е. липсва всякакъв революционен привкус на събитието.

4. *Николов, Румен*, Армията и вътрешнополитическият конфликт в България 1941–1944. С., 1999, с. 78, 103, 108, 128, 130–131; *Везенков, Ал.* Цит. съч., с. 81, 91; История на антифашистката борба..., 187–191.

5. *Цакманов, Никола, Иван Даков*, Борбите на пернишките миньори против фашизма. С., 1965, 88–96.

Като се изключат ексцесите в Плевен и Силистра, навсякъде другаде политзатворниците са освободени по списък след обед на 8 септември. Същото се случва предния ден и с освобождаването на въдворените в т.нар. черни роти край град Свети Врач (днес Сандански)⁶.

Факти за реална въоръжена съпротива на части на полицията и войската срещу новата власт на 9 септември не се откриват. В казионната историография преди 10 ноември се сочеше като пример за съпротива престрелката в казармата в Хасково, където пада убит един партизанин, един войник, преминал на страната на партизаните и петима офицери. Как се развиват събитията? На 12 септември в Хасково пристига част от Втора родопска партизанска бригада начело с Демир Янев и Благой Пенев. Партизаните влизат в двора на казармата, заедно с малобройния Хасковски партизански отряд и се снабдяват с армейско оръжие. И до днес още не е изяснено кой започва стрелбата, в резултат на която загиват нелепо седем души, но е явно, че това е било провокация⁷. Така че тук няма никаква съпротива от армейската част. Няма такава съпротива и никъде другаде в страната⁸.

Създаваната с години представа, че партизанските части са били в авангарда на промяната на 9 септември е също така невярна. След прочитането по радио „София“ в 6 часа сутринта на 9 септември на декларацията на Кимон Георгиев се сформират отечественофронтовските комитети, те вземат безпрепятствено властта и назначават временните управи на общините. В повечето партизански части обстановката е спокойна, при тях идват представители на новоучредените ОФ комитети и ги поканват да влязат в селищата. Някъде срещата става извън партизанските лагери, когато партизаните вече са тръгнали към съответното селище. В много градове и села те влизат чак на 10 септември. Също на 10 септември в София идва след упорито събиране в предните два-три дни и бригадата „Чавдар“⁹.

Както е известно, на 8 септември във Варна е извършен десант от Черноморския флот на СССР. Тогава се образува и ОФ комитетът в града.

6. История на БКП..., с. 236; *Петрова, Сл.* Цит. съч., с. 325; Антифашистката борба в България (Сборник документи). Т. 2. С., 1984, 503–504; История на антифашистката борба..., Т. 2, с. 246; История на Хасковската окръжна организация на БКП. С., 1983, с. 290; Кюстендил. Енциклопедичен речник. С., 1988, с. 168; Ден последен – ден първи. Спомени. С., 1974, с. 22, 67–68, 188–189, 432–435.

7. *Везенков, Ал.* Цит. съч., с. 17; История на Хасковската окръжна организация..., с. 310.

8. *Везенков, Ал.* Цит. съч., 247–248.

9. Пак там, 250–252, 254–267.

Пред първия съветски комендант на Варна – майор Толубко, се явява председателят на ОФ комитета Кирил Ковачев и рапортува: „Товарищ майор, мы востали», на което Толубко отговаря иронично: „Востали? А почему не востали вчера?“

Все във връзка с тези факти се налага да се преодолее една фалшификация. И до днес в историографските съчинения се пише за Втора бригада „Чавдар“, която влязла в София на 9 септември и тя е поздравена от Тодор Живков на площада пред Народния театър. Случката е заснета и филмирана и тя е показвана многократно по кинохрониката и телевизията. Тя бе един много благоприятен момент, за да се създаде легендата, че Тодор Живков е бил организатор на „деветосептемврийското въстание“ в София. По този повод е създаден и игрален филм, в който Живков е в центъра на събитията.

Каква е истината по този случай? На 25 април 1944 г. бригада „Чавдар“ извършва нападение над оръжейните складове на българските държавни железници на гара Саранци. В отговор на това части на Първа софийска дивизия извършват блокада на бригадата в района на нейното постоянно местопребиваване¹⁰. В резултат на престрелките една част от чавдарци загиват, друга част се предават, но редица партизани успяват да преминат през нощта през кордона. Така Тодор Живков отива при съпругата си, която е участъков лекар в село Говедарци, Самоковско, и там се легализира. Командирът на бригадата Добри Джуров, заедно с един от командирите на батальон в „Чавдар“ – Желязко Колев, отиват в родния край на Колев Борисовградско (днес Първомайско).

След тази блокада бригада „Чавдар“ фактически престава да съществува като единно цяло, сформиралите се от нея отделни чети продължават да извършват акции, които в казионната историография се преписваха като цяло на бригадата, т.е. създаваше се представата, че бригада „Чавдар“ е преодоляла блокадата и продължава да се бие.

В случая обаче е налице една още по-крупна фалшификация. Голяма група чавдарци, които преодоляват загражденията, се присъединяват към най-близо действащата партизанска част – Четвърта средногорска бригада „Георги Бенковски“, чиято дислокация е в Ихтиманска Средна гора. За командир на нарасналата по численост бригада е издигнат чавдарецът Халачев, който единствено имал военно образование – завършил е Школата за запасни офицери.

През 60-те години се създава официалната легенда, че така се е образува Втора бригада „Чавдар“. Целта е била да се покаже, че бригада „Чавдар“ никога не е била разбивана. Срещу това се възпротивява предишният командир на бригадата Славейко Джахов. Той изпраща писмо

10. История на антифашистката борба..., Т. 2, с. 116, 130; Антифашистката борба в България..., 399–403.

до ЦК на БКП, в което оповестява, че никаква втора бригада „Чавдар“ не е била създадена. Впрочем това се потвърждава и от снимките за спомнатата среща на партизаните с Т. Живков пред Народния театър – на преден план изпъква знамето на бригадата с наименованието: „Четвърта средногорска бригада „Георги Бенковски“.

Години наред в казионната публицистика, а от там и в официалната историография се отправяха остри обвинения срещу военния министър в периода от 9 септември 1944 г. до лятото на 1946 г. генерал Дамян Велчев. Той се описваше като злостен противник на Отечествения фронт, стремящ се да изолира армията от комунистите, като се премълчаваха огромните му усилия за укрепването на войската и нейното достойно представяне на фронта. Най-ярка проява на действията му срещу Отечествения фронт и БРП (к) било приетото от Министерския съвет на 23 ноември 1944 г. в отсъствието на четиримата министри-членове на БРП (к) Четвърто постановление. С този документ се отлага подвеждането на офицери по силата на Наредбата-закон за Народния съд и изпращането им на фронта, а вече арестуваните трябва да бъдат освободени и също изпратени да воюват. Подвеждането под съд трябва да стане след края на войната при смекчаващи вината обстоятелства.

Това постановление се характеризира в казионната историография до 10 ноември 1989 г. като усилие да бъдат спасени „фашистките престъпници“ от справедливото възмездие. Нещо повече, то бе описвано като „опит да се минира новата власт“. Върхов момент на действията, вдъхновени от Дамян Велчев, било дислоцирането на една батарея на площад „Славейков“ пред сградата, където са били задържани голяма група арестувани офицери с ултиматум те да бъдат незабавно освободени. Този акт се оценяваше като опит за офицерски контрареволуционен пуч¹¹.

Впечатлява обаче много силно следният факт. Текстът на Четвъртото постановление съвпада напълно с казаното от маршал Ф. И. Толбухин по време на краткия му престой в България през втората половина на септември 1944 г. Информиран за масовите арести и избивания на офицери, той посочва пред българските ръководители: *„Офицерите не се създават за ден-два, нека командирите, които досега са ръководили частите, да останат и да водят войната, пък тези, които се проявят, ще изкупят вината със смъртта или храбростта си, а най-после ако ще се търси отговорност от тях за извършени престъпления, това да стане след войната“*¹².

11. История на БКП. С., 1969, 505–506.

12. Спомени на Христо Лилков. – В: Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 3. С., 2009, с. 202.

Впрочем, има данни, че съветът за издаването на Четвъртото постановление е дошъл от Москва¹³.

Каква е истината около появата на този документ? Поради това, че много офицери непосредствено след 9 септември са били избити или арестувани, е бил недостатъчен броят на командирите, които да поведат частите на фронта. Група висши офицери сред които и членове на БРП(к): генерал Благой Иванов и полковниците Петър Илиев и Петър Вранчев поръчват на близкия на Дамян Велчев генерал Тодор Тошев да го помоли за внасяне в правителството на постановление със споменатото вече съдържание. Първоначално Дамян Велчев рязко отказва: „Така значи – възмутено възкликва той – тези, които колежа българския народ и носеха главите му на върлини, няма да бъдат съдени?“ След това обаче той се съгласява с условие, че извършителите на тежки престъпления ще бъдат привлечени незабавно под съдебна отговорност¹⁴.

На 23 ноември тримата министри-комунисти (четвъртият – Минчо Нейчев отсъства) идват в Министерския съвет към 12 часа през нощта, след като е завършило заседанието на Политбюро на ЦК на БРП (к). Постановлението е подписано от министъра на вътрешните работи Антон Югов, а той е най-важната личност в правителството след министър-председателя Кимон Георгиев¹⁵. Това че министърът без портфейл Добри Терпешев и този на здравеопазването д-р Рачо Ангелов не са подписали, е плод на случайност, като се има предвид прибързаността и пълната импровизираност на обстановката.

Ако министрите-комунисти не бяха съгласни с документа, той нямаше да бъде приет, както това става в много други случаи¹⁶. Положително за това постановление се изказват публично водещи личности в БРП (к): регентът Тодор Павлов и членът на Политбюро Цола Драгойчева. В подобен дук излизат и статии в печатните органи на всички партии от управляващата коалиция.

Нещата се променят рязко след издаването на заповедта на военния министър от 25 ноември за необходимостта от въоръжена самозащита на офицерите при опити за тяхното арестуване. Тази заповед е посрещната много остро от ръководството на компартията. От нея е възмутен и Кимон Георгиев. Тогава се намесва и изпълня-

13. Янчев, Веселин. Професионалният конспиратор Дамян Велчев. – В: Български държавници (1944–1989). С., 2005, с. 27.

14. Спомени на Христо Лилков..., 203–204.

15. Пак там, с. 205.

16. Централен държавен архив на РБ, фонд 203-Б, оп. 1, а.е. 61, с. 7.

ващият длъжността председател на Съюзната контролна комисия, съветският генерал Сергей Бирюзов¹⁷. Четвъртото постановление е анулирано. Въпреки това обаче документът се прилага напълно и това се налага от суровата действителност. Така някъде към средата на януари 1945 г. на среща с ръководството на Софийския областен комитет на БРП (к) главният помощник-командир на войската Фердинанд Козовски посочва, че арестите на бойната линия действали много деморализиращо на частите и било решено това да се прекрати незабавно¹⁸.

Що се отнася до т.нар. опит за офицерски пуч на площад „Славейков“, тук става въпрос за един съвсем невинен случай. В Държавна сигурност е арестуван капитан Праматаров от 4-ти артилерийски полк, който по погрешка е сметнат за усилено търсения голям шеф в полицията със същата фамилия. По заповед на помощник-командира на полка Златев, член на БРП (к), и начело с него, една батарея е поставена със заплашително насочени оръдия срещу входа на споменатата сграда на площада. Искането е капитан Праматаров да бъде незабавно освободен, тъй като той е напълно невинен. Тук идва веднага и Фердинанд Козовски в генералската си униформа – целта му е била да предотврати евентуално въоръжено стълкновение. В скоро време нещата се изясняват, офицерът е пуснат и инцидентът приключва¹⁹.

Широка дискусия със силен политически контекст се води от много години за броя на жертвите на гражданската война в България 1941–1944 г. По този въпрос обаче господстваха и продължават да господстват и днес политизирани подходи. Така в казионната историография преди 10 ноември 1989 г. се даваха страхотни цифри за избитите от „фашистката власт“: 9000 партизани и над 20 хил. ятаци и помагачи²⁰. Днес пък се говори за над 30 хил. избити без съд и присъда в първите дни и седмици след 9 септември 1944 г.

Какво показват данните на най-сериозния изследовател по този въпрос – споменатия Александър Везенков? Документите на полицията и съда сочат 2680 избити в периода 1941–1944 г. и тези цифри ни изглеждат най-достовърни. Данните, събирани през 50-те години от Музея на революционното движение, посочват числото 2740, а сведенията, идващи от отделни райони на страната го пови-

17. *Бирюзов, С. С.* Съветският войник на Балканите. С., 1964, с. 208.

18. Държавен архив–София, фонд 1-Б, оп. 1, а.е. 2, без пагинация.

19. Спомени на Христо Лилков..., с. 219.

20. История на БКП. С., 1981, с. 415.

шават до 3200²¹. Тук обаче са включени и лица избити в периода 1923–1940 г. както и партизани и ятаци, заминали на фронта и загинали там. Според сведенията на властта, разстреляни партизани и членове на бойните групи главно при единични наказателни акции са 1780 лица²².

Според Везенков (с. 387) избитите след 9 септември били между 4 и 7 хил. души. Той обаче не уточнява въз основа на какво достига до това обобщение.

Какво показват данните на демографските преписи? Разбира се, те не ни гарантират абсолютна сигурност поради неизбежните пропуски и обстоятелството, че демографските събития не могат да се ограничат в хронологическите рамки на една година – примерно починали през втората половина на годината могат да се отразят в данните на следващата. Все пак по-сигурни източници от това не съществуват и чрез тях може да се опише ориентировъчно картината.

През 1942 и 1943 г. в България са умрели съответно по 88 386 души. За 1944 г. изведнъж цифрата нараства на 94 072, а през 1945 г. – на 103 591. Общият сбор на увеличените умирения през двете години е близо 21 хил. души²³. Броят на загиналите на фронта български войни (септември 1944 – май 1945 г.) е ориентировъчно над 11 хил. души. Като приспаднем загиналите от бомбардировките през 1943 г. – ориентировъчно около 300 души, то загиналите през 1944 г. са около 1500 души. Като се съобразим с обстоятелството, че посочените по-горе данни на съда и полицията се отнасят за целия период 1941–1944 г., то жертвите на гражданската война за 1944 г. – до 9 септември, се очертават в рамките на 3000 души. От издадените 2800 смъртни присъди от Народния съд най-малко 600–700 са задочни, а това са преди всичко застреляните без съд и присъда в първите дни и седмици след 9 септември. По този начин общият брой на тази група хора се очертава в рамките на 3–4 хиляди.

Бихме искали да отбележим, че избиванията без съд и присъда, както и различните зулуми на новите властници веднага след 9 септември бяха осъдени от водещи български писатели още преди 10 ноември 1989 г. Така в пиесата си „Синьо-белият скреж“²⁴ Колю Георгиев влага следните слова в изказване на главния герой рем-

21. Везенков, Ал. Цит. съч., с. 370.

22. Пак там, с. 376.

23. Статистически годишник на Н.Р. България за 1956, с. 14.

24. Театър, 1980, № 4, 64–71.

систът-партизанин Веселин: *„Не ще успеем да направим живота по-чист, ако извършим неща, които после трябва да премълчаваме. И понеже ще бъдат извършени в името на революцията, ще се намерят хора, които да ги превърнат в добродетели“.*

В романа си „Ангели след потопа“, писан през втората половина на 80-те години, Васил Акъов описва избиванията без съд и присъда. Един от персонажите в романа казва по този повод на главния герой-комунист: *„Знаеш ли, че вие сте убийци, престъпници и вие сте като другите. И вие няма да донесете нищо хубаво на хората, щом започвате с това“.* Мнозина членове на БРП (к) възразяват рязко срещу избиванията, те правят заключението, че *„цялото общество сега е извън законите“.* Началникът на милицията е извикан в околийския комитет на БРП (к) и е порицан строго заради разстрелите. Присъстващият съветски офицер обаче одобрява тези действия.

И накрая по въпроса за това какъв е характерът на извършеното на 9 септември 1944 г. По мое мнение, в началото наистина нещата се свеждат до военен преврат, но почти веднага, още в първите дни, при активизирането на народните маси и осъществените радикални преобразования в страната е налице революция.

ПРОГРАМАТА НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ И УПРАВЛЕНИЕТО НА КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ

Валери Колев¹

Твърде малко са българските правителства от междувоенния период, които са предизвикали толкова многобройни и сериозни дебати в българската историческа наука, като това на Константин Муравиев. Кулминацията на тези обсъждания е формалната дискусия за характера на управлението на правителството на Муравиев, проведена на в Института по История на БКП към ЦК на БКП². Без да стига до категорични решения, тя създава основата за едно по-гъвкаво и по-малко догматично отношение към краткотрайното едноседмично управление на страната преди началото на съветската окупация и настъпилите в резултат от нея, драматични обществени промени. Настоящият текст ще се постарее да представи в неутрален наративен тон дейността на кабинета Муравиев в съпоставка с програмата на опозиционната му коалиция Отечествен фронт.

В късната пролет на 1941 г. след присъединяването на България към Тристранния пакт опозицията на безпартийното служебно правителство на проф. Богдан Филов под контрола на цар Борис III е парализирана. Традиционните десни партии, сред които водеща роля имат БЗНС–Врабча I и Демократическата партия, са раздвоени между привързаността си към потъпканата парламентарна демокрация и осъщественото национално обединение. Комунистите от БРП също временно свиват знамената поради близките съюзнически отношения между нацистка Германия и Съветския съюз, намерили ярък израз в подялбата на Полша. Никога в историята на безпартийния авторитарен режим той не е имал толкова широка обществена подкрепа и толкова недееспособна опозиция, изразена повече в присъствието, отколкото в дейността на двадесетината опозиционни народни представители в XXV ОНС.

Но само шест месеца по-късно картината коренно се променя. След нападението на Райха над СССР комунистите минват в крайна опозиция и по нареждане на Коминтерна започват въоръжена съпротива. След японското нападение над Пърл Харбър и включването на САЩ във войната, което довежда до абсурдното обявяване на „символична война“ от

1. Авторът е доцент, доктор по история, специалист по нова история на България в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

2. Известия на ИИ на БКП, Т. 30, 1974, с. 168 сл.

страна на българското Народно събрание на Великобритания и САЩ, се активизира и дясната опозиция в страната. Към пролетта на 1942 г. се оформя и логична обща платформа – скъсване на съюза с Райха и възстановяване на парламентарното управление. Най-сериозният пропуск в нея е съзнателното отбягване на въпроса с управлението на „новите земи“.

Доколкото демократи и земеделци успяват да се наложат като естествен център на опозицията, а комунистите изпадат в относителна изолация заради въоръжената съпротива, Задграничното бюро на ЦК на БРП си поставя за задача да изгради малка лява коалиция, с която да подобри политическите си позиции сред останалите опозиционни формации. Така на 17 юли 1942 г. по радиостанция „Христо Ботев“ Васил Коларов прочита програма от 12 точки на коалицията Отечествен фронт, която е представена като естествено продължение на тактиката на Народен фронт на комунистическото движение след VII конгрес на Коминтерна от 1935 г.³ През втората половина на 30-те години тази тактика е довела до подкрепа от страна на комунистите на различни демократични опозиционни действия срещу авторитарния режим, но едновременно с това е подчертала невъзможността на БРП да се наложи като ръководен или дори като равноправен партньор на десните партийни формации⁴. Затова този път тактиката е съвсем различна.

Първата програма на Отечественния фронт от 1942 г. е сред най-анализираните документи в новата българска история, затова за нея трудно може да се добави още нещо⁵. Военновременните условия налагат на преден план да бъдат поставени външнополитическите въпроси. Според Задграничното бюро на БРП те налагат на първо време недопускане на участието на български войски в активни военни действия на страната на Третия райх и неговите съюзници от Тристранния пакт, под което се подразбира най-вече изпращане на български части на Източния фронт.

Едновременно с това се настоява за изтегляне на българските войски от Източна Сърбия: „*Да оттегли незабавно българските войски, изпратени за потушаване борбата на братския сръбски народ срещу германското и италианското иго*“⁶. Точката е деликатно формулирана и определено се отнася повече за българското военно присъствие в Моравската доли-

3. Калинова, Е. Възникване на Отечественния фронт в годините на Втората световна война. – В: История на Отечественния фронт/съюз в България. Т. 1, С., 2012, с. 14 и сл.

4. Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, 1934–1939. С., 1972; Димитров И. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934–1939. С., 1972.

5. Ср. анализа на К. Василев в сборника Отечествен фронт. Документи и материали. Т. 1, 1941–1944. Ч. I (22 юни 1941–април 1944). С., 1987.

6. Програма на ОФ. – В: Хрестоматия по история на БКП. С., 1986, 319–320.

на с център в Ниш, отколкото за присъединените Западни покрайнини и основната част от Вардарска Македония. Това присъствие се основава на тайното българо-германско споразумение от 25 декември 1941 г., допълнено от директивата на А. Хитлер за разширяване на зоната на българския контрол на 4 януари 1942 г.⁷ Доколкото към лятото на 1942 г. в самата Моравска долина югославската съпротива е съвсем символична, то дори и тези територии не са съвсем категорично обект на това искане. Прави впечатление отсъствието на какъвто и да е текст за Беломорската област, която е със същия международноправен, но и вътрешен статут както Македония и където българското управление е довело до въоръжена съпротива по време на Драмското въстание от есента на 1941 г.⁸

Тези практически действия логично трябва да доведат до скъсване на съюза с нацистка Германия и с нейните съюзници от Тристранния пакт и Антикоминтерновския пакт (неправилно обозначени в документа като „Оста“) и до напускането на българската територия от техните военни и паравоенни формирования. Пълното скъсване ще се допълни с преустановяване и на икономическите отношения: *„Да спре износа на храни и на сурови материали в хитлеристка Германия и другите държави от Оста“*. Тази мярка ще даде възможност за защита на българските икономически интереси и ще попречи на появата на нова продоволствена криза, позната на обществото от края на Първата световна война: *„Да осигури прехраната на народа и армията и снабдяването на населението по достъпни цени с предмети от първа нужда“*⁹.

Програмата не предвижда България да остане неутрална в световния военен конфликт, а постепенно да премине на страната на Антихитлеристката коалиция. Това трябва да стане на основата на англо-американската Атлантическа декларация от 14 август 1941 г. в съгласие със СССР. Българските национални интереси трябва да бъдат защитени по мирен път чрез преговори със съседните балкански държави в рамките на традиционния междувоенен принцип на „мирната ревизия“, съгласно чл. 19 от Устава на ООН и Ньойския мирен договор. Не трябва да забравяме, че той дава отличен резултат с възвръщането на Южна Добруджа към България с Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г.

Съществена част в програмата на ОФ заемат и идеите за вътрешнополитическо преустройство на страната. На преден план е изведена задачата по възстановяване на политическите права на българските граждани, практически ликвидирани от авторитарния безпартиен режим. Специално е наблегнато на възстановяването на свободата на печата, събранията

7. Петров, Бисер. Окупаторът съюзник. Колаборционизмът в Албания, Сърбия и Гърция по време на Втората световна война. С., 2009, 34–39, 88–99.

8. Даскалов, Г. Драмското въстание. С., 1992.

9. Програма на..., т. 4.

и сдружаванията, които са ядрото на политическите права¹⁰. Самият термин „възстановяване“ ясно указва, че става дума за съобразяване с реда, установен от Търновската конституция, която без да е формално отменена, не се спазва от държавната власт именно в частите си за гражданските права и свободи. Този процес се движи успоредно с отмяната на цялата законодателна уредба на авторитарната държава, възприета по фашистки и националсоциалистически образец, и е неотделим от даването на широка политическа амнистия за репресираните от режима опозиционни дейци както цивилни, така и военизирани. Нов елемент е даването на политически права на военните, което не е характерно за българското законодателство дотогава. Тези мерки ще дадат възможност да се премахне контролът върху Българската армия от страна на привържениците на фашизма и тя да не бъде използвана както във формални военни действия на Източния фронт, така и за потушаване на въоръжената съпротива и за репресии на териториите на съседните държави.

Програмата на ОФ поставя сред основните задачи и забраната на профашистките организации в страната. Това се отнася както за казионната младежка организация „Бранник“, създадена чрез Закона за организирането на българската младеж от декември 1940 г., така и за обществените организации като Съюза на националните легиони, Съюза на младежките национални легиони, Ратниците за напредъка на българщината и др. Тези действия трябва да са съпроводени с „обезвреждане“ на техните членове и тяхното „примерно наказание“, за да се постигне пълна дефашизация и денацификация на страната. Окончателният резултат ще се завърши с мерки в образователната и културната област, които да изкоренят „фашисткото мракобесие, расовата ненавист и унижението на националната чест на нашия народ“¹¹.

В програмата съществува и група социално-икономически мерки, с които българското общество все повече привиква в годините след Първата световна война и особено по време на Голямата депресия. Те включват икономическата независимост на страната и отстраняването на господстващите в нея чужди икономически интереси, като се прави намек за възвръщане към системата на стопанския протекционизъм, характерен за целия довоенен период и обикновено свързан с икономическия възход на страната. За разлика от дотогавашния протекционизъм, стъпил на либерални основи, новият трябва да бъде социално насочен, за да „осигури народния поминък, работата, дохода и човешкото съществуване на трудещото се градско и селско население“¹².

10. Киров, Ст. Правата на българските граждани. С., 1942.

11. Програмата на..., т. 12.

12. Пак там, т. 10–11.

В научната литература е добре изтъкнато, че програмният документ от 17 юли 1942 г. не съдържа никакви елементи от комунистическата идеология¹³. На практика той пропагандира мерки за възстановяване на конституционно-парламентарното управление с възможност за неговото естествено и логично развитие чрез законодателни реформи. Тази тактика на международното комунистическо движение му позволява да взаимодейства по-активно и по-успешно с останалите демократични сили в името на борбата срещу авторитаризма и десния тоталитаризъм. Неслучайно голяма част от опозиционните дейци принципно не възразяват срещу програмата или отделни нейни части. Тяхното нежелание да се присъединят към Отечествения фронт се дължи главно на чисто политически причини – чувството, че изпускат политическата инициатива и че БРП не е достатъчно искрена при заявяването на целите си в този документ, който при това е наложен „отгоре и отвън“, без участието на останалите опозиционни среди в нейната изработка. Опитите за убеждаване на максимално широк кръг некомунистически дейци и общественици да се присъединят към програмата и към коалицията ОФ продължават до лятото на 1943 г., когато към 10 август е създаден Национален комитет на ОФ от леви и прокомунистически дейци¹⁴. Въпреки това опитите за споразумение между двете части на опозицията продължават и популярната „Декларация на 13-те“ от 7 август 1944 г. е красноречиво доказателство за това. Едновременно с това „Предупреждението на 33-мата“, подписано само от дейци на ОФ, показва и склонността за самостоятелни действия¹⁵. По същество разликата в двата документа изразява политическата борба между двете течения на опозицията за водеща роля в общите действия.

Неслучайно „Декларацията на 13-те“ се превръща в предварителна програма на правителството на Константин Муравиев. Трябва да бъде ясно подчертано, че идеята за това правителство е да бъде кабинет на „националната концентрация“ и дори на „националното спасение“ в условията на надвисналата над страната опасност от пренасяне на световната война на българска територия. Затова бъдещият премиер земеделец полага големи усилия за привличане на ОФ в него, както е описано в неговите спомени, усилия, които са съвсем близо до осъществяване. Те са блокирани от новия курс за самостоятелно завземане на властта от ОФ, изразени в популярното Окръжно № 4 на ЦК на БРП от 26 август

13. Калинова Е, Цит. съч., 16–17.

14. Даскалов, Д. Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България, 1941–1944. С., 1991, 131–133.

15. Димитров, И. Последното правителство на буржоазна България. – *Исторически преглед*, 1964, № 5, 4–5.

1944 г.¹⁶ Именно поради тази причина правителството на К. Муравиев има необичайна за дотогавашната практика структура. От една страна, в него съществува своеобразен „политически кабинет“ от министри без портфейл, лидери на трите коалирани управляващи партии – Д. Гичев като водач на БЗНС-Врабча 1, Н. Мушанов начело на Демократическата партия и Атанас Буров, всепризнат лидер на народняците. Трите партии са с традиционна ориентация към западните съюзници, но имат и здрави русофилски корени, сериозно поизбледнели в междувоенния период. Едновременно с това те винаги са се изявявали като защитници на Търновската конституция и парламентарното управление. От друга страна, в правителството има три министерства без титуляри, запазени за Отечествения фронт, а съществува споразумение и за назначаване на социалдемократически водач Кръстьо Пастухов като четвърти министър без портфейл, който първо дава съгласието си, а после се оттегля. До последния момент възможността за допълване на правителството с дейци на Отечествения фронт остава открита¹⁷.

В тази обстановка неслучайно кабинетът на Константин Муравиев започва да изпълнява и програмата на Отечествения фронт. Правителствената декларация от първия работен ден на 5 септември повтаря нейните общи постановки като размества приоритетите и извежда на преден план вътрешнополитическите проблеми: възстановяване на традиционния партийно-парламентарен режим, съществувал до преврата на 19 май 1934 г. В нея не съществува текст за възстановяване на Търновската конституция, защото според теорията и практиката както на безпартийните авторитарни правителства, така и на дясното крило на опозицията, тя не е била никога отменяна, но не винаги е била прилагана. Дори в годините на управление без парламент между 1934 и 1938 всяка издадена наредба-закон се позовава на нейния член 47, което утвърждава основния закон като неотменен и действащ.

В областта на външната политика се прокламира не само връщане към неутралитете, но и скъсване на съюзните отношения с Германия поради разпадането на Тристранния пакт след капитулацията на Италия както и сериозен завой към установяване на добросъседски отношения с балканските народи и с Антихитлеристката коалиция, като особено много се набляга на такива отношения със СССР, доколкото София продължава да поддържа дипломатически отношения единствено с Москва, а именно съветската армия приближава българската граница и нейното напредване

16. Христоматия по история на БКП..., 355–357.

17. *Държавен вестник*, № 191 (притурка) от 2 септември 1944 г.

може да превърне българската държавна територия в арена на военни действия¹⁸.

Междувременно още преди излизането на тази декларация правителството на Константин Муравиев започва трескава дейност по прехода на държавата от авторитарни към конституционно-демократични основи. Неговият първи акт от 3 септември в намален състав е спирането на изпълнението на всички смъртни присъди в подготовка за обещаната амнистия¹⁹. Тя е дадена с отделна Наредба-закон, приета в първото редовно заседание от 5 септември 1944 г. В нея министрите търсят общо помирение и национално съгласие като амнистират провинения на различните страни в гражданския конфликт от годините на Втората световна война. В това отношение те използват опита от амнистията от края на 1918 г.²⁰ Неслучайно част от членовете на кабинета са управлявали и по време на следвоенната криза, 1918-1920 г. Амнистията е допълнена и с освобождаване на въдворените в принудително жителство граждани.

Едновременно с това започват радикални промени в държавния апарат. XXV ОНС е разпуснато. След продължителен и системен натиск, основният привърженик на пронацистката линия в държавното управление регентът проф. Богдан Филев е принуден да подаде оставка. Жандармерията е окончателно разформирана. Забранени и разтурени са всички обществени организации с фашистка и националсоциалистическа идеология. Отменена е забраната на политическите партии²¹. Тези мерки са съпроводени и с радикална кадрова чистка, започнала с най-отявлените привърженици на съюза с Третия райх, които заемат ключови места в държавната и военната администрация и биха могли да организират съпротива срещу новата външна ориентация на страната и курсът към възстановяване на конституционно-парламентарната система²². Кабинетът допуска и все по-свободна изява на Отечествения фронт, който на практика вече се е легализирал в началото на август още при управлението на Иван Багрянов.

Обичаен упрек към коалиционното правителство на доскорошната дясна опозиция на авторитарния режим е, че то не е достатъчно радикално и всеобхватно в кадровите промени и затова значителна част от държавния апарат остава под контрола на стари, предани на германци-

18. *Заря*, № 6862 от 5 септември 1944 г.

19. ЦДА, ф. 284к, оп. 1, а.е. 8735, л. 2.

20. *Държавен вестник*, № 298 от 4 януари 1919 г.

21. ЦДА, ф. 284к, оп. 1, а.е. 8737, л. 1, а.е. 8740, л. 1; а.е. 8741, л. 16.

22. *Димитров, И.* Буржоазната опозиция в България, 1939–1944. С., 1969, с. 206; *Петрова, С.* Деветосептемврийската социалистическа революция в България, 1944. С., 1981, 159–160.

те кадри. Тук е добре да се имат предвид поне два фактора. Първият от тях е изключително краткото време, с което разполага новото управление – на практика само един ден – 5 септември. Обявената от СССР война в късния следобед до голяма степен обезсмисля и парализира неговите вътрешнополитически действия. В този смисъл, направеното за един-единствен ден, не е толкова малко. Вторият фактор е желанието на министрите да започнат промените отгоре-надолу, т.е. от дейците, които с големите си административни правомощия биха могли да влияят на събитията най-много. От своя страна, това дава известна свобода на действие на средното ниво в администрацията и особено на провинциалната администрация. Именно в нейните действия може да проследим инерцията от авторитарното управление на продължаващ натиск и дори на репресии срещу противниците на установеното десетилетие по-рано авторитарно управление и особено на въоръжената съпротива. Примерите на продължаващ конфликт на държавата с въоръжената съпротива, остатъчните прояви на цензура, забавянето в освобождаването на политическите затворници и др. подобни се вписват именно в тази обстановка²³. Третият фактор е обичайният стремеж на управляващите за оцеляване и самозащита. Опитите за противопоставяне на стачното движение и на въоръжената съпротива се вписват в него, както и опасенията от пряк силов сблъсък между тях и про-нацистките политически групи.

Като цяло кабинетът на Муравиев изпълнява всички вътрешнополитически точки от първата програма на Отечествения фронт. Подобен подход той има и към външнополитическата ѝ част.

След тежко многочасово заседание на 5 септември 1944 г. правителството постановява напускане на Тристранния пакт и скъсване на съюза с Третия райх. То е съпроводено с потвърждаване на неутралитета, обявен още от предишното управление на Иван Багрянов. Като гаранция за строгото му спазване е наредено на всички германски военни части да напуснат страната, като предадат оръжието си на българската армия. Съветските военнопленници на територията на страната са иззети от немски плен, за да не бъдат допуснати репресии срещу тях. Тези мерки водят до конфликт с германските военни части по места. Разоръжаването среща съпротива у редица нацистки офицери и между немските и българските военни части на много места избухват престрелки още на 4 септември. Над 16 000 немски войници и офицери на българска територия са арестувани и задържани във военнопленнически лагери, а по-късно са предадени на съветската армия. Между 4 и 6 септември на практика българските войски започват военни действия срещу Райха. Този процес често

23. Примери за такива действия могат да се намерят у: Петрова, С. Цит. съч., 157–161.

върви успоредно със съдействието за изтегляне на германските части и въоръжение от симпатизиращи им военни началници.

Процесът на скъсване и разграничаване от нацистка Германия е съпътстван с преориентиране към Антихитлеристката коалиция. За това говорят подновените пълномощия на Стойчо Мошанов, преговарящ за примирие с Великобритания и САЩ в Кайро. Като доказателство за коренната промяна в българската външна политика на 7 септември е разрешено на малка група американски войници да влезнат в страната през Турция. Те се установяват в Чамкория край София и получават информация за започналите обществено-политически промени. На следващия ден американците пристигат в София. Въпреки безпрецедентния реверанс преговорите за примирие в Кайро не са ускорени.

В тази обстановка на 5 септември СССР скъсва дипломатически отношения и обявява война на България, което създава съвсем нова и различна перспектива пред дейността на Муравиевото правителство. То веднага нарежда на българските военни части да не оказват никаква съпротива на очакваното съветско навлизане. На няколко места по добруджанската граница са установени неофициални контакти със съветските военни части, които са информирани както за получените нареждания, така и за фактическото положение в страната. Успоредно с това кабинетът веднага иска прекратяване на незапочналите военни действия и предлага да изпрати делегация, която да преговаря за примирие.

Именно като средство за предотвратяване на съветската окупация е възприета още по-твърда линия към Третия райх. С решение на правителството на 5 септември България скъсва дипломатически отношения с Берлин и му обявява война. По искане на военния министър ген. Иван Маринов, за да бъде осигурено изтеглянето на българските войски от Македония и Моравската долина, войната трябва да влезе в сила на 8 септември, но началото на фактическото изтегляне още на 6 септември води до нови въоръжени сблъсъци между българи и германци в „новите земи“ и до пленяване на командването на Българския окупационен корпус в Нишка баня от страна на германците. С тези си действия кабинетът на Муравиев значително надхвърля официалната програма на Огочествения фронт, която вече не отговаря на военно-политическата обстановка в страната.

От направения преглед дотук ясно могат да бъдат направени някои заключения. На първо място, поради динамичните промени във вътрешно- и външнополитическата обстановка в страната програмата на ОФ от 17 юли 1942 г. може да бъде разглеждана само като основа за общи действия на опозицията срещу прогерманските български правителства. Сравнително бързо тя се превръща в документ на миналото, който малко отго-

варя на политическите стремежи на доминиращата в ОФ партия БРП²⁴. Едновременно с това тя е максимумът, до който дясната демократична опозиция е склонна да стигне в относително нормална военновременна обстановка при неефективно участие на България във войната. Отказът на десницата да я възприеме формално и да се включи в състава на ОФ се дължи както на желанието да се разграничи отчетливо от въоръжената съпротива, за да избегне репресиите и да не подтикне страната към мащабна гражданска война, така и на идеологическото пристрастие към изключително мирни форми на съпротива срещу авторитарния режим и особено към доближаването му до нацисткия тоталитаризъм в годините на войната. Важна роля за това играе и чисто политическото противопоставяне на десницата срещу оглавяваната от комунистите левица, където борбата за контрол и за инициатива в политическия процес заема определящо място.

Абсолютно същите елементи се наблюдават и при прехода от авторитаризъм към конституционно управление в първата седмица на септември 1944 г. Въпреки че кабинетът на земеделци, демократи и народняци изпълнява и дори надхвърля оригиналната програма на Отечествения фронт, това не става основа нито за включване на ОФ в управлението, нито успява да предотврати съставянето на самостоятелно правителство на ОФ. И в двата случая чисто политическите борби са поставени на преден план пред иначе широкомащабната агитация за обединение на антифашистките сили и спасение на страната от нова национална катастрофа.

24. Калинова Е. Цит. съч., с. 39.

КИМОН ГЕОРГИЕВ И ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ (1942–1948 Г.)

Лора Дончева¹

В годините на Втората световна война авторитарният режим в България, установен след 19 май 1934 г., все по-отчетливо проявява своите слабости както по отношение на структурата и функционирането на държавната организация, така и в опитите за своевременно разрешаване на вътрешнополитическите проблеми и провеждане на външна политика в защита на националните интереси. Задълбочаването на конфликта между държавата и обществото, проявен в засилването на критиката и съпротивата срещу наложения държавен и обществен ред, води до изостряне на политическата ситуация в страната. Една от инициативите за организиране и консолидиране дейността на противниците на авторитарния режим в страната е създаденият през 1942 г. Отечествен фронт (ОФ). Кимон Георгиев е сред дейните участници в изграждането на ОФ и в процеса на установяване и укрепване на отечественофронтовската власт в България през 40-те години на ХХ в. Настоящото изложение е опит да се дадат отговори на някои от въпросите, които се съдържат в така поставената тема: какво мотивира К. Георгиев да се включи в ОФ и да участва активно в дейността му преди 9 септември 1944 г.; как той осмисля ролята на ОФ в политическото развитие на България след тази дата; какви са практическите му действия като политик, партиен лидер и държавник за осъществяване идеята на ОФ.

Включването на К. Георгиев в ОФ е следствие от няколко обстоятелства. Преди всичко той трябва да бъде възприеман като представител на военната интелигенция, която в периода между двете световни войни дейно се ангажира с решаването на наболелите проблеми, свързани с политическото и стопанското развитие на българското общество и държава. Натрупаният опит в обществената дейност и идейната еволюция, която изживява като член на Военния съюз, лидер на Политическия кръг (ПК) „Звено“, държавник, поел риска да осъществи радикални реформи в областта на държавното строителство и стопанския живот след 19 май 1934 г., го извеждат през втората половина на 30-те и началото на 40-те

1. Авторката е доцентка, доктор по история, преподавателка по съвременна българска история във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

години на ХХ в. в позицията на сближение с Комунистическата партия² (от 1938 г. – Българска работническа партия) и приемане на предложената от нея идея за създаване на широка коалиция на демократичните сили на антифашистка основа в условията на задълбочаващата се държавно-политическа криза в България (1943–1944 г.).

Участието на К. Георгиев в ОФ е определено от промените в идейната платформа на „Звено“ след неуспеха на 19-майския експеримент и най-вече във връзка с разбирането за ролята на съюзниците и осигуряването на обществена подкрепа при осъществяване на преследваните политически цели, изразено в постепенния процес на преход от идеята за ролята на активното, инициативно и творческо малцинство към един свособразен култ към масите³.

2. През 1936 г. се поставя началото на съвместната работа между БКП и „Звено“. През годините контактите между „Звено“, ВС и БКП се разширяват и задълбочават. Връзки между „Звено“ и БКП се установяват в рамките на общата дейност в създадения през 1936 г. Комитет за амнистия, в който от страна на „Звено“ влизат Петко Стайнов, Петър Тодоров, Георги Кулишев, Иван Харизанов, Христо Стойков и др., а от страна на БКП – Людмил Стоянов, Йорданка Каприелова, Мара Ганчева и др. В Социологическото дружество редом с Тодор Павлов, Сава Гановски, Тодор Самодумов участват Ив. Харизанов, Мара Кинкел, Хр. Стойков. Според Хр. Стойков голяма е ролята на Ив. Харизанов за установяването на контактите между БКП и „Звено“. Той завежда Т. Павлов и Й. Милев при К. Георгиев, малко по-късно го свързва с Петър Вранчев и Боян Българанов. Чрез П. Вранчев се установяват връзки между К. Георгиев и Станке Димитров. Постепенно К. Георгиев се запознава с Рачо Ангелов, Иван Пашов, Кирил Драмалиев, Добри Терпешев и др. (ЦДА, сп. № 1796, л. 9–13). През 1936 г. се установяват контакти между една част от офицерството и БКП. Чрез посредничеството на Ив. Харизанов Крум Лекарски и Тодор Тошев се срещат с П. Вранчев, който работи под ръководството на Ст. Димитров. От този момент започват редовни срещи между Т. Тошев и П. Вранчев, чрез които се установява постоянен контакт между тази група офицери и БКП. – ЦДА, сп. № 1925, л. 2.

3. В полемика с Т. Павлов на страниците на „Бразда“ през 1939 г. Ив. Харизанов отстоява схващането, че към този исторически момент водеща е идеята на „народния фронт“, на „политическото сътрудничество на пролетариата със средните и бедни класи и трудова интелигенция против фашизма и за демокрацията“. От тази позиция той оценява като „груба политическа грешка“ изтъкването на ролята на пролетариата като хегемон в борбата за възстановяване на демокрацията. – Харизанов, Ив. Моят отговор. – Бразда, 1939, № 32, 501–503. Подкрепата на идеята за сътрудничество между средната и дребна буржоазия, пролетариата и интелигенцията е свързана с издигането на идеята за култа към масите. Ако преди 19 май 1934 г. звенарите обвързват възможността за изграждане на новата държава с вярата в способностите на елита – инициативно и монолитно малцинство, то в навечерието и в годините на Втората световна война признават, че „*нищо едно голямо дело не може да се извърши мимо масата и против нея*“. –

К. Георгиев и „Звено“ търсят своето място в политическата конфигурация, създадена като алтернатива на авторитарния режим и водената от него вътрешна и външна политика. Изборът за участие в ОФ е предопределен и от обстоятелството, че политическото минало на К. Георгиев е фактор, който определя недоверието и съмнението към него от страна на авторитетни опозиционни лидери като Никола Мушанов и Димитър Гичев. Въпреки това К. Георгиев подкрепя и се включва в инициативи на легалната опозиция, която чрез интерпелации, декларации и изложения подлага на критика вътрешнополитическите и външнополитическите действия на режима⁴. Бързо променящата се вътрешнополитическа и международна ситуация в края на лятото на 1944 г. води до окончателно определяне отношенията между опозиционните сили, изразено в ориентацията на БРП и ОФ към самостоятелно завземане на властта. В очертанията се алтернативи за демократичен изход от дълбоката държавно-политическа криза К. Георгиев остава последователен в ангажиментите си към ОФ и се включва активно в заключителната фаза на процеса, довел до сваляне на правителството на Константин Муравиев и установяване на отечественофронтовска власт.

След 9 септември 1944 г. ОФ се превръща в един от важните компоненти на политическата организация в България. Въпреки че съществуващата до този момент административно-правна система се запазва, комитетите на ОФ по места и Националният комитет (НК) осъществяват важни функции в процеса на промени в държавно-политическия и стопанския живот на българското общество. НК на ОФ дублира и постепенно измества Регентството от мястото, което му отнежда Търновската конституция в държавната организация. Той отправя политически препоръки към правителството, а последното ги оформя като съответни

Харизанов, Ив. Из проблемите на новото време. – *Бразда*, 1940, № 18, с. 413; Култът към масите. – *Бразда*, 1942, № 4, с. 165. Затова по-късно Ив. Харизанов, връщайки се към своето и на „Звено“ политическо минало твърди, че независимо от „идеалистическите“ и „героични пориви“ през 1923 г. те обслужват най-консервативните пластове на обществото, а през 1934 г. – монархизма. Неуспехите в тези опити радикално да се преустрои държавата и обществото Ив. Харизанов свързва с тактиката на политическия индивидуализъм, на внезапния удар и елитния курс. В този смисъл ориентацията към търсене на контакти с масите и техните политически представители се явява естествена еволюция в резултат от вече преживени разочарования от предишни акции. – ЦДА, ф. 1508 К, оп. 1, а.е. 835, л. 24–25.

4. Архивите говорят, т. 41. Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. II, С., 2008, с. 561–563, 597–598, 608.

нормативни документи. НК на ОФ осъществява и политически контрол над дейността на висшите държавни органи⁵.

Подобни функции по отношение на местните органи на властта изпълняват низовите комитети на ОФ. Въпреки че в Окръжно от 20 септември 1944 г. на НК на ОФ и в други важни документи се подчертава ясно, че комитетите на ОФ не заменят държавните органи, че тяхната задача е да бъдат „*опората на отечественофронтовската власт по места*” и да „*контролират работата на държавните и обществените органи*”⁶, липсва ясно разграничение във функциите на комитетите на ОФ и органите на администрацията по места.

С оглед на важното място, което заема ОФ в политическата система, след 9 септември 1944 г. се пристъпва към повсеместно изграждане на отечественофронтовски комитети в цялата страна, а НК се опитва да установи определени правила в осъществяването на този процес. Един от основните принципи, който се залага в приетите за тази цел документи, предвижда равното представителство на партиите от ОФ в създаваните комитети. В Декларацията от 12 октомври 1944 г. принципът на равното представителство се обвързва с осъществяване на контрол по отношение на предложените кандидатури, тъй като в комитетите трябва да влизат само „*проверени и доказани антифашисти*”, както и с категоричното решение, че право на равно представителство имат само партиите, които водят редовен организационен живот⁷. Според публикувани в научната литература данни, в края на 1944 г. във функциониращите 7292 комитета на ОФ в страната БРП (к) има 14 120 представители, БЗНС – 8 682, БРСДП – 854, а „Звено” – 410⁸.

Трезвата преценка на тези установени политически реалности в страната дава основание на К. Георгиев още в края на ноември 1944 г. да прогнозира дълбочината на промените, които ще разтърсят българското общество и държава. Възможностите на реалната политика при така очертаващите се тенденции той вижда в укрепването на ОФ, който ще придаде естествен и постепенен характер на процесите. Своето разбиране за ОФ К. Георгиев излага на конференцията на областните дейатели на „Звено”, проведена на 30 ноември 1944 г. Според него ОФ е една „*сравни-*

5. Стоянов, Л. Отечественоефронтовското регентство (9. IX. 1944 – 8. IX. 1946). – ГСУ, ИФ, 72, 1982, 249–287; Захаров, Вл. Националният комитет на ОФ и централните държавни органи (1944–1947 г.). – В: Ролята на социалистическото право през двадесет и петте години социалистическо строителство в НРБ. С., 1970, 273–308.

6. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944–май 1945). Сборник от документи. С., 1969, с. 141.

7. Пак там, с. 213.

8. Исусов, М. Политическият живот в България 1944–1948. С., 2000, с. 24.

телно дълга и трайна комбинация”, „единствената, която и по вътрешни и по международни причини се налага”, и може да осигури „явно, последователно, незабелязано, следователно сравнително безболезнено” осъществяване на промените в общественения живот⁹. Тази теза напълно кореспондира с обявената на 12 октомври 1944 г. Декларация на централните ръководства на отечественофронтовските партии, в която се заявява, че „ОФ не е обикновена временна междупартийна комбинация за вземане и подялба на властта, а продължителен всенароден боеви съюз на демократичните патриотични сили за довеждане докрай борбата срещу фашизма и за изграждането на нова, демократична и силна България”¹⁰.

Едно от безспорните доказателства за привързаността на К. Георгиев към идеята за ОФ като необходимост в преходното време, преживявано от българското общество, е свързано с ролята му на лидер на Народния съюз (НС) „Звено”, който успява да запази не само целостта на партията, но и присъствието ѝ в ОФ през целия етап на „народна демокрация”.

Визията, която К. Георгиев създава за „Звено” като съставна част на ОФ, е, че е „общонародна, общогражданска организация с ясно очертани патриотични и прогресивни позиции, отразяваща дух на умереност, последователност и държавническа предвидливост”¹¹. Утвърждаването на идеята за творческия и реформаторския характер на отечественофронтовското управление се обвързва с разбирането, че необходима база за осъществяване на демократичното развитие се явява солидаристичното начало в обществените отношения. На тази основа НС „Звено” вижда своето място като общ притегателен център за всички прогресивни сили, без разлика на класова или съсловна принадлежност.

Възгледите на К. Георгиев за ОФ и мястото на „Звено” в политическия живот съвпадат с общата нагласа и разбирания на ръководената от него партия в тази насока. Звенарите осмислят позицията си в новата политическа действителност като балансиращ фактор между крайностите, като политическа сила, която със своите умерени възгледи ще съдейства за постепенното и безболезнено осъществяване на промените в българското общество. Звенаарската концепция за „отечественофронтовската ера”, свързана с необходимостта от запазване на ОФ през един относително дълъг период от време, включва елементите на равнопоставеност в правата и отговорностите по осъществяване дейността на ОФ и управлението, толерантност и лоялност в отношенията между коалиционните партньори и равно представителство на партиите в структурите на ОФ на всички нива.

9. ЦДА, ф. 68, оп. 1, а.е. 2, л. 57.

10. Установяване и укрепване..., с. 212.

11. Георгиев, К. Идеино-политическите основи на „Звено”. – Бразда, 1946, № 9, с. 247.

Отечественофронтовският режим олицетворява оня нов тип демокрация, която по своята същност не е социалистическа, но не е и от типа на старите буржоазни демокрации. В техните възгледи този среден път на развитие в политически план изисква сътрудничеството на широки демократични среди, включително и на Комунистическата партия, а в икономически план предполага равнопоставеност и хармония между трите стопански сектора – държавен, кооперативен и частен. Тази демокрация има силно изразена социална насоченост¹².

Безспорни са заслугите на К. Георгиев за балансиране на вътрешнопартийните противоречия и за запазване единството на партията в рамките

12. Според Ив. Харизанов, един от теоретичите на „Звено“, отечественофронтовската власт има свое специфично политическо съдържание. Нейна характеристика е реформаторската ѝ същност, която в разбиранията му далеч надхвърля реформаторските усилия на политическата левица в миналото. Той утвърждава разбирането, че ОФ е *„лява народническа комбинация, ярко ориентирана наляво към трудовите сили, която си поставя социални цели, при които демокрацията е и по-плътна, и по-непосредствена, и по-творческа“*. – Харизанов, Ив. Ерата на ОФ и НС „Звено“. – Бразда, 1946, № 3, с. 69. Тази коалиция олицетворява тенденцията към сътрудничество между средните класи и пролетариата. Ив. Харизанов подчертава важното място на Комунистическата партия в отечественофронтовската концентрация. Оценката му е категорична – комунизъм в България няма, но без комунисти здраво управление не е възможно.

Укрепването на отечественофронтовската власт се обвързва с нейната широка обществена опора. Този процес има своята мотивация в подчертаване ролята на масите при решаване проблемите на държавнополитическото и стопанското развитие след Втората световна война. Звенарите обясняват грешките от своето минало с политическия си индивидуализъм и намират, че *„културът към масите“* и търсенето на подкрепа сред широки обществени среди е гаранция за успешно реализиране на поставените политически, икономически и социални цели. Този принцип осмисля според тях прогресивното съдържание на *„отчественофронтовската ера“*. – Пак там, 72–73.

Важен момент в концепцията за демократичната същност на отечественофронтовското управление е изграждането и функционирането на комитети на ОФ в цялата страна. Отношението на НС „Звено“ към този компонент на изграждащата се нова политическа система не е еднозначно. Партията взема активно участие в дискусиите по уточняване мястото, функциите и представителството на партиите в отчественофронтовските комитети. Според Ив. Харизанов комитетите на ОФ, появяващи се спонтанно, постепенно се оформят като институция, която упражнява контрол над властта, т.е. те се очертават като важен елемент на новото управление. Отчитайки естествения стремеж на всяка една от отчественофронтовските партии към по-значимо участие във властта и по-широко влияние в обществото, той намира, че комитетите са местата, където трябва да се проявят и тушират партийните различия. Важно условие за постигане на този резултат е комитетите да се изграждат върху основата на равенството. – ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 24, л. 11–13.

на управляващата отечественофронтовска коалиция. В конфликта между представителите на дясната група (П. Стайнов и В. Юруков) и левите дейци и в обстановка на силни нападки срещу партията през 1946 г., в разговор с Тр. Доброславски, К. Георгиев доказва, че *„главната вина за положението на партията се крие в поведението на прогресивните, които пресилвали известни факти и всяли паника в другарите от РПГ“*. К. Георгиев квалифицира поведението на прогресивните като *„угодничество към РПГ“*. Категорично застава зад първите хора в партията и изразява мнение, че трябва да им се помогне да застанат на *„правилни позиции“*¹³. В същото време, през септември, с оглед на преодоляване на конфликтите, той включва в ИК на „Звено“ Тр. Трифонов, М. Стойнов и Тр. Доброславски. Решенията, които трябва да вземе, са трудни, свързани са с размисли за това как биха се отразили те на неговия *„морален и обществен кредит“* и на ръководената от него партия¹⁴.

Убеждението, че трябва да се запази единството в партията, стои в основата на подкрепата, която К. Георгиев дава на десните след изборите за ВНС. Той лансира идеята за *„амалгамиране на различията“*, воден от разбирането, че десницата е представена от *„ценни хора“*, които трябва да бъдат щадени и които ще заемат правилни отечественофронтовски позиции¹⁵. Не може да се отрече умението на политика К. Георгиев да внася умереност във вътрешнопартийните отношения, да неутрализира крайностите в поведението на представителите на оформилите се партийни течения. Поради своя стремеж да запазят единството на партията, К. Георгиев и групата около него са преценявани от служителите на Държавна сигурност като *„връзка между лявата и дясната група“* в партията¹⁶.

В резултат на разгърналия се през първите години след установяването на отечественофронтовската власт процес на разминаване на оповестената идея за ОФ и практиката по реализирането ѝ се задълбочават противоречията между политическите сили в страната. По различен начин се преценява положението и се вземат решенията от отечественофронтовските партии в управляващата коалиция.

К. Георгиев се проявява като умел политик и последователен привърженик на ОФ по време на кризите, разтърсили ОФ и управлението в края на 1944 г. и през лятото на 1945 г. В началото на декември 1944 г. по повод изострянето на отношенията между партньорите от отечественофронтовската коалиция и предприемането на мерки за разрешаване на спорните въпроси, той посочва, че избягването на отрицателните прояви

13. ЦДА, ф. 499, оп. 1, а.е. 7, л. 31.

14. Архивите говорят, т. 59. Из личния архив на К. Георгиев. Т. IV, 56–57.

15. ЦДА, ф. 499, оп. 1, а.е. 7, л. 44.

16. АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 463, л. 6.

е възможно като се държи сметка за следното: „при всеки административен или политико-обществен акт – какво отражение ще има върху абсолютно необходимото доверие помежду ни и особено върху единството и сплотеността на силите от ОФ”¹⁷. По повод на политическата криза, довела до отлагането на изборите за XXVI ОНС той отбелязва: „Труден период. Той трябва да бъде подпомогнат – не с бягане от ОФ, а вътре в неговите редове” и подчертава правилната линия на НС „Звено”: „Той е на прав път. Защото само така ще се избегнат острите борби, гражданската война, стопанското разстройство – хаосът”¹⁸.

Противоречията между отечественофронтовските партии не стихват и след обособяването на опозицията. Проблемите в междупартийните отношения са предмет на разискване на проведеното на 28–30 декември 1946 г., след изборите за ВНС, заседание на ЦК на НС „Звено”. К. Георгиев чете писмено изложение до Г. Димитров, в което прави констатацията, че „ОФ е понастоящем силно разклатен и накърнен”. Въпреки това категорично заявява, че „ОФ е абсолютна политическа необходимост”. Къде открива лидерът на „Звено” допуснатите грешки и какво според него трябва да се направи? Като първа грижа той осмисля „възстановяване доверието между партиите и особено между БРП (к) и останалите отечественофронтовски партии”. Неговата теза включва следните твърдения: „... политическите нюанси на ОФ съставляват необходимите условия за възможността на всеки български гражданин да намери място в ОФ. ОФ трябва да се стреми да увлече почти целия народ в своите редове. Да се обезпечи невмешателството във вътрешния живот на отечественофронтовската партия. Да се обезпечи взаимозачитането на отечественофронтовските партии, особено в застъпването им в ОФ комитети, в администрацията и милицията... Всички партии, независимо от тяхната числена сила, трябва да бъдат зачитани искрено”. Отстоява звенарското разбиране, че частната собственост трябва „да се почувства гарантирана за днес и за утре”. Намира за необходимо „да се разсее психозата, че ние отиваме към большевизация и съветски строй”. Изразява убеждението, че „една силна и авторитетна власт няма нужда да прибегва до беззакония и насилия, които вместо да я ползват, само я дискредитират”. Посланието му е ясно: „Ако ние всички без изключение не направим честни и енергични усилия да възстановим и укрепим ОФ в близките месеци, последните могат да бъдат катастрофални за съдбата на ОФ и за неговото историческо дело”¹⁹.

17. Архивите говорят, т. 58. Из личния архив на Кимон Георгиев. Тт. III, С., 2009, с. 218.

18. Пак там, 392–393.

19. ЦДА, ф. 68, оп. I, а.е. 8а, л. 9–13.

За К. Георгиев присъствието на „Звено” в ОФ и управлението е обективно оправдано, тъй като осигурява еволюционния характер на политическото развитие и чрез него се подчертава националният, а не идеологическият характер на външнополитическата ориентация към Съветския съюз²⁰.

Политическата философия, която изповядва лидерът на „Звено”, включва разбирането, че непрекъснатите промени в обществен план изискват не сляпо придържане към закостенели, неизменни догми, а съобразяване с положението и състоянието на масите, върху които се влияе. Това е отправната точка за осмисляне и оценяване на участието на „Звено” в ОФ през преходния период 1944–1948 г. На тази основа в хода на Националната конференция, проведена на 19 февруари 1949 г., той определя същността на „Звено” като *„прогресивна среда”, която изживява „една непрекъсната еволюция във възгледите, в схващанията”, за да отговаря на настроеността и потребностите на определени обществени среди и да осигури възможност за влияние върху тях*²¹.

Убеждението в необходимостта от съществуване на ОФ и лоялността към Комунистическата партия, които проявява К. Георгиев, стоят в основата на формираната в комунистическото ръководство позиция, че К. Георгиев е политическата фигура, която може да осигури нужната подкрепа за стабилизирането на ОФ и държавното управление. Участието на ръководения от него НС „Звено” във властта и ОФ е оправдано и желано от БРП (к) както поради неуреденото международно положение на България и стремежът да се демонстрира демократичната същност на новия режим, така и във връзка с възможността чрез партията „Звено” да се пресече процесът на преминаване на определени обществени среди в опозиция на режима.

Заявената амбиция на „Звено” да бъде реален фактор в управлението и ОФ не се вписва в дългосрочните планове на Комунистическата партия и предизвиква възникването и задълбочаването на противоречията между двете партии. Поведението на БРП (к) се отличава с гъвкавост по отношение на „Звено” според изискванията на политическия момент – от уверенията в необходимостта от опита и подкрепата на „Звено” до използването на различни средства за съсипването на тази партия. Определено може да се твърди, че отношението на БРП (к) към „Звено” се пречупва през призмата на нейните стратегически цели и интереси и едва ли то може да се измерва с критериите на лоялността и толерантността между съмишленици и партньори²².

20. Пак там, ф. 499, оп.1, а.е. 9, л. 8–9.

21. Пак там, а.е. 5, л. 84–87.

22. Така през лятото на 1945 г., когато по повод предстоящите избори за XXVI ОНС се изострят отношенията между управляващите партии, се провежда сре-

На фона на съществуващите политически реалности в страната повечето от К. Георгиев като политик и държавник се определя от обективната преценка, че развитието на държавно-политическия живот е безлязано от обстоятелството, че Комунистическата партия ръководи МВР и Министерството на правосъдието, нейните представители преобладават в местната администрация благодарение на доминиращото ѝ присъствие в комитетите на ОФ, а намиращите се в страната съветски войски и ръководената от съветски председател Съюзна контролна комисия благоприятстват водещите позиции на БРП (к) в държавата и обществото.

К. Георгиев стои начело на държавното управление в един изключително труден и важен за България във вътрешнополитически и международен план исторически момент. Той се ангажира с изпълнението на обявената на 17 септември 1944 г. правителствена програма в условията на коалиционно управление, в което постепенно и все по-отчетливо се проявяват и задълбочават противоречията между БРП (к) и отечественофронтовските партии²³. В звенарските среди политическата му дей-

ща между Тр. Костов, В. Червенков и А. Югов, представители на БРП (к) и К. Георгиев и Д. Велчев, представители на „Звено“, по време на която се обсъжда създаването се положение. Комунистите уверяват звенарите, че не се стремят към съветска власт, че съществуват сходни между тях позиции по стопанските въпроси, по необходимостта от помощник-командирския институт, заявяват, че *„не си представят бъдещото правителство без К. Георгиев като министър-председател и Д. Велчев като министър на войната“*. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 7, а.е. 370, л. 1–3. Категорична е преценката на ръководните комунистически дейци, че К. Георгиев трябва да се задържи, да се проявява внимателно отношение към него като се правят допустими отстъпки и се елиминират тези, които търсят подкрепа в него. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 56, л. 11–12.

Различно е отношението на БРП (к) към „Звено“ в началото на следващата година. На 8 февруари 1946 г. се провежда среща на Г. Димитров и представители на „Звено“, на която се обсъждат взаимоотношенията между БРП (к), „Звено“, БЗНС и опозицията. Г. Димитров обвинява „Звено“ в съзнателно поощряване на *„злостни опозиционери и врагове на България“*. Той оценява като вредно такова *„културно толериране“* на опозицията и смята, че с подобно поведение само се *„налива вода във воденицата на реакцията“*. Критиката на Г. Димитров е насочена към състава на „Звено“, в който има *„хора, които не поддържат напълно последователно концепцията на ОФ“*. Лидерът на Комунистическата партия отправя упреци към партийния орган – вестник „Изгрев“, линията на който според него не съдейства за сплотяване на ОФ и разобличаване на опозицията. – ЦДА, ф. 265 Б, оп. 1, а.е. 28, л. 32–42.

23. К. Георгиев е министър-председател от 9 септември 1944 г. до 22 ноември 1946 г.; подпредседател на Министерския съвет и министър на външните работи от 22 ноември 1946 г. до 11 декември 1947 г.; подпредседател на Министерския съвет и министър на електрификацията и мелиорациите в четвъртото по ред отечественофронтовско правителство, утвърдено на 11 декември 1947 г.

ност е възприемана по различен начин. Голяма част от партийната маса застава зад К. Георгиев, но има и партийни членове, които не споделят разбирането му, че политическата действителност изисква сътрудничество с Комунистическата партия, изразяват разочарованието си от линията, която следва „Звено“ под негово ръководство и заявяват, че напускат партията²⁴.

Като последователен привърженик на отечественофронтовската идея за осъществяване на постепенен и сравнително безболезнен процес на промени в България, К. Георгиев в редица свои публични изявления дава израз на убеждението си, че целта на следваната от отечественофронтовското правителство политика е установяване на законност и демократичен ред в страната²⁵. Запазените в личния архив на К. Георгиев значителен брой отправени до него писма със сигнали за прояви на насилие и беззаконие, с молби за съдействие и намеса при решаване на житейски съдби подсказват, че той е бил запознат с обстановката в страната. Трудно е към настоящия момент да се даде цялостен отговор на въпроса в каква степен К. Георгиев лично се ангажира при разрешаване случаите на лица, станали жертва на репресии²⁶.

Въпреки това има свидетелства, че в условията на липса на равнопоставеност на политическите сили в ОФ, на разширяване и укрепване позициите на Комунистическата партия в управлението и обществото, ръководството на „Звено“, начело с К. Георгиев, се опитва да намери оптимален вариант за решаване на въпроса за отговорността на привлечените под отговорност по Наредбата-закон за Народния съд офицери, участвали във войната. Предприетите действия довеждат до постигане на споразумение с ръководството на Комунистическата партия на 26 май 1945 г., според което провинените офицери могат да бъдат освободени от отговорност или присъдата им да бъде смекчена, ако са се проявили на фронта²⁷.

Следващата стъпка в тази посока е взетото на 24 юли 1945 г. решение на Политбюро на ЦК на БРП (к) да се *„оставят висящи, на забвение в архивата всички дела на военни лица, подведени по закона за Народния*

24. ЦДА, ф. 499, оп. 1, а. е. 5, л. 30–35; Архивите говорят. Т. 58, 327–329, 336–342.

25. Архивите говорят. Т. 58, 227–228.

26. Сред публикуваните документи от личния архив на К. Георгиев има прощавателно писмо от Ружа Кондева Палийска, с което му благодари за съдействието за освобождаване на съпруга ѝ от затвора (Архивите говорят. Т. 58, с. 445), както и негови бележки за свидетелски показания пред Народния съд относно политическите възгледи на Васил Вариклечков и работата му в Дирекция „Храноизнос“, изцяло в дух на подчертаване на прогресивния характер на неговите политически позиции и като цяло на поведението му. – Пак там, 256–257.

27. ЦДА, ф. 1Б, оп. 7, а. е. 340, л. 1.

сѐд (осѐдени или не), които са участвали на фронта”. За прилагането на решението се предвижда едномесечен срок. Независимо обаче от факта, че тези офицери са били на фронта, се предвижда тяхното уволнение от армията²⁸.

Случаят с предприетата през 1946 г. кампания за дискредитиране и отстраняване на Дамян Велчев от поста военен министър е пример за личната ангажираност на К. Георгиев с решаването на въпроса за неговата политическа и лична съдба. На 24 юли 1946 г. се провежда среща между К. Георгиев, от една страна, и Петър Вранчев, Крум Лекарски и Тодор Тошев, от друга, на която тримата генерали лансират идеята за ограничаване разкритията по конспирацията „Военен съюз”, за да не се засегнат известни хора и да се запази Д. Велчев вън от конспирацията срещу доброволното подаване на оставка от военния министър. К. Георгиев настоява да се спре само с уволнението на разкритите конспиратори и да се задържи всичко в тайна за няколко месеца, докато се подпише мирният договор. Направеното внушение от тримата генерали, че разкритията ще нанесат удар на десницата на „Звено”, е начин да се въздейства на К. Георгиев да повлияе на Д. Велчев за доброволно подаване на оставка като военен министър²⁹. На 29 юли 1946 г. в Политбюро на ЦК на БРП (к) е поставен въпросът за смяната на Д. Велчев. Провеждат се срещи и разговори между К. Георгиев и Г. Димитров. Своето становище по проблема изразяват и генералите К. Лекарски и Т. Тошев. На 2 август 1946 г. е постигнато споразумение между Г. Димитров и К. Георгиев, според което Д. Велчев излиза в отпуск до връщането на правителствената делегация от Париж, след което веднага се заменя с нов военен министър³⁰. В този труден за отстранения военен министър период К. Георгиев намира възможния изход – Д. Велчев е назначен за български пълномощен министър в Швейцария. Заслуга на К. Георгиев е изпращането на дипломатическа работа в чужбина на определяните като десни звенари В. Юруков, проф. Н. Долапчиев и П. Попзлатев през 1947 г.

Изложените, макар и не в тяхната цялост, факти, разкриващи участието на К. Георгиев в ОФ, дават основание да бъдат направени известни обобщения. Обществената дейност на К. Георгиев през 40-те години на ХХ в. е пряко свързана с възприемането на идеята за ОФ и осъществяване под негово ръководство на прехода от авторитаризъм към демокрация. През този период той се изявява като политик и държавник, който проявява стремеж да балансира крайностите и да задържа общественото развитие в рамките на обявената отечественофронтовска програма. К. Георгиев се

28. Пак там, оп. 6, а.е. 67, л. 1.

29. Пак там, ф. 146 Б, оп. 5, а.е. 1136, л. 77–78.

30. *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, с. 48.

утвърждава като безспорен лидер на НС „Звено“, който се опитва да укрепи партийното единство по пътя на изглаждането на противоречията между оформилите са партийни течения и да осигури подобаващо място на партията в управлението и ОФ. Обективният му поглед върху обществените реалности и ходът на политическото развитие определят неговия прагматизъм като политик и държавник.

Нееднозначна е оценката на неговите съвременници както за личността му, така и за присъствието му в политическия живот. В известен смисъл и историческата наука, въпреки съществуването на изследвания, посветени на политическата и обществената дейност на К. Георгиев³¹, все още не е дала цялостна оценка за неговото място във важни за политическата съдба на българското общество събития през периода от края на Първата световна война до края на 40-те години на XX в. Наблюденията и изводите на обикновения историк почиват на проучените достъпни архивни материали. Често пъти при възстановяването на историческата картина се изплъзват нюансите, свързани с чисто емоционалната и мотивационна страна от поведението на историческите личности. Винаги остават недотам изяснени важни моменти, свързани с вземането на отговорни решения в трудни ситуации. Затова и винаги ще представляват интерес за изследователите и ще присъстват в научните дискусии въпроси за събития и хора, оставили трайна следа в историческата памет. Такъв е и случаят с Кимон Георгиев, една силна личност, белязала с присъствието си политическата нова и най-нова история на България.

31. *Недев, Н.* Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С. 2007; *Янчев, В.* Човекът преврат К. Георгиев. – В: Български държавници 1944 – 1989, С., 2005, 9–21; *Попнетров, Н.* Кимон Георгиев: изплъзващият се образ (есента на 1918 – есента на 1944 г.). – В: Министри и законодатели от Пазарджик. Пазарджик, 2009, 99–112; *Гърдев, Б.* Противоречивият властник К. Георгиев (по повод 40 г. от смъртта му), *liternet.bg*.28.09.2009, № 9 (118).

9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. И СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ

Луиза Ревякина¹

Политическата ориентация на БЗНС (на крила и групи в него) непосредствено преди 9 септември 1944 г. и през следващите години, след като БРП (к) заема ръководни позиции в държавата и провъзгласява изграждането на икономическите и културните основи на социалистическото общество в България, се определя от преходното състояние на обществото. В годините на Втората световна война двете основни крила на БЗНС – „Врабча 1“ начело с Димитър Гичев и „Александър Стамболийски“ с главен секретар д-р Георги М. Димитров, а след емигрирането му – Никола Петков, стоят на демократични позиции, подкрепят антифашисткото движение в България (организирания от комунистите Отечествен фронт) и в Европа, против обвързване на България с Тристранния пакт и участието ѝ във войната. Те са привърженици на западните демокрации, а след нападението на Германия срещу Съветския съюз – и на съветската страна. В БЗНС „Врабча 1“ още от 20-те години намира приют идеята на Коминтерна на съюз, осъществен с активната помощ на БКП от левицата в БЗНС. Това са част от най-радикално настроените членове на БЗНС, които след преврата на 9 юни 1923 г. участват в единия фронт с комунистите, в подготовката на въоръжено въстание в страната за сваляне на превратаджийското правителство на Александър Цанков и връщането на БЗНС на власт или (според ситуацията) за установяване на работническо-селска власт.

В резултат на започналата от Българската работническа партия (БРП) през 1943 г. активна работа по създаването на Отечествения фронт (ОФ) за борба против водещото прогерманска политика правителство и за установяване на демократичен режим в страната, Никола Петков, след консултация с д-р Г. М. Димитров, който е в емиграцията, но продължава да се смята за водач на Съюза, приема предложението на БРП за участие в създаването и работата на Отечествения фронт. Той подкрепя програмата на ОФ, но отказва земеделците да участват във въоръжената борба. В същото време не се противопоставя на участието на членовете на БЗНС „Ал. Стамболийски“ в партизански отряди или да стават ятаци. Димитър Гичев обаче отказва да присъедини „Врабча 1“ към ОФ поради несъгласие с ръководната роля на комунистите в него. Той до края на живота си

1. Авторката е професор, доктор на историческите науки, специалистка по съвременна история от Института за исторически изследвания, БАН.

остава убеден, че комунистическата партия не трябва да е управляваща сила.

Постигнатият в края на 1943 г. компромис между обединилите се в ОФ лявоориентирани политически сили (БРП, БЗНС „Ал. Стамболийски“, Народен съюз „Звено“, Социалдемократическа партия) скоро след 9 септември 1944 г. е сменен от конфронтация. Основна причина за тази промяна е бързата концентрация на властта в ръцете на БРП (к) и нарушаването на принципа на коалиционно управление, както и несъгласието с провежданата от комунистическата партия вътрешна политика. Присъствието на съветските военни части на българска територия и председателство на СССР в Съюзната контролна комисия (СКК) позволява на комунистите да действат уверено, да укрепват своите позиции в управлението на страната. Интересно е, че същите причини активизират действия и на редица лявоориентирани земеделски дейци и групи, които използват ситуацията за осъществяване на своите планове още от 20-те години. Става дума за Александър Оббов и т.нар. левица, тоест хората, участвали в единия фронт с БКП още от 1923 г.

Не по-малка роля за активно преминаване на основните сили в БЗНС в опозиция към властта има и намесата във вътрешнополитическия живот на страната на представителите на Великобритания и САЩ в СКК. За разгръщане на започналата в БЗНС в средата на 1945 г. остра вътрешнополитическа борба допринася и Студената война от втората половина на 40-те години между неотдавнашните съюзници в току-що завършилата война – Великобритания, САЩ и СССР. Тя води до ускоряване на съветизацията на България и до изостряне на всички вътрешнополитически процеси.

През първите седмици след 9 септември 1944 г. отношенията между съюзниците в ОФ се развиват нормално. В издаденото на 9 септември 1944 г. Окръжно № 1, подписано от Н. Петков и най-близките му сподвижници Б. Бумбаров, Ас. Павлов, Ан. Държански, Хр. Стратев, д-р Б. Пашев и Сл. Пейков, те поздравяват селяните на България и сдружените земеделци с премахването на „*потисническия режим*“ и установяването на „*ВАШ – тоя на ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ*“ режим и ги призовават да застанат „*зад него като един човек*“².

На 13 септември 1944 г., предвид започналото възстановяване на Земеделския съюз, Н. Петков провъзгласява платформа, в името на която трябва да работи БЗНС: пълно възстановяване свободите на народа и превръщане на България в демократична, свободна и независима държава; пълно демократизиране на войската и превръщането ѝ в истинска народна армия; изграждане на система на кооперативно, планово, осво-

2. Дума, 9 септември 1944 г.

бодено от експлоатация народно стопанство и колективно кооперативно обслужване на земята; създаване на нова, справедлива данъчна система; народен съд за всички, които са ограбвали, потискали българския народ, и за тези, които са обявили война и изправили страната пред нова катастрофа³.

Представителите на БЗНС „Ал. Стамболийски“, както на БРП и на „Звено“, получават в първото ОФ правителство четири министерски поста, но са титуляри на второстепенни министерства: Н. Петков, въпреки гръмко звучащия пост – министър без портфейл и зам. министър-председател, има малко пълномощия; Асен Павлов – министър на земеделието; Б. Бумбаров – министър на строителството и труда, Ангел Държански – министър на железопътния транспорт. На 12 септември 1944 г. Н. Петков е включен в състава на българската делегация, която трябва да договори и подпише примирие с великите сили. През ноември 1944 г. се взема решение на съюзниците на ОФ да бъдат дадени редица служебни места в държавния и административен апарат и към края на 1944 г. броят на земеделците в административния апарат се увеличава почти двойно. Паритетът на партиите е спазен и в Националния комитет (НК), ръководен орган на ОФ. В него влизат по четирима представители от всяка партия, участваща в организацията на ОФ преди 9 септември. Към края на 1945 г. е извършено и преустройство на комитетите на ОФ на принципа на равенство на членовете на всяка партия според нейното значение в конкретното населено място. Ако преди 9 септември земеделците в комитетите на ОФ съставят 15–20 %, то към Първия конгрес на ОФ (март 1945 г.) те са 40–50 %. Това има особено значение за БЗНС, тъй като при липсата на парламент НК и комитетите на ОФ играят важна роля в управлението на страната.

Ситуацията започва да се променя след завръщането на 24 септември 1944 г. от емиграция на бившия главен секретар на БЗНС „Ал. Стамболийски“ д-р Г. М. Димитров (Гемето). Той одобрява участието на БЗНС „Ал. Стамболийски“ в управлението на страната на базата на провъзгласената на 17 септември 1944 г. от правителството на ОФ програма, съдържаща широк кръг демократични задачи в политическата, икономическата и социалната област: възстановяване на Търновската конференция и на всички права и свободи на българския народ, преустройство на държавата съобразно волята на народа, разпускане на XXV Народно събрание и провеждане на свободни избори, пречистване на държавния апарат от противонародни елементи; народен съд над военните фашистки престъпници; конфискация на имотите и капиталите, придобити чрез спекула; премахване на частните стопански монополи и привилегии; осигу-

3. *Земеделско знаме*, № 41, 23 септември 1944 г.; *Иусов, М.* Политическият живот в България. 1944–1948. С., 2000, с. 55.

гуряване на земя на безимотните и малоимотните селяни; кооперативно обработване на земята, достъпна и широка народна просвета и др. Условженията идват след организираната от д-р Г. М. Димитров на 14 и 15 октомври 1944 г. национална конференция на БЗНС «Ал. Стамболийски», на която присъстват представители и от БЗНС-«Врабча 1», въпреки указанието на Гичев да се ограничат с провеждането само на собствена конференция⁴. Като участник в правителството на К. Муравиев след 9 септември Д. Гичев се намира под домашен арест. Не присъства на конференцията и Н. Петков, който по това време е в българската делегация за подписване на Съглашението за примирие в Москва.

На конференцията д-р Г. М. Димитров очертава основните идейни и политически принципи, върху които трябва да се гради дейността на БЗНС и които значително се различават от тези, предложени от Н. Петков. Според д-р Г. М. Димитров БЗНС е политико-икономическа организация на трудовото селячество, която се стреми да защитава свободата, правата и идейните разбириания на всеки човек. Земеделският съюз е за свободен труд и трудова собственост. Като най-подходяща форма за обществено-стопанското преустройство е посочена кооперацията, а като основни стопански форми – трудовете (семейни) и кооперативните стопанства при запазена частна собственост и доброволен принцип на участие. Д-р Димитров подчертава, че БЗНС е за равенство на трудовите класи и организации, за постигане на сътрудничество между тях чрез разбирателство и е категорично против подчинението на една трудова класа от друга. Според него пред БЗНС сега стоят тежки задачи и той никога не е бил така необходим за българската демокрация, българската свобода и българската независимост, както в този момент.

В избраното от конференцията ръководство на Съюза се оформят три групи, различаващи се по своята политическа ориентация. Най-голяма и силна е групата, която държи на традиционната идеология на БЗНС, но проявява готовност да се съобрази с новите политически условия и да продължи сътрудничеството с БРП (к) при условие, че тя няма да е ръководна сила в държавния и политическия живот на страната. Втората група е категорично против каквото и да било сътрудничество с комунистите, тя е за връщане към старите форми на управление и за запазване на независимостта, самостоятелността и индивидуалността на Съюза. Най-незначителна е групата на левите, готови за общи действия с комунистите.

След тази конференция процесът на възстановяване на дружбите придобива политическа насоченост. На учредителните събрания на дружбите на БЗНС „Ал. Стамболийски“ и на БЗНС „Врабча 1“ представители и на двете крила на БЗНС се изказват против провежданата от БРП (к)

4. *Барев, Ц.* Принос към историята на БЗНС. Борба. Идеология. Принципи. С., 1994, 388–390.

политика, против присъствието на Червената армия в България, против действията на силовите органи на властта (намиращите се изцяло в ръцете на комунистическата партия) срещу бивши представители на местната власт, полицията и жандармерията, представяни като „народно възмездие“, както и против подготвяния народен съд над виновниците за въвличането на страната във Втората световна война. Те отричат налаганата от комунистите представа за ОФ като идеен съюз на работниците, селяните и интелигенцията.

Организационното възстановяване на БЗНС внася нови моменти в политическия живот на страната: засилва се неговото влияние сред другите политически сили; появяват се претенции от негова страна за участие в управлението на страната на паритетни начала с БРП (к). Отношенията между двете партии започват да приличат повече на конкуренция, отколкото на сътрудничество. Между тях започва борба за влияние, фактически за власт. Конфронтацията между двете партии става открита, след като БЗНС активно се включва в организирането на кампания против участието на България във войната срещу Германия. Издигането на традиционните за БЗНС лозунги „Мир, хляб, свобода“, „Мир, хляб, народовластие“ се оценява от комунистите като поражение.

В ЦК на БРП (к) решават да предприемат твърди действия срещу д-р Г. М. Димитров (отстраняване от ръководството на Съюза), както и срещу неговите привърженици. Първоначално в ЦК залагат на помощ на Н. Петков. От него се иска да убеди Г. М. Димитров да подаде оставката. На Н. Петков разчитат и съветските представители в СКК. Но тъй като Н. Петков не проявява инициатива, комунистите, за да задвижат процеса, се съгласяват на помощ, предложена от участващите в ръководните органи на БЗНС „Ал. Стамболийски“ Ал. Оббов (председател на Управителния съвет (УС) и левите земеделци, обединени около Стефан Тончев, Михаил Геновски и Георги Драгнев. С тяхното активно съдействие през януари 1945 г. на заседанието на Върховния съюзеен съвет (ВСС) Г. М. Димитров е отстранен от поста на главен секретар на Съюза. А главен секретар става Н. Петков. В разширения състав на новото Постоянно присъствие (ПП) се оформят три групи: едната се състои от привържениците на Г. М. Димитров (Хр. Стоянов, Тр. Кунев, Хр. Статев, М. Драндаревски), втората – от най-близките сподвижници на Н. Петков (Ас. Павлов, Б. Бумбаров, А. Държански, Ас. Стамболийски, Г. Йорданов), и третата – от представители на левите (Ст. Тончев, Г. Драгнев и М. Геновски). Към последната група се присъединява и председателят на Управителния съвет Ал. Оббов, преследвайки собствени цели. Но със своя авторитет той дава подкрепа на левите.

Замяната на д-р Г. М. Димитров с Н. Петков не намалява политическото влияние на Г. М. Димитров върху организацията. Следва засилване на нападите срещу него, квалифициране на неговата дейност като дълбо-

ко враждебна на българския народ, обединяваща реакционните сили в страната. На 28 април 1945 г. е издадена заповед за арестуването на намиращия се под домашен арест д-р Димитров. Той обаче успява да напусне дома си и да се укрие при американския политически представител в СКК Мейнард Барнс. На 25 септември 1945 г. с разрешение на българското правителство д-р Г. М. Димитров напуска България.

В ЦК на БРП (к) се надяват, че в качеството си на ръководител на Съюза Н. Петков ще води борба с последователите на Гемето. Но той не само не проявява, както се очаква, активност в борба с геметовците, а и се заканва, че ако в близките три месеца не намери общ език с комунистите, също ще премине в опозиция. Групата на Ал. Оббов и Ст. Тончев в ПП стига до извода, че борба срещу привържениците на Гемето в Съюза е възможна само след отстраняването на Н. Петков. Оббов лично посещава сътрудника на СКК К. Левичкин и го информира за намеренията на тяхната група. В СКК, както и в ЦК на БРП (к), все още разчитат на Н. Петков, но и не се противопоставят на намеренията на левите. На 8 и 9 май 1945 г. левите в БЗНС, в нарушение на устава, без решение на ПП и без съгласието на главния секретар Н. Петков, провеждат земеделска конференция. На заседанията са допуснати само левите земеделци и част от поддържащите ги центристи. Конференцията декларира своята вяност към ОФ, изказва се за сътрудничество с БРП (к) и взема решение за изключване от БЗНС на всички последователи на д-р Г. М. Димитров. В избраните на конференцията УС и ПП влизат представителите на левите и на центъра. За председател на УС вместо Ал. Оббов е избран Георги Трайков. МВР предоставя цялата собственост на БЗНС и неговия печатен орган в. „Земеделско знаме“ на групата на Оббов. Н. Петков е оставен на поста главен секретар, но както се и предполага, той отказва да остане на този пост. На 12 юни за главен секретар е избран Ал. Оббов.

В края на юни 1945 г. групата около Н. Петков напуска БЗНС и създава самостоятелен БЗНС. С това се слага началото за оформянето на два нови БЗНС: единият начело с Ал. Оббов заявява, че стои на позициите на ОФ и е за сътрудничество с БРП (к); другият, начело с Н. Петков, обявява война на комунистите и на ръководения от тях ОФ.

Започналата през лятото на 1945 г. подготовка за насрочените за 26 август 1945 г. избори за 26 ОНС води до изостряне на отношенията както между двете земеделски организации, така и на групата около Н. Петков с комунистите. Групата на Н. Петков се противопоставя на утвърдения от регентите на 8 юни 1945 г. закон за изборите, който предвижда партиите на ОФ да участват в изборите с единни кандидат-депутатски листи. Окуражено от подкрепата на БРП и на съветското представителство в СКК, ПП на БЗНС начело Ал. Оббов взема решение Н. Петков да бъде лишен от правото да оглавява кандидат-депутатски листи на БЗНС на предстоя-

щите парламентарни избори, да представлява БЗНС в правителството и пред обществеността. В края на юли Петков е изваден от правителството. На 14 август в знак на протест от правителството излизат и Ас. Павлов и А. Държански.

На 26 юли 1945 г. Н. Петков, Ас. Стамболийски и Г. Йорданов изпращат писмо до Министерския съвет, до членовете на Регентския съвет и до зам.-председателя на СКК Бирюзов, в което заявяват, че в страната няма условия за провеждане на свободни избори, като молят СКК да даде съгласие изборите да се проведат под международен контрол. Действията им са подкрепени от представителите на САЩ и Великобритания в София и са съгласувани с тях. Изборите наистина са отложени за 18 ноември, но това е първата и последната отстъпка на новата власт пред опозицията.

Николопетковистите, окужани от постигната победа, започват да създават свои дружби. През септември Н. Петков регистрира нова партия – БЗНС „Н. Петков“, в края на с.м. започва да излиза в. „Народно земеделско знаме“ с редактор Н. Петков. Към есента на 1945 г. положението на БЗНС „Н. Петков“ укрепва благодарение и на присъединяването към него на БЗНС „Врабча I“, което става по решение на Д. Гичев. На 11 ноември 1945 г. е обявено създаването на БЗНС (обединен). Около Н. Петков се обединяват всички антикомунистически настроени и забранени със закон партии и обществени дейци. Започва противопоставяне и борба между вече оформените два Земеделски съюза – обединеният около Н. Петков и отечественофронтовският начело с Ал. Оббов.

На 26 октомври, за да предизвика ново отлагане на изборите, опозицията обявява, че ще ги бойкотира. Този път не успява, но по време на предизборната кампания разгръща широка антиправителствена пропаганда. Разпространяват се позиви, разлепват се афиши от типа: „Гласувайте не за ОФ, а за Гемето“, „Да живее Гемето“, „Всички под знамето на Н. Петков и Гемето“⁵. Николопетковистите призовават населението да гласува с лозунгите: „Да живее конституцията“, „Да живее д-р Г. М. Димитров“, „Никола Петков“ и др.⁶ Много от земеделците, бивши членове на „Врабча I“, обединили се около Ал. Оббов, също работят за опозицията. В изборния ден голяма част от техните дружби гласуват против ОФ⁷.

По официални данни в проведените парламентарни избори вземат участие 85,65 % от гласоподавателите, като 88,18 % от тях дават своите гласове за ОФ. Проведеният на 12 декември 1945 г. IX пленум на ЦК на БРП (к) оценява победата на ОФ като бляскава, въпреки външния натиск и агитацията на опозицията. По отношение на БЗНС „Ал. Оббов“ е от-

5. АМВР, ф. 1, оп. 8, а.е. 17, л. 2–3.

6. Пак там, а.е. 20, л. 2–3.

7. ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 4, л. 18.

белязано, че изборната победа е затвърдила неговите позиции и че тази тенденция трябва да продължи. БРП (к) се задължава да оказва морално-политическа подкрепа на отечественофронтовския БЗНС, да активизира процеса на „сработване“ с техните дружби по места, като обърне особено внимание на взаимодействието с парламентарната фракция на БЗНС, за да не се допусне оформянето в нея на опозиционна група. По отношение на опозицията IX пленум на ЦК посочва, че тя има две възможности: да търси пътища за завръщане в Отечествения фронт (като констатира, че това е малко вероятно, предвид нейната непримиримост към ОФ) или да продължи да стои на сегашните си позиции и тогава ще бъде разгромена като реакционна група⁸.

Веднага след изборите земеделската опозиция подновява по-раншното си искане за неутрализиране на Министерството на вътрешните работи, на Министерството на правосъдието и за включване на нейни представители в правителството. Тя се надява на помощта на САЩ и Великобритания. Но преговорите на правителствената делегация с опозицията (Н. Петков и социалдемократ К. Лулчев), както и застъпничеството на представителите на САЩ и Англия пред съветските ръководители не дават резултати. Отговорът е, че опозицията, която е бойкотирала тези избори, има възможност да вземе участие в предстоящите в близко време избори за Велико народно събрание, а след това и в тези за Обикновено народно събрание и от техните резултати ще зависи участието на нейни представители в правителството.

В сформираното след изборите правителство земеделците от БЗНС „Ал. Оббов“ получават още един министерски пост – отстъпено им е Министерството на правосъдието (Л. Коларов), а министерските постове, които преди са заемали сподвижниците на Н. Петков, сега преминават към Ал. Оббов (зам.-председател на Министерския съвет и министър на земеделието и държавните имоти), Г. Драгнев (министър на благоустройството) и Ст. Тончев (министър на железопътния транспорт, на пощите и телеграфите).

Опозицията решава да участва в изборите за Велико народно събрание, насрочени за 27 октомври 1946 г. Към това време опозиционният БЗНС вече се ползва с голямо влияние в обществото и чувства своята сила. В предизборната кампания опозицията проявява голяма агресивност към левите политически опоненти. БЗНС на Оббов обаче не се противопоставя на опозицията така, както биха искали комунистите. В много техните избирателни листи са включени открити противници на ОФ. При съвместни обиколки с комунистите те подкрепят политиката на БРП (к), но когато провеждат събрания сами, често говорят срещу по-

8. Пак там, л. 1, 4, 54.

литиката на правителството⁹. На Оббов му вече е ясно, че идеята му да обедини земеделците около неговия БЗНС и да се наложи в земеделско-то движение и в политическия живот на страната, няма да се осъществи.

Под силния натиск на правителството избирателната активност на населението в изборите за Велико народно събрание достига 92, 6 %. На 26 октомври късно след обяд политическият представител на САЩ в България М. Барнс неочаквано пристига при Н. Петков и го съветва опозицията да се откаже от участие. Но за изтеглянето на представителите на опозиционните партии от избирателните комисии в цялата страна вече е късно¹⁰. БРП (к) получава 70, 1 % от гласовете и 277 мандата от 465 места в парламента. БЗНС на Оббов – 13, 23 % и 64 депутатски места, опозицията почти 30 % и 89 места. В някои райони на страната изборните резултати са манипулирани, но това не е от решаващо значение. Изборите за ВНС утвърждават водещата роля на БРП (к) в правителството на ОФ. Независимо от това ЦК на БРП (к), позовавайки се на особената историческа ситуация, заявява, че новото правителство както и предишните ще бъде съставено от представители на всички партии на ОФ, като комунистите ще заемат половината от министерските постове (10 от общо 20) и ще запазят контрола над ключовите министерства. Земеделците получават пет министерства (броят на министрите земеделци се увеличава с още един), „Звено“ и социалдемократите имат по две министерства, едно е предоставено на безпартиен. За министър-председател е назначен Г. Димитров.

В Президиума на ВНС за зам.-председател е избран Ал. Оббов. При избирането на 55-членната парламентарна комисия за изработване на проекта за нова конституция са включени представители на всички партии на ОФ. От БРП (к) 30 души, от БЗНС – 16. В бюрото на комисията като представители на БЗНС влизат Оббов и Геновски., като последният е избран за зам.-председател на бюрото¹¹.

Резултатите от изборите за ВНС укрепват в ръководството на БЗНС „Н. Петков“ мнението, че масите одобряват тяхната непримиримост към БРП (к) и ОФ. Те засилват още повече борбата срещу БРП (к), като я обвиняват в утвърждаване на еднопартийна система в страната, в ликвидиране на парламентарната демокрация, в репресии, в нарушаване на принципа на доброволността при създаването на ТКЗС и др. От края на 1946 и през 1947 г. в доклади на Държавна сигурност се изнасят данни за

9. Пак там, а.е. 8, л. 22–23.

10. Архив внешней политики Российской федерации, ф. 074, оп. 35, п. 133, д. 50, л. 128–129.

11. *Генчев, Н.* Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на Конституцията на НР България от 1947 г. – Исторически преглед, 1962, № 5, с. 17.

конфликти между земеделци и комунисти в цялата страна. Сведенията са за груба разправа, жесток побой и дори убийства и от двете страни. В парламента опозицията бойкотира приемането на предлаганите от комунистите закони, изказва се против проекта за нова конституция, отказва да признае приетия от ВНС през април 1947 г. двугодишен план за стопанското развитие на България за 1947–1948 г. и да работи за неговото изпълнение. Тя разпространява слухове, че в близко време Великобритания и САЩ ще започнат война срещу СССР и България ще бъде освободена.

От началото на 1947 г. правителствените институции започват преследване на николапетковистите: на 4 февруари в Народното събрание е арестуван членът на ПП на БЗНС „Н. Петков“ и депутат във ВНС, секретарят в Министерството на финансите Петър Коев; през с.м. той е обвинен в подбуждане към създаване на тайната военна организация „Неутрален офицер“ и осъден на 12 г. и 6 месеца строг тъмничен затвор; през април е спрян в. „Народно земеделско знаме“; в обръщението по случай 1 май е отправено предупреждението, че правителството е взело твърдо решение да пресече всякакви скрити *„антинародни и предателски дейности“*¹².

Едновременно с репресиите партийните групи съвместно с БЗНС „Ал. Оббов“ работят по приобщаването на опозиционно настроената част от селяните към ОФ. Провеждат се съвместни публични събрания на комунисти и земеделци за разобличаване на политиката на опозицията¹³, съвместни заседания на областните активни на БКП и на отечественофронтовския БЗНС, на които се разглежда въпросът за отношенията между партиите и за борба срещу опозицията¹⁴. Провеждат се и съвместни събрания и съвещания на партийните организации с дружбите, в които членуват опозиционно настроени членове, на които се разяснява политиката на правителството на ОФ¹⁵. По инициатива на партийните организации на заседания на ръководствата на отечественофронтовските организации се канят ръководители на опозиционните дружби да вземат участие в решаването на местни и общоселски въпроси. На някои места се поставя въпросът представители на опозиционните дружби да могат да изпращат свои представители в комитетите на ОФ¹⁶.

Политиката на БРП (к) за разцепване и фактически за ликвидиране на опозиционния БЗНС „Н. Петков“ и за привличане на част от неговите членове към ОФ води до нарастващо противопоставяне между същест-

12. *Работническо дело*, 1 май 1947 г.

13. ЦДА, ф. 1Б, оп 571 а. е. 67, л. 1951 201, 229; а. е. 68, л. 225.,

14. Пак там, а. е. 59, л. 239, 244.

15. Пак там, а. е. 68, л. 90; а. е. 69, л. 329.

16. Пак там, а. е. 67, л. 213, 229; а. е. 69, л. 329.

вуващите в ръководството на БЗНС „Ал. Оббов“ групи: на Ал. Оббов и на Г. Трайков–Ст. Тончев, която е тясно свързана с комунистите. Борбата помежду им се изостря, след като в края на 1946 г. на страниците на „Земеделско знаме“ се поставя въпросът за преразглеждане на идейно-политическите позиции на Съюза¹⁷. Привържениците на Оббов, за да засилят своето положение, започват да приемат масово в своите дружби напускащите БЗНС „Н. Петков“ земеделци. В някои околии се стига до обединяване на дружбите на двата съюза. От групата на Трайков се противопоставят на тези действия и на 14 май 1947 г. свикват Управителния съвет. Дебатите очертават съществуването на две групировки в Съюза: привържениците на Оббов се изказват за политическата самостоятелност на БЗНС, а тези на Трайков обвиняват Оббов, че утвърждава за ръководители на областните и околийските дружби и за върховни съветници хора, които целят разкола на Съюза. Единомислие не е постигнато и при избора на ПП. Управителният съвет се разделя на две, като с 28 срещу 26 гласа е утвърдена листата, предложена от Ал. Оббов¹⁸.

В тази ситуация привържениците на лявата група със съгласието на ЦК на БРП (к) фактически извършват преврат, като през нощта на 21 срещу 22 май 1947 г. завземат Съюзния дом и редакцията на в. „Земеделско знаме“. Във в. „Земеделско знаме“ те публикуват декларация, подписана от Г. Трайков като председател на Управителния съвет, в която съобщават, че предвид невъзможността да се избере ново Постоянно присъствие, досегашното ПП ще продължи работата си и ще свика в най-близко време Върховния съюзен съвет (ВСС)¹⁹. Но и на започналите на 28 май заседания на ВСС разбирателство не се постига. На 9 юли 1947 г., след като Оббов произнася пред земеделската парламентарна група реч, в която твърди, че в страната няма свобода, че селяните нямат доверие в управлението на ОФ и чакат помощ от президента на САЩ Хари Труман, ПП на Съюза го освобождава от поста председател. Ръководството на БЗНС поема Г. Трайков.

На 5 юни 1947 г. Н. Петков е лишен от депутатски имунитет и арестуван. Ръководството на БЗНС „Н. Петков“, изплашено от развитието на събитията, се обръща с молба към ЦК на БРП (к), а на 18 юли и към НК на ОФ за възобновяване на преговорите по условията за съвместна дейност. На започналия на 5 август режисиран съдебен процес Н. Петков е обвинен в подготовката на въоръжен държавен преврат с цел свалянето от власт на правителството на ОФ, осъден е на смърт и екзекутиран на 23 септември. БЗНС „Н. Петков“ е забранен.

17. *Земеделско знаме*, 24 декември 1946 г.

18. *Зарчев, Й.* БЗНС и изграждането на социализма в България. 1944–1962. С., 1984, с. 183.

19. *Земеделско знаме*, 22 май 1947 г.

След ликвидирането на Н. Петков и забраната на БЗНС „Н. Петков“ реален опозиционен земеделски водач става Д. Гичев. Той е задържан през октомври 1947 г., а в резултат на организирания срещу него и неговите сподвижници (Д. Аргиров, К. Стефанов, Ст. Лазов и Д. Малковски) съдебен процес за разпространяване на слухове за предстояща война на САЩ и Великобритания срещу СССР е осъден на доживотен затвор.

От тук нататък се установява по-тясно сътрудничество на отечественофронтовския БЗНС с БРП (к), като инициатива идва от земеделците. Трайков подкрепя огласената от В. Червенков през октомври 1947 г. идея за построяване на социализма в България и заявява готовността на БЗНС да направи корекции в програмните принципи на Съюза в духа на новото време. В навечерието на XXVII си конгрес ръководството на БЗНС вече е готово да направи решаваща стъпка към промяна на идейно-политическите си позиции. Г. Трайков предварително заявява, че конгресът ще обсъди въпроса за участието на БЗНС в укрепването на народното единство и в борбата за стопанския напредък на страната. В доклада си пред конгреса, проведен на 28 и 29 декември 1947 г., Трайков осъжда издиганите все още от редица земеделски водачи искания за самостоятелна селска власт и за хегемония на Съюза в Отечественния фронт, посочва обективните и субективните причини за издигането на комунистическата партия като ръководна сила в обществения и политически живот на страната и заявява, че БЗНС приема като своя главна задача строителството на социализма в България²⁰. В края на октомври 1948 г. ръководството на БРП (к) е информирано, че на предвиденото за 1 ноември заседание на ВС на БЗНС ще бъде приета резолюция, с която БЗНС обявява своя отказ от съсловния принцип на организацията и ще приеме програмата на комунистическата партия за строителство на социалистическо общество в България.

В ЦК на БРП (к) са изненадани от бързите действия на ръководителите на БЗНС, още повече, че там са убедени, че в условията на строителството на социализма в България земеделската партия няма да съществува дълго време²¹. Г. Димитров, който тогава се намира на почивка в Барвиха (Подмосковieto), изпраща на 28 октомври 1948 г. в Секретариата на ЦК съобщение, в което крайно отрицателно се отнася към намеренията на Г.

20. *Земеделско знаме*, 30 декември 1947 г.; *Иусов, М.* Политическият живот..., с. 370.

21. Ръководителите на БРП (к) продължават да се придържат към съществуващото през 20-те и 30-те години официално становище на Коминтерна, че комунистическата партия е изразител и защитник на интересите на работниците и на селяните, а на селските партии се гледа като на преходни форми за организиране на селските маси, от които при диктатурата на пролетариата, когато „ще изчезнат политическото потисничество и експлоатация на селските маси“, вече няма да има нужда и те ще бъдат преустроени в икономически организации на селяните.

Трайков: „Това е една...²² не само утопична, но и направо вредна идея. Всеки опит за нейното осъществяване, освен всичко друго, ще има веднага за резултат, особено в настоящия момент, още по-голямо отслабване и на без това неудовлетворителното влияние на зем[еделския] съюзник на селото. При нашите условия, разбира се, Зем[еделския] съюз като самостоятелна партия не може да има никакво бъдеще. ... След известно време Земед[елският] съюз ще изживее себе си, като негови напредничави и честни кадри и редови членове се вляят в нашата партия, а друга част от неговите хора... ще работят в организации на Отечествения фронт“. Г. Димитров пише, че е необходимо Г. Трайков да се откаже „от каквито и да било необмислени и вредни изказвания и решения в заседанията на Върх[овния] съвет»²³. Подобно мнение споделят и някои земеделски дейци и това става причина за нови големи разногласия в БЗНС.

Но Г. Трайков не се отказва от своето намерение. Проведеният на 1 ноември 1948 г. ВС на БЗНС приема резолюция, с която БЗНС се отказва от съсловния принцип при организацията на Съюза, признава ръководната роля на Комунистическата партия в държавата и заявява, че подкрепя програмата на БРП (к) за построяването на социализма в България. И с това създава за БЗНС възможност да оцелее. В страните от Източна и Югоизточна Европа, оказали се в „съветската зона“ на влияние, и в условията, когато комунистическите партии стават управляващи, оцеляват само тези селски партии, по-точно част от тях, които се съобразяват със създаденото положение и със съотношението на силите. Проведеният на 18–25 декември 1948 г. V конгрес на БРП (к), който одобрява генералната линия на партията за предстоящото изграждане на икономическите и културните основи на социалистическото общество в България, обявява БЗНС за главен съюзник на комунистическата партия. В България се установява дупартийна политическа система.

Договореностите, постигнати между Великите сили още в годините на войната, и включването на България в съветската сфера на влияние се оказват от решаващо значение за съдбата на БЗНС. Борбата завършва с разгром на най-масовата партия в България, застанала начело на цялото опозиционно движение в България. Оцелява само онази част от нея, проявила склонност към сътрудничество с комунистическата партия, приела ръководното ѝ роля и програмата за построяване на социалистическото общество в България.

БКП използва възможностите на т.нар. казионен БЗНС за преустройство на обществото на социалистически основи, особено в областта на

22. В оригинала е зачертано: „от всяка гледна точка“.

23. Димитров, Г. Дневник. С., 1997, 634–635.

селскостопанското производство. БЗНС, както и БКП, преминава през всички премеждия, характерни за социалистическите страни: лоялно партньорство и изпълнение на всички решения на БКП, преследване на опозиционно настроените земеделци и „приобщаването“ им към новия политически строй.

След 1956 г., когато започва освобождаването от сталинските норми на взаимодействие със съюзника, на БЗНС се предоставят по-широки пълномощия в управлението на държавата, видимо се смекчава климатът в отношенията към бившите опозиционни дейци. Ръководството на БЗНС продължава да следва БКП във всичките нейни вътрешни и външнополитически начинания: за „усъвършенстването“ на социализма, за реформирането му. БЗНС работи предимно сред селяните, но методите и специфичните черти на неговата дейност са променени. Новото в облика на БЗНС през 60-те – 80-те години е неговата значителна роля във външнополитическата дейност на държавата, установяването на връзки с партияте и поддържане на отношения с държавите, за които БКП е нежелан партньор.

Налаганото от БКП в продължение на 45 години лимитиране на участието на БЗНС в държавния и обществен живот не може да не засегне честолюбие то на земеделците. Но осигуреното участие на ръководителите на БЗНС в управлението на страната компенсира налаганите на Съюза ограничения и въпреки оценките за БЗНС като помощна организация на БКП, неговите членове и ръководители се чувстват членове и ръководители на самостоятелна партия.

Със своите подготвени кадри, с опита си от администрацията, с материалната си база БЗНС би могъл в новите условия след 1989 г. да започне нов политически живот, но завърналите се от емиграция бивши ръководители на БЗНС правят всичко, за да го унищожат. Обременени от старите си проблеми и повдигащи неактуални вече идеи, те не успяват да сплотят около себе си широк кръг привърженици и да се преборят за тях в конкуренция с новопоявилите се партии. Въвлечени в своите вече забравени в България проблеми и отново разделени, те превръщат БЗНС в маргинална, почти изчезнала политическа сила.

ОЧАКВАНЕТО, ПРИМИРЕНИЕТО И ОТРИЦАНИЕТО ИЛИ КАК БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПОСРЕЩА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Николай Поппетров¹

Задачата на този текст е да маркира някои пренебрегвани аспекти от голямата тема за причините, контекста и моментните нагласи, свързани с акта от 9 септември 1944 г., в неговото навечерие, по време на осъществяването му и в последвалите го месеци.

Изследователските интерпретации за събитията от есента на 1944 г и за акта от 9 септември се характеризират с постоянна устойчива едностранчивост. Така реконструирането на нагласите в обществото се свежда или до едноизмерното им представяне, или до тяхното мълчаливо игнориране. Водещ мотив в публикациите до есента на 1989 г. е позитивната нагласа на масите и съответните индивиди, техни представители, които, както се твърди, с възторг посрещат случващото се². Сравнително малко внимание се отделя на противниците на акта от 9 септември: тяхното поведение се представя като зловна, противоестествена съпротива на малка група от хора срещу новото, водещото, исторически обусловеното³. След преломната есен на 1989 г. налаганите представи се променят: доминиращ става мотивът за насилственото заграбване на властта от конспиративно малцинство, събитие, придружено с жесток, масов терор. Лансира се представата за недоволството и противопоставянето, които големи обществени маси изразяват срещу завземането на властта от комунистите⁴. Мотивът за възторга се сменя с този за негодуванието, разочарованието и противопоставянето. И в двата случая акцентът е върху определени сре-

1. Авторът е научен сътрудник, специалист по нова история на България от Института за исторически изследвания, БАН.

2. Вж. *Петрова, С.* Деветосептемврийската социалистическа революция 1944. С., 1981. Пример е твърдението на с. 442 за обществените среди, които са на страната на въстанието: „Огромната маса от българския народ – работническата класа, трудещите се селяни, занаятчии и трудова интелигенция...“

3. Вж. *Пейков, Ив.* Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България (9 септември 1944–септември 1945). С., 1982.

4. *Шарланов, Д.* История на комунизма в България. Т. 1: Комунизирание на България, Т. 2: Съпротивата. С., 2009; *Стателова, Е., Ст. Грънчаров.* История на нова България 1878–1944. (История на България. Т. 3, „Анубис“). С., 1999. Частта е написана от Ст. Грънчаров.

ди, изразителки на водещата идея (народните маси, ориентирани антикапиталистически и антифашистки, респективно – обществената среда, която е проти комунизма), но не и върху основната обществена маса, а общественото мнение напълно се игнорира.

Тези две едностранчиви, темпорално обособени картини имат много допирни точки. Те превръщат едни малцинства (прокомунистическото, антикапиталистическото, съответно – антикомунистическото) във водещи обществени потоци. Тази манипулация е извършена на принципа на неаргументираната екстраполация: на отъждествяване на българския народ или най-малкото на основната му маса с българските комунисти, съответно – с монархически и антикомунистически настроената българската буржоазия⁵.

Ситуацията, свързана с промяната от 9 септември 1944 г., не може да бъде разбрана и анализирана в нюанси, без да се отчетат няколко фактора, характеризиращи българското развитие към есента на 1944 г. На първо място е характерът на режима, който е безпартиен, авторитарен, ориентиран към националсоциалистическа Германия; при развитието си във военните години той навлиза във фаза на трансформация (осъществява пропаганда, започва да формира идеология и изгражда институции, характерни за тоталитарните режими). Същевременно, поради своя характер – монархия без монополна партия, държавен политически водач и официална корпоративна идеология, режимът не притежава идеология и структура, специфични за тоталитарните режими и еднопартийните авторитарни диктатури от водачески тип. Това го лишава от пряката възможност да манипулира и мобилизира масите. Тук водещо значение има монархът цар Борис III: независимо от ръководната си роля в държавата – *de facto* след пролетта на 1935 г., той се стреми да балансира между различните обществени и политически интереси и настроения.

Политическият пейзаж на България в авторитарното десетилетие (1934–1944) е само привидно монохромен. В обществен план ясно се различават четири основни политически потока⁶. Първият е авторитаристкият, който е най-многоброен и влиятелен (по различни, включи-

5. Има и две съществени изключения. За периода до есента на 1989 г. такова е: *Георгиев, Г. Ст.* Последните 365 дни на българската буржоазия. С., 1989. За посткомунистическия: *Везенков, Ал.* Девети септември 1944. С., 2014. За историографския обзор по темата вж. *Даскалов, Р.* Българският комунизъм в историографията. – В: История на Народна република България. Режимът и обществото. С., 2009, 673–675.

6. *Поппетров, Н.* Типология на основните политически потоци в българското общество 1918–1944 г. – *Епохи*, 1994, № 3, 16–30.

телно и конюнктурни причини). Към него принадлежат по-умерените противници на буржозната демокрация и либерализма, както и на партийно-парламентарната система от преврата от май 1934 г., в това число и много представители на т.нар. трето поколение. Вторият поток са симпатизантите на буржоазната демокрация, стопанския либерализъм, партийно-политическата система и традиционните партии (той може да се отъждестви с членската маса и симпатизантите на основните политически партии, съществували до май 1934 г.). Третият поток са категоричните привърженици на радикалния авторитаристки път на развитие, симпатизантите на националсоциализма, адептите на фашизма и пр. (типологизирани от Величко Георгиев, Илчо Димитров и Владимир Мигев като „*опозиционен фашизъм*“). Четвъртият поток е на левицата, с основни представители комунистите и техните симпатизанти, както и представители на радикалната левица на БЗНС, ориентирани просъветски и срещу авторитарния режим. Двата полюса на политическия спектър включват основната част от „третото поколение“.

Между тези четири потоци се простира широката обществена маса (която условно може да се определи като българското „мълчаливо мнозинство“). Тя е с лабилни политически симпатии, заета преди всичко с мисълта за своето съществуване. За тази маса е характерен страхът от радикални промени, но и стремежът към сигурност и стабилност. В нея условно могат да се обособят две по-активни тенденции: едната е към запазване на режима в името на индивидуалното и общественото спокойствие и просперитет, а другата – към извършване на радикална промяна (независимо дали наляво или надясно) в името на същото, която да доведе до по-добро. Политически неактивна, по-скоро инертна, тази маса играе важна роля в моменти на политически инфекции. Тогава тя се мобилизира и съучаства в някои политически процеси, с което в определена степен осигурява и развързката на кризата. Нейното подценяване от изследователите изкривява картината на историческите събития.

Всъщност, за състоянието на изследванията по темата (като изключим някои базисни твърдения у Александър Везенков) е в сила една констатация на Славка Петрова от 1981 г.: „*Липсата на специални социологически изследвания не дава възможност за пълнен анализ на поведението и отношението на българското общество във всичките му социални категории към въстанието*“⁷.

Опит за типология

Реконструирането на отношението на българското общество към събитията от септември 1944 г. може да се представи чрез три въпроса, на

7. Петрова, Сл. Цит. съч., с. 442. Формулировката „въстание“, използвана от авторката, може да се разшири и отнесе до всички проблеми, свързани с обществено мнение, политически нагласи и ориентация в навечерието на 9 септември 1944 г.

основа на които се формират изходните постулати. Те задават параметрите, необходими за причинно-следственото и пространствено-темпоралното разполагане на темата:

1. *Кое е общественото малцинство, осъществило промяната и кое е мнозинството?* Отговорът изисква да се покаже динамиката на нагласи и обществената тежест на интелигенцията; средите, свързани с режима; комунистите; другите опозиционни на режима сили; динамиката на настроенята и представите в голямата обществена маса. Значението на обществената маса не е за пренебрегване, защото от нея комунистите рекрутират своите членове и симпатизанти; тя е потенциалният гласоподавател за силните на деня, тя донася високата степен на пригаждане към промените. Може да се добави, че през есента на 1944 г. протичат два паралелни процеса: на демаргинализация и на маргинализация, които водят до легитимиране на малцинството на комунистите и техните сътрудници от Отечественния фронт (ОФ) като агент на промяната и създаването на малцинство, в което попадат привържениците на националсоциализма, фашизма и съюзничеството с Третия райх.

2. *Какво е отношението на обществото към вътрешното (стопанско, политическо, социално и пр.) и външното положение на страната до септември 1944 г., какво е непосредствено след събитията; как се изменя през пролетта на 1945 г. и какво е през есента на с.г.?* Тук отговорът се движи към твърдението, че обществените настроения в разглеждания отрязък от време са изключително динамични, свързани с висок емоционален градус (съответно с минимална рационалност при осмисляне на събитията), но и с факта, че мнозина са наясно какво се случва в международен и вътрешнополитически план. През есента на 1944 г тази динамика е мощно повлияна от внезапното и силно разместване на социалните пластове. Тази констатация е направена още от марксистката историография: „В дниите на въстанието се извършва коренен социално-класов и политически преврат, който засяга дълбоко интересите на всички класи и политически сили на обществото“⁸.

3. *От кога започва усещането за нужда от промяна и кога приключва нагласата, че промяната е нещо временно?* Отговорът на този въпрос изисква уточнението, че понятието *промяна* не означава посока на развитие към комунистически режим, нито непременно демонтаж на дотогавашната система; то изразява нагласа, която при подходящи условия може да бъде насочена към радикални трансформации. В темпорален план усещането може да се разположи между зимата на 1943 – ранната пролет на 1944 и края на 1945 г. (но силното заиграване на опозицията с хипотетичната готовност на Запада да промени положението в страната и общата международна ситуация отлагат пълното успокоение/примирение до лятото на 1947 г.).

8. Пак там.

Що се отнася до ситуацията, съществуват многобройни свидетелства, че към пролетта на 1944 г. в обществото отчетливо се усеща тревожност, липса на сплотеност около политиката на правителството, че назряват нагласи за промени; отсъства съпричастност към държавата и нейните институции. Кризисните елементи са неотменна част от политическото, стопанското и социално развитие на страната. Политическото развитие е нестабилно, в него постепенно нараства стремежът към радикална промяна, към оформяне на радикални политически алтернативи. По същото време се очертават параметрите на болезнено неудовлетворение, резигнация, безперспективност и разочарование. Като илюстрация ще приведа свидетелства от дневниците на двама изтъкнати представители на управленската прослойка. На 18 март 1944 г. Васил Митаков (министър на правосъдието до пролетта на 1942 г.) предава в дневника си разговор с двама селяни в Баня. Изводите не са благоприятни за режима: „*Народът не е доволен от днешното управление... То беше добро когато германците бяха в Сталинград. Днес то е гледано от всички с лошо око...*“⁹ Регентът ген.-лейт. Никола Михов е документирал в своя дневник разочарованието си от състоянието на обществото през пролетта на 1944 г. На 21 април той отбелязва „*Жалко е само, че чиновничеството не се оказа на висота и с готовност да забрави дребните изгоди, семейните нужди...*“, а на 30 май обобщава непосредствените си впечатления в горчивото заключение: „*Е как тогава да се чудим, че държавната машина не върви, и че се комунизират народът*“¹⁰. Малко по-късно, на 12 юни прави друга констатация: „*Добре, че народът, но простият народ, е още с вяра и запазен донякъде дух. Ако остане на хай лайфът... не ще ни бъде*“¹¹.

Тези твърдения не са присъщи единствено на двамата автори, нито са резултат само от техния сблъсък с пренебрежливите събития пролетта на 1944 г. Едно обширно вписване в дневника на Митаков от 6 август 1941 г. дава едноностранчиво, моментно, емоционално, но симптоматично обяснение за липсата на ентузиазъм от националното обединение, за отсъствието на позитивен отзвук от провежданата от управляващите външна политика. Той задава въпроса: „*Защо българският народ така отрицателно посреща тези големи събития и защо предпочита България да не вземе нито Тракия, нито Македония, но Русия да спечели войната?*“

А отговора Митаков намира в ситуацията в страната след мирния договор от ноември 1919 г.: „*Цели двадесет години българският народ не само не можеше да мисли за ревизия на Ньойския мирен договор, но нямаше право и да приказва за своите национални права, да приказва даже за своето*

9. Митаков, В. Дневник на правосъдния министър във правителствата на Георги Кьоссиванов и Богдан Филов. С., 2001, с. 846.

10. Михов, Н. Дневник. С., 2004, с. 60, 101.

11. Пак там, с. 118.

минало, за своите минали подвизи и слава. И в това време, в своето отчаяние, в своята мъка той потърси спасение в една друга доктрина, която му внушаваше повече вяра в тържеството на правдата и протегна ръка към страната на Дядо Иван, откъдето дойде неговата първа свобода, с когото го свързваше една мистична вяра, към оня, който срещу неправдите, които го заобикалят, ще посочи нов път за избавление... Така народът се раздвои и остана чужд на големите събития, които преживява. От една страна егоизъм, поражение, озлобление, от друга страна – отричане и пълна незаинтересованост към националните постижения на българския народ¹².

Твърдението описва с висока степен на обобщеност основното тенденции в българското обществено развитие. Неговата релевантност на извършващите се в обществото процеси се потвърждава от многобройни, различни по произход и вид текстове от епохата¹³. Същевременно то може да се използва като изходна позиция за анализ на обществените настроения между двете световни войни. С много голямо основание може да се допусне, че не само (и не главно) „попарения“ национален идеал и общата „покруса“ от неговото „крушение“ променят обществените нагласи към политическите, стопанските и социалните взаимоотношения в страната. Веднъж освободена от водещата роля на националния идеал, разбран като национално обединение, обществената маса е изправена пред своите проблеми от стопанско, социално и политическо естество. Резултатът е политическа поляризация, оформяне на алтернативни политически потоци, радикализация на обществените борби, стремеж към демонтаж на елементи от установената в страната политическа и стопанска система. Съществуват многобройни свидетелства, че на обществените настроения след Първата световна война е присъща изразена критичност към политическата и социалната същност на българското развитие. Тя намира изява и е импулсирана от периодични вълни на силно олевяване. Пример за подобни тенденции е изборната победа на Народния блок (1931), свързана главно със сантименти сред симпатизиращите на БЗНС маси, а не с ефимерния потенциал на Демократическата партия; резултатите от софийските общински избори (1932) с победата на Работническата партия (т.е. на комунистите и симпатизиращите им), а по-късно, макар и с определени уговорки и т.нар. Соболева акция (1940). Що се отнася за разпространението на комунистически идеи в българското общество и

12. Митаков, В., Цит.съч., 487–488

13. Сходна с тази на Митаков е констатацията на Петър Мутафчиев: „След преживяното (последичите от Първата световна война - бел. Н. П.) аз не се чудя на това, че значителна част от свободните българи, покрусени и обезверени, изпаднаха в състояние на тълпо безразличие пред бъдещите съдбини на своя народ, докато други се увлякоха по пътищата на отрицанията“. – Мутафчиев, П. Днешна България и духът на нашето възраждане. – Просвета, V, 1939/1940, № 10, с. 1176.

до значението на комунизма като идеология и като идеал, те са признати от съвременници от всички страни на политически спектър, включително и от най-радикалните му критици от фашистките среди.

Изворовата информация позволява да се изведат няколко основни тенденции сред обществените нагласи. За по-голяма пригледност те могат да се представят като нагласи на очакване, на примирение и на отрицание. Тези три тенденции се проявяват с известна последователност, но и на моменти – с пълна синхронност във времето.

1. Очакването

С известна доза условност периодът от началото на 1944 г. може да се определи като време на различните очаквания. Общо е очакването за промяна, която варира от надежда за бърз изход от кризата до очакване за спасение. Последното отразява съществуването на няколко опции, свързани в обществените представи главно с действията на външни за страната фактори: „вълшебното оръжие“ на Хитлер и чудодейна промяна на Източния фронт; осъществяването на „балкански вариант“ на „втория фронт“; сключване на сепаративен мир (аранжиран от западните демокрации). За очакването за промяна съществуват разнообразни свидетелства, включително трайно запазеното в обществената памет твърдение за подготвян от царя „завой“ във външната политика, който не се е състоял единствено поради трагичната смърт на царя¹⁴.

Очакването на промяната е своеобразен продукт на целенасочените усилия на радикалните сили от двата края на политическия спектър. И комунисти, и фашисти ясно изразяват постановки, корелиращи със стремежите за социална справедливост и стопанско възможване. Промяната е моментна алтернатива на неясния характер на политическия режим, на несигурното международно и на влошаващото се стопанско положение. В по-широк хоризонт промяната е насочена към стопанска стабилност и възможване, към социална справедливост и политическа стабилност, към яснота на политическите отношения.

Същевременно очакването е алтернатива на неизвестността. Кризисната ситуация от началото на 1944 г. очертава неясно бъдеще, възможна военна катастрофа (призрака на катастрофата от Първата световна война), но съществуват и реални последици от участието във войната (бомбардировките на съюзническата авиация). За мнозина неизвестността е

14. Твърдението за очаквания „завой“ може да се открие в различни документи и мемоарни текстове. Те намират потвърждение и четири десетилетия по-късно в разговори и в oral history интервюта, проведени от автора, през 80-те години с група от 43 респонденти, съвременници на разглежданите събития.

изпълнена със страх от установяване на режим по „болшевишки“ (т.е. по съветски) модел. Отделните идейни потоци в обществото имат своите добре изразени очаквания. За левите, особено за комунистите, това е очакването за благоприятна ситуация, която ще доведе до сгромолясване на режима и овладяване на властта.

Състоянието на очакване трябва да се разглежда и в контекста и на някои трайни, характерни за периода след Първата световна война, нагласи. Под въздействие на различни критици в българското общество се установява трайна представа за кризата, в която политическата система, обществото, стопанството и духовния живот се намират. Популяризираните позитивни примери, взети главно от чужбина, са свързани не с демократичните модели, а с авторитарните режими и дирижираните икономики. Българските примери са ориентирани към една фиктивна представа за епохата на Възраждането, време, свободно от чужди либералистични и експлоататорски тенденции, период на обществено единение, стопански просперитет и социално равенство. Така се създава нагласата за промяна, ориентирана към авторитарни, етатистки и авторитарни модели на развитие. Тя, както и общата обстановка на очакване за промяна парализира инициативността на българските авторитарни и буржоазно-демократични политики през лятото и ранната есен на 1944 г.

Очакването за промяна е резултат и от разочарованието в развитието на страната, функционирането на дейните институции, поведението на елитите и пр. Тези настроения са уловени в много официални и лични документи. Елин Пелин, под впечатлението си от „скупящата буржоазия“ в Чамкория пише на Александър Балабанов на 7 юли 1944 г.: „*Видях и много други и разбрах, че светът трябва да се промени основно*“¹⁵. В текстовете си от затвора журналистът Стефан Танев очертава поведенчески белези на българските културни и политически елити, които мотивират негативните оценки като тази на Елин Пелин. Две десетилетия след разглежданите събития Константин Константинов пресъздава емоционално и образно атмосферата на очакване от лятото на 1944 г.: „*Някаква глуха мъгла, която убиваше и светилната, и звука, се бе спуснала над страната и целия народ се люшкеше във фаталистично очакване*“¹⁶.

И ако интелигенцията и елитите очакват някаква промяна, какво остава за широката обществена маса, чиято нагласа за промяна обуславя и готовността, а за някои и ентузиазмът, с който са посрещнати събитията от 9 септември 1944 г.

15. *Елин Пелин*. Съчинения в шест тома. Т. VI, С., 1978, с. 368.

16. *Константинов, К.* Път през годините. Непубликувани спомени. С., 2011, с. 121, запис от 15 октомври 1963 г.

2. Примирението

Очакването съдържа в себе си и елементи на друго състояние на обществото – примирение със събитията. Примирението е следствие от чувството на обреченост, породено от хода на войната. То отразява умора от събитията и апатия към ставащото. Някои свидетелства от епохата, както и по-късни оценки на съвременници на събитията могат да се тълкуват като израз на убеждението за предопределеност.

В дневника си (воден между пролетта на 1944 и тази на 1945 г.) инж. Йордан Данчов вписва на 12 септември: „*Минават няколко руски офицери накичени с цветя, жени ги уловили под ръка и ги гледат в очите безстрашно*“, а на 17 септември: „*Суета, перчене, фразеология, освобождават народ, който не е бил в робство, болшинството на който гледа безучастно на играта*“¹⁷. Ситуацията на примирение изразява и Гавраил Кацаров в писмо до Димитър Дечев: „*болшевиизирането на България върви по-бързо, отколкото ти си представяше. Omnia nutatio regim... Няма що да се прави, нали съм ти казвал и друг път: всеки народ си заслужава участието...*“¹⁸

Като обществена нагласа примирението от есента на 1944 г. и след това има няколко прояви и се вписва в различни контексти на поведение. От една страна, то е израз на страх и безпомощност, от друга – би могло да се обвърже с поведение на предпазливост и предвидливост, ориентирано към най-малък риск и минимализиране на щетите. Примирението може да се разглежда и като основа за своеобразна симбиоза, даване шанс на новите управници/режим да се покажат в действие и, евентуално, да се „поправят“ в бъдеще. Примирението е изходната позиция и за последвалото открито, доброволно и дори преднамерено активно колабориране с режима. То е и преходен поведенчески момент преди началото на спонтанно приобщаване към новите условия на обществено-политически живот, установени през септември 1944 г. Примирението може да се разглежда и като позиция, която обяснява постепенното отдръпване на лица, проявили в началото готовност да се впишат в промените.

Разбира се, както вече бе отбелязано, обществените нагласи не са изолирани или само с отделни доминанти. В промяната от 9 септември ясно изпъкват както полярните настроения, така и процесите на преосмисляне на гражданското поведение. За ситуацията в Радио София непосредствено след 9 септември К. Константинов си спомня: „*В учреждението владееше някаква двойствена, ако би могло да се каже така, атмосфера: повечето от старите чиновници, интелектуалните работници бяха смутени, дори уплашени, докато другите от техническия и администра-*

17. ЦДА, ф. 678К, оп. 3, а.е. 16, л. 16 (150).

18. НА БАН, ф. 145К, оп. 1, а.е. 268, л. 17.

тивен персонал бяха възбудени, радостни и щом ме видяха, дойдоха да ми честият новата власт¹⁹.

Както документите, така и мемоаристите са запечатали множество примери за двойствено отношение към политическата промяна от есента на 1944 г. За това свидетелства Константин Муравиев: „*Нашите другари, които бяха във властта, по наши сведения, частно едно говореха, а официално изглежда, че одобряваха всичко*“²⁰.

Нагласите, характерни за времето, последвало 9 септември 1944 г., могат да се илюстрират с многобройни примери, както за поведението на масите, така и на интелектуалците. Например на 22 декември с.г. Елин Пелин пише до заместник-председателя на БАН Никола Долапчиев следното: „*Днес, когато се извършва неумолимо прочистване на целия държавен апарат, във всички учреждения, дружества и институти, ние с една неоправдана догматика си умихме ръцете пред повеленията на времето и... останахме да чакаме, само и без вятър, да се очисти небето от облаци*“²¹. Този текст предава обобщено мотивите за преоценка и мислене синхронно с политическата повеля на момента, характерни за поведението на мнозина представители на интелигенцията, следвано след септември 1944 г.

3. Отрицанието.

Историческата основа за отрицанието са многобройните негативни представи за комунизма, комунистическата партия, болшевишкия режим и Съветския съюз, разпространявани в българското общество от началото на 20-те години. Темите *комунизъм* и *съветски (болшевишки) режим* са сред основните за българския периодичен печат и политическите среди от 1918 г. нататък. Отрицанието не се покрива само с антисъветски/антикомунистически убеждения. То е израз и на недоверие, съмнение, невъзприемане на ставашото в руските предели и в проповядваните от българските комунисти политически, стопански и социални възгледи. В него се отразява съмнението към радикални политически експерименти; несъгласието с идеите за демонтиране на политическата и стопанската система, установена в България; страхът пред едно несигурно бъдеще,

19. Константинов, К., Цит. съч., с. 98.

20. Муравиев, К. Събития и хора. Спомени. (второ изд.) С., 2004, с. 403. Срвн. С: Пастухов, Ив. Из преживяното. Спомени, статии, речи. Съст. И. Гезенко. С., 2008, 180–181; Полянов, В. Зад завесата на театъра, литературата и обществения живот. С., 1997, 298–317 и др.

21. Цит. по: Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии. 1944–1950. Съст. В. Мутафчиева и др. Т. I, С., 1995, док. 15, 71–72; ср. с док. 16, с. 73.

свързано с комунистически режим; неприемането на революционни действия и промени.

Като изключим реакцията на противниците на комунизма по дефиниция, т.е. на тези, които са идеологически обвързани с националсоциализма и фашизма, и на профилираните антикомунисти и антисъветисти негативните нагласи към събитията от септември 1944 г. и към новия режим могат да се обяснят с лични наблюдения и преживявания. Инженер Данчов е вписал в дневника си следното впечатление от 11 септември: *„Плакати с надписи. Няма национално знаме. Вечерта, 20 ч. 30 м. говориха регентите: умерено, демократично управление, свобода, конституционни права. Говори и К. Георгиев. Но делата са в противоречие на думите – защото местните комитети се образуват под щикововете на шумците. Говори и П. Стоянов – демагог, изсипа от микрофона цялата си омраза срещу онези, които имат нещо повече от него!“*²²

Събитията, последвали акта от 9 септември, пораждаат нови, разнообразни мотиви за недоволство. То е израз на насилието над противниците на новия режим, както и на недоволство от проявите на бруталност, опитите за диктат, грубото вмешателство, демагогията, но и от нагажданството²³. По-късно и лица с демократични възгледи и изразени симпатии към левицата ще обобщят отношението си към установения режим: *„ОФ не обединява, а разединява българския народ, ОФ разединява българската младеж“*²⁴.

В спомените си К. Константинов ще изведе едни съществен момент, пренебрегван от изследователите – за поведението на масите (*„тълмата“*), видяно през очите на един от отрицателите на комунизма и революцията: *„По-късно щяха да пишат евтино-патетични репортажи за „морето от свободен народ“, за „преливащата народна радост“ и пр., а това бе една разюздана тълпа, повече настръхнала от злоба, отколкото щастлива, която се въртеше като замаяна, търсейки да излее върху нещо или върху някого отрицанието си тъмни инстинкти, защото всъщност никакъв враг нямаше срещу нея“*²⁵. Няколко десетилетия след събитията и Есто Везенков еднолинейно ще изрази своето отрицание към събитията: *„Видях с очите си, че на чело на това, което се нарича „революция“,*

22. ЦДА, ф. 678К, оп. 3, а.е. 16, л. 16 (150).

23. Пак там, л. 26 (169). Запис от 8 октомври: *„В Угърчин комунистическа власт; осъдени били 4 души от народния съд (вероятно става дума за проява на местна разправа, народният съд още не функционира - бел. Н. П.) и екзекутирани. Никой не е смял да се обади. Свобода на словото и печата и царството на конституционните свободи“*.

24. ЦДА, ф. 2014К, оп. 1, а.е. 7 л. 1–18 (изложения от 5 и 16 януари 1945 и 29 юли 1946 г. и други документи).

25. Константинов, К. Цит. съч., с. 103.

не стоят просветени и достойни хора, а най-посредствени властогонци, карьеристи, убийци, грабителни, които бързаха да унищожат всяка съпротива²⁶.

Събитията от септември 1944 г. са своеобразно акуширани от съветското военно присъствие, донякъде имат характер на моментна импровизация, но не са резултат само от случайно проявили се чужди на българското развитие фактори или от поредица моментни обстоятелства. Станалото на 9 септември в много отношения е ако не пряк резултат, то поне следствие от цялостното развитие на българското общество и държава в периода след Първата световна война²⁷.

На първо място сред предпоставките за станалото през есента на 1944 г. трябва да се постави кризата на доверие, скептицизмът и пасивността към политиката, следвана от българските правителства след Първата световна война (и в по-широк план – в целия следосвобожденски период). Тази криза Мутафчиев диагностицира така: „Аз считам, че от четвърт век насам дълбока вътрешна криза преживяваме и ние като народ. След като бе социална и духовна, тя днес е и национална. Преживените напрежения и последвалите ги нещастия падаха тъй силно върху народа ни, че той тежко заболел“²⁸. Косвено потвърждение на думите на Мутафчиев прави В. Митаков в своя дневник през лятото на 1941 г., а регентът Н. Михов на 27 март 1944 г. отбелязва факта, че недоверието и липсата на обществена подкрепа за режима е прераснала във вътрешен фронт: „може да няма външен фронт, но вътрешен – има и ще има“²⁹.

Тези, а и множество други подобни „признания“ насочват към средните изводи:

1. Крехката българска парламентарна демокрация с краткотрайния си разцвет в самото начало на XX в. в резултат на Първата световна война се оказва в деликатното положение да не може да се защити както от ново-създадените си противници, така и от собствените си, присъщи ѝ недъзи.

2. Политическото развитие след война притежава елементи на трайно политическо противопоставяне, чиито корени водят към още към фактическата гражданска война (1923–1925), а негов израз е резигнирането на БЗНС и на свързаните с него значителни по обхват селски маси към държавната власт и социално-политическия строй.

26. Везенков, Е. Частица от истината за цялото. Спомени на журналиста. Съст. А. Зидарова, Е. Бугарчева. С., 2009, с. 224.

27. За събитията от есента на 1944 г. като част от преход вж. Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2005. С., 2006, 38–67.

28. Мутафчиев, П. Цит. съч., с. 1180.

29. Митаков, В. Цит. съч., 487–488; Михов, Н. Цит. съч., с. 42.

3. В резултат на паралелни, но несинхронизирани действия на критици и противници от ляво и дясно, както и на собствените си недъзи българската политическа система попада в тежка, почти перманентна криза.

4. В българското общество съществуват добре изразени социални противоречия, както и латентно социално напрежение, които се поддържат от пропагандата на различните противници на режима, а за периода от 1934 до 1944 г. такива са не само крайната левица и крайната десница, но и всички активни противници на авторитарния режим. Признанието, че в България съществува нерешен социален въпрос е фактор за активизиране на очакванията на масите.

Ако трябва да се обобщи: актът от 9 септември 1944 г. не се извършва в празно пространство; напротив, той е облекчен (и обусловен) от цялостното развитие на страната³⁰. Българското общество посреща **нееднозначно** станалото на 9 септември и неговите резултати. Нужни са детайлни изследвания, за да се определят основните настроения и водещите нагласи. Бих изказал хипотезата, че:

- Преобладаващото поведение е на примирение, пасивност, изчакване.
- Не може да се пренебрегне обаче изразената нагласа за промяна, създавана и от десни, и от леви, а и поддържана (макар и не към развитие в посоката, очертана от десните и левите) от пропагандата на режима след май 1934 г.
- Ставащото през есента и зимата на 1944 г. може да се характеризира като типична социална инфекция, която извежда на улицата екзалтирани човешки маси.
- В хода на събитията обществените среди, обвързани с фашизъм, националсоциализъм и със симпатии към Третия райх, светкавично се маргинализират, докато малобройната маса от активни адепти на комунизма и привърженици на съветския режим се превръща в ядро, около което гравитират както различните (не малко на брой дотогава) симпатизанти на лявото, така и представители на други обществено-политически среди, включително много бързо преориентиращи се дотогавашни привърженици на авторитарния режим и на радикалната политическа десница.

В заключение: пътят към 9 септември 1944 г. е обусловен от българското (а и международното) развитие след Първата световна война; той е интегрална част от политически и социални процеси, които придават специфика на българския обществен, политически, социален, стопански и културен живот в един четвъртвековен (1918–1944 г.) отрязък.

30. Есто Везенков например говори в спомените си за „*Неуки хора, агресивни поради материални несгоди и липса на разумни перспективи*”, с което характеризира средите, от които произхождат участниците и симпатизантите на септемврийската промяна. – *Везенков, Е.* Цит. съч., с. 229.

РАЗЛИЧНИТЕ ЛИЦА НА „НАРОДНИЯ СЪД“

Върбан Тодоров¹

Народният съд в България (1944–1945) е създаден със специална *„Наредба закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията свързани с нея“*. Този извънреден съд не може да бъде отделен от цялостната система на международни договорености и споразумения на страните от Антихитлеристката коалиция за съдебно преследване и наказване на виновните за Втората световна война. Наред с Международния военен трибунал в Нюрнберг и Международния военен трибунал за Далечния Изток подобни извънредни съдилища (трибунали) работят в редица държави като Германия, Великобритания, Франция, Италия, СССР, Холандия, Норвегия, Белгия, Дания, Гърция, СФРЮ, Полша, Унгария, Румъния, Чехословакия и др. Този съд не е прецедент и в политическата история на България – преди него е създадена извънредната съдебна институция Държавен съд, като Третият държавен съд е свикан за наказване на виновните за участието и поражението на България в Първата световна война.

Значението на документалните материали от Народния съд като исторически извор е пряко свързано както с обществения и научен интерес към преломните политически събития в България от средата на 40-те години на XX в., така и с въпроса за историческата памет и нейното субективно използване като политически аргумент в публичното пространство. Периодичното разглеждане на тази тема оттогава до днес винаги е белязано със силна доза преднамереност, като често тя се инструментализира с оглед на различни политически, идеологически и пропагандни цели (интернационалистически, националистически, патриотични и пр.), както и поради личностни съображения.

Непосредствено след войната и до края на 40-те години, след като вече са проведени както Народният съд в България, така и последвалите го подобни съдебни процеси в други страни като СССР, Франция, Белгия, Чехия, Полша, Германия, Югославия, Япония и пр., интересът към т.нар. възмездие над виновниците за Втората световна война, над фашизма като световно явление и неговия разгром започва постепенно да спада. Това е характерно не само за България, а е повсеместно явление, тенденция при всички страни през този период. Следвоенното развитие на света, насочено към възстановяване на държавите от катастрофалните последи-

1. Авторът е доцент, доктор по история, специалист по нова балканска история в Държавна агенция „Архиви“.

ци на войната, измества погледите и интереса от близкото минало към настоящето и бъдещето. Същевременно то насочва следвоенния дискурс от интернационалното отново към тясно националното. В усилията си за нов и мирен живот обществата не желаят отново да се връщат назад в историята и да изживеят трагедията и ужасите на войната, гледат да забравят страданията, на които доскоро са били подложени. В стремежа да се преодолее миналото историята започва съзнателно и умишлено да се игнорира и преиначава, постепенно спира търсенето на конкретната вина, подчертаването на едни или други исторически събития, които биха могли да бъдат използвани в ущърб на новото развитие на държавите, докато вниманието се насочва към други събития, благоприятстващи тяхната нова легитимация.

Настъпилата в края на 40-те и началото на 50-те години Студена война насочва допълнително, но и дефинитивно, развитието на следвоенна Европа и света към нови идеологически и политически разделения и противоборства, които събират доскорошните военни съперници и изправят един срещу друг неотдавнашните военни съюзници. В тази нова обстановка популярните след войната лозунги, постулати и пожелания за интернационализъм, за повсеместен разгром на фашизма, за световен мир и братско съжителство бързо слизат от първото място на сцената и са изместени от новите реалности на идеологическото, политическото и военното противопоставяне на двете системи. Национализмът в отделните страни, както отсам, така и отгатак Желязната завеса, отново си пробива път и заема водещо място, въпреки формално изповядваните официални лозунги за „демократично развитие“ и „мирно съвместно съществуване“ на света. Понятия като „фашист“, „антифашист“ и др., които отпреди войната и близо десетилетие след войната са имали еднозначно идеологическо и политическо значение и гражданственост, надхвърлящи тесните национални рамки, постепенно излизат от мода и отпадат от ежедневния политически речник, изместени от по-популистки термини като национален възход, национални интереси, единство на нацията, национални идеали и т.н. Нещо повече, стига се дори и дотам, че да си воювал като антифашист по време на войната рамо до рамо с настоящия идеологически враг се приема за равнозначно на национално предателство. Затварянето на политическия кръгозор отново в тяснонационалните рамки довежда постепенно и до ограничаване на историческите изследвания, а историческата истина започва да се търси предимно през призмата на национален интерес.

Наред с казаното дотук в динамичното развитие на следвоенна Европа и света се наблюдава и друго всеобщо явление. С началото на следвоенното разведряване и възстановяването на политическите и икономическите отношения между различните народи и държави интересите налагат и

негласното отбягване на негативните исторически моменти от миналото или поне тяхното туширане – а такива са повечето спомени, свързани с Втората световна война: окупация, терор, убийства, изселвания, изстребления и пр. Така постепенно не само вътрешнополитическото развитие на отделните страни, но и международната конюнктура след войната благоприятства за по-бързото забравяне на тъмните страни от миналото и преодоляване на неговите негативни последици, разбира се, за сметка на историята и с цената на компромиси при разкриването на историческата истина. С течение на годините и със смяната на поколенията изкривената представа за историческото минало започва да се възприема в масовото обществено съзнание като истина, а добре премълчаното неминуемо се превръща в добре забравено. От това правило не прави изключение и темата за Народния съд.

Макар че е исторически значим, въпросът за наказването на виновниците за разпалването на Втората световна война (и за въвличането на България на страната на нацистка Германия в частност) се използва значително по-слабо през годините за пропагандни и конюнктурни цели. В продължение на няколко десетилетия след приключването на Народния съд в България през 1945 г. за дейността на този трибунал почти нищо не се говори и пише, като че ли върху него е поставено табу. Темата тихомълком е пренебрегната и оставена в забвение. Дори и периодичните амнистии на осъдените на различни години затвор от Народния съд по повод чествания на кръгли годишнини от 9 септември 1944 г., при които за близо 20 години почти всички осъдени не излежават пълната си присъда, а са пуснат предсрочно на свобода, също не са използвани като пропаганда от комунистическата власт. Още по-необяснимо е обстоятелството, че дори и в пропагандата в международен мащаб, която от десетилетия българската страна прави във връзка със спасяването на българските евреи, никога не е изтъкван неоспоримият факт, че България първа в света е организирала специален съдебен процес за осъждане на антисемитизма в рамките на Народния съд. Споменатите по-горе общи причини, свързани с успокояването след войната по въпросите на фашизма и неговото възмездие в световен план, могат само частично да обяснят спуснатото мълчание по въпроса за Народния съд, което се отразява и в липсата на изследователски интерес към него. Несъстоятелни са и аргументите, че не е имало изследвания, защото бил ограничен достъпът до архивните материали за Народния съд, доколкото от 50-те години те се съхраняват в архива на МВР.

Основната част от причините би могла да се търси във вътрешното развитие на БКП и в политическото развитие на България в първите няколко години след войната, както и в разправата и чистките с онези партийни и ОФ дейци, които са имали по-различно и критично виждане

както за дейността на БКП до 1944 г., така и за следвоенното развитие на България и налагането на съветския модел на държавно управление. Част от видните партийни дейци – юристи, които участват в Народния съд като народни обвинители или съдии от върховните състави, още тогава изразяват несъгласие с директния партиен натиск и външната намеса върху работата на съда. Впоследствие повечето от тях бързо и целенасочено са елиминирани от активния политически и обществен живот в страната и са изпратени в чужбина на дипломатическа работа, за да не критикуват или пречат на партийната линия на сталинизация². Показателен за нежеланието на управляващите да се чува и говори каквото и да било за Народния съд е и фактът, че направените още тогава два документални филма с репортажи от съда не са прожектирани и разпространени в България по официално необяснени, но очевидно вътрешнопартийни причини³. Негласно наложено мълчание върху дейността на Народния съд е нарушено едва в края на 60-те години по повод официалното отбелязване на 25-годишния юбилей от 9 септември 1944 г. В тази връзка през 1971 г. излиза и книгата на Иван Пауновски „Възмездие“, претърпяла няколко издания, в която е разкрита политиката на българските правителства от първата половина на 40-те години на основата на протоколите от съдебните заседания на Първи състав на Народния съд⁴. Като се изключат

2. За различията сред партийните кадри по провежданата политика на БКП преди и след 9 септември 1944 г. и вътрешнопартийните критики и чистки, вж. *Ангелов, Върбан*. Неизвестни страници от миналото 1919-1923-1925-1944-1956-1968. С., 1993, с. 57, 114–122, 123–131, 140–146, 147–163. На дипломатическа работа в чужбина още от 1946 г. са изпратени главният народен обвинител Георги Петров, народните обвинители от Първи, Втори и Четвърти състав на Народния съд Никола Гаврилов, Върбан Ангелов, Георги Станкулов и редица други.

3. За различните виждания и сблъсъци в партийните среди по повод и по време на процесите, както и за това, че след своето приключване Народният съд бързо е поставен в пълна заборава, загатва и писаният още на 3 юли 1945 г. „Доклад на Георги Петров, бивш главен народен обвинител, до ЦК на БРП (к) относно работата, трудностите и значението на Народния съд в България“. Оценката на Трайчо Костов за работата на Народния съд, произнесена на заседанието на ЦК на БРП (к) на 23 юли 1945 г. също не е еднозначна и изпълнена с остри критики за „мекушавост“ на главните народни обвинители по първите два състава. Дали става въпрос за мекушавост или по-скоро за застъпване и отстояване на различни виждания и становища за характера, целите и функциите на съда, говори и фактът, че въпреки оказания натиск отгоре в полза на „народното възмездие“ в процеса срещу депутатите (II състав на Народния съд) прокурорите, т.е. народните обвинители, пледират за максимум 15-на смъртни присъди, част от които задочни, докато съдиите присъждат 67.

4. *Пауновски, Иван*. Възмездие. Документално-художествена книга за царските съветници, министрите и регентите пред Народния съд. С., 1971 (I-во изд.),

някои по-малки научни статии и обнародването на отделни документи и откъслечни спомени, тази книга като че ли е единствената по-значителна публикация за двете и половина десетилетия от провеждането на Народния съд, в която неговата дейност се засяга по-обстойно.

На пръстите на едната ръка могат да се преброят и проучванията, посетени на Народния съд, за периода 1971–1989 г. През 1982 г. е публикувано едно изследване на Иван Пейков „Разгромът на свалената монархо-фашистка буржоазия в България (9. IX. 1944 – 9. IX. 1945)“, в което се разглежда и дейността на Народния съд, а през 1984 г., във връзка с 40-годишнината от провеждането на Народния съд, по българската телевизия е излъчен и документален филм за него. Плод на тази юбилейна годишнина е и идеята да се напишат спомени за съда от все още живи участници, която е осъществена от Борис Илиев, председател на XII върховен състав на Народния съд, с книгата му „Революционният Народен съд“, излязла едва през 1988 г. В средата на 80-те години пък в няколко статии Давид Коен обнародва отделни документи от VII състав на Народния съд. През 1989 г. Димитър Токушев публикува изследването си „Народният съд 1944–1945“, в което разглежда съдебните процеси от правно-историческа гледна точка. Естествено всичките тези изследвания представят сравнително едностранна картина както за епохата, така и за дейността на Народния съд.

Логично е след 1989 г. да се промени и цялостният поглед по въпроса за Народния съд, като се отиде от едната в другата крайност. Основната аргументация в повечето писания за Народния съд оттогава и до днес, които имат предимно вестникарски и широкопопулярен характер, не се свеждат до нещо повече от декларативни крайно негативни оценки и идеологеми, които не почиват нито на достоверна фактология, нито на сериозен анализ. За съжаление, в голямото си мнозинство авторите на тези писания не само че не са специалисти по въпросите, за които пишат, но дори и само от обща култура не са погледнали и прочели нещо от писаното преди тях, камо ли да се запознаят по-задълбочено със съществуващите архивни документи и материали. И в този случай отново не може да бъде приет за меродавен аргументът за трудния достъп до архивите, въпреки че 20 години след 10 ноември 1989 г. материалите от Народния съд продължават да се съхраняват в архива на МВР и едва през 2010 г. са предадени на държавните архиви. Обратно, в новото време достъпът до тях бе значително либерализиран и само този, който не е пожелал, той не е получил за разглеждане материалите от Народния съд⁵.

1982 (II-ро изд.), 1988 (III-то изд.).

5. Като илюстрация за значителния интерес към темата за Народния съд след 1989 г. и същевременно, за полярните интерпретации освен качените различни материали по интернет, могат да се посочат например: *Найденев, Иван*. Проти-

Приятно изключение представлява сериозното проучване на Поля Мешкова и Диню Шарланов за дейността на Народния съд „Българската гилотина: Тайните механизми на Народния съд“ (София, 1994). В него авторите не само се опират изцяло на документален материал, но и проявяват впечатляващо обективен подход при неговото представяне, независимо че на места може да се изрази несъгласие с някои техни по-крайни тълкувания и оценки. Не бива да се подминава и книгата на Петър Семерджиев „Народният съд в България 1944–1945 г. Кому и защо е бил необходим“, издадена през 1997 г., в която също от критична гледна точка се разглежда дейността на всички състави на Народния съд.

В наскоро излязлото изследване за държавния антисемитизъм в България през Втората световна война („„Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България, 1940–1944 г.“, София, 2012) Румен Аврамов очертава, на основата на архивни материали, различни аспекти на политиката на Комисарството за еврейските въпроси (КЕВ), свързана с изземване на еврейската собственост, с което фактически навлиза в проблематиката, обстойно разглеждана от VII състав на Народния съд. Това е и причината авторът периферно да вземе отношение по дейността на този състав, на съда като цяло и по постановените от него присъди. За съжаление и тук сме свидетели как въпреки претенциите си на сериозен изследовател Аврамов прокарва определени внушения и прави оценки и коментари, без да е работил с документите на Народния съд – със съдебните протоколи най-малко, да не говорим за другите следствени и доказателствени материали по делото. Най-интересното обаче е това, че авторът се опитва да лансира нова неаргументирана теза за пряка връзка между малкото на брой и твърде меки присъди, дадени от VII състав на Народния съд, от една страна, и, от друга, някакво целенасочено подценяване на антисемитизма от страна на новата власт след 9 септември 1944 г. (с. 13–24, 116–117, 137).

Дори и с промяната на 10 ноември 1989 г. не се стига веднага до поставяне на въпроса за преразглеждане дейността на Народния съд. Този въпрос напълно отсъства в исканията и аргументацията на опозиционните сили от онова време, изместен от други щекотливи въпроси като концлагерите в Ловеч и Скравена, разправата с интелигенцията, стопанската разруха на България, връщането имената на българските турци и

вонароден съд. 1. С., 1993; *Генов, Иван*. Съдбата на жертвите. Народният съд в България. С., 1993; *Василев, Васил Т.* (съст.) Народният съд 1944–1945. Сборник с документи. С., 1997; *Василев, Васил Т.* Нищо измислено, нищо случайно. Народният съд... някъде в България. С., 1999; *Дунов, Здравко*. Философия на властта. Част 2. Кървавото лоно на българския държавен комунизъм. В. Търново, 2005; *Станилов, Васил* и др. (съст.) *Писаха да се знае*. Кн. 2. Жертвите на народния съд. С., 2006.

т.н. Темата за Народния съд получава актуалност едва в първата половина на 90-те години с оглед на някои чисто практични проблеми, свързани с предприетата по това време реституция. На няколко пъти Конституционният съд е сезиран от най-високи места да се произнесе по законсъобразността на Народния съд и на неговите решения и да постанови тяхната отмяна. Материалните цели на тези искания са повече от прозрачни, въпреки че почти винаги са завоалирани зад морални категории като реабилитация на личността, изчистване на несправедливо опетненото име и т.н. Във всичките си решения до 1996 г. Конституционният съд отхвърля исканията за отмяна на Народния съд като цяло с мотива, че по принцип тези искания са нецелесъобразни и не може да се произнася по тях. На 12 април 1996 г. с решение № 243 Върховният съд на Република България по предложение на главния прокурор Иван Татарчев за отмяна по реда на надзора на постановените от Народния съд присъди приема, че *„по отношение осъдените 124 от общо 126 лица от II състав на Народния съд е налице явна необоснованост на съдебния акт поради обективна и субективна несъставамерност на деянията в обвинителния акт, или поради това, че фактическите положения, приети за установени от съда, очевидно не се подкрепят от доказателствата по делото. В тази му част проверяваният съдебен акт следва да бъде отменен поради допуснати особено съществени нарушения... и подсъдимите трябва да бъдат признати за невинни и оправдани по предявеното им обвинение...“*. Сходно е и определеното на същия съд в негово решение № 172 от 26 август 1996 г., с което се *„отменят изцяло присъдите от 1 февруари 1945 г. по наказателно дело № 1 на I тринадесетчленен състав на Народния съд...“*. С това „отменяне“ се стига фактически и до политическата реабилитация на бившите регенти, министри и депутати, осъдени от I и II състав на Народния съд, реабилитация, която поставя България в крайно деликатно политическо положение в международен план.

За правния и политически абсурд на тези решения на Върховния съд, при които хем няма оправдаване на подсъдимите и тяхната вина, хем има отмяна на присъдите, са показателни и обърканите обяснения на Мелкон Мелконян, председател на съдебния състав по делото за отмяна на присъдите на I състав на Народния съд: *„Върховният съд не е оправдал никого, както се твърди тези дни. Не е в правомощията му да разглежда политическите грешки на тези политици. Аз не мога да преценя от днешна гледна точка дали сключването на договора с Германия или влизането ни в Тристранния пакт е правилно или не. За мен тези хора са осъдени не като виновни, а просто това е било една политическа разпра. Съставът на Върховния съд не оправдава никого. По въпроса за вината не се е произнесъл. Присъдата е само отменена и делото е прекратено, тъй като няма*

на кого да се върне за ново разглеждане, понеже самите подсъдими са вече покойници“⁶.

С тези си определения Върховният съд отваря така желания път за реституция на имотите на най-видните представители на управляващите среди от 1941–1944 г., съдени от I и II състави на Народния съд. Последвалите съдебни и тълкувателни решения на различни съдебни органи по искания за отмяна на присъди от Народния съд в повечето случаи са свързани с искане за реституция и друго материално обезщетение на осъдените лица от Народния съд. Близо година по-късно, през май 1997 г., а и по-сетне, през декември 1998 г., сезираният отново за отмяна на присъди по Народния съд Върховен касационен съд отхвърля искането на главния прокурор за преглед по реда на надзора като правно недопустим и се произнася, че *„Народният съд по Наредбата-закон за Народния съд... няма качеството на съдебен орган и постановените от него присъди не са съдебни актове, поради което не подлежат на преглед по реда на надзора... Последниците от дейността на Народния съд могат да бъдат предмет на законодателна намеса, както това е сторено със Закона за разглеждане на останалите висши дела на народните съдилища, приет от Великото народно събрание на 28 февруари 1948 г. и Закона за амнистията от 1964 г.“*.

По този начин и с други съдебни решения докъм средата на 1997 г. реституцията върху имоти, конфискувани по силата на съдебни решения от Народния съд, се осъществяват с отмяна на присъди първоначално по реда на надзора, а след това, когато тази практика се отменя като противоконституционна и чрез възстановяване индивидуално на собствеността по силата на специални закони (ЗВСОНИ и др.). С това отпада необходимостта от отмяна на присъдите по Наредбата-закон за Народния съд, тъй като реституцията и обезщетенията настъпват по право – по силата на съответния закон. Ето какво постановява по този повод Конституционният съд в своето решение № 4/1998, повтаряйки мотивите си от 1994 г.: *„Поради това се допуска реституция по силата на закона (ex lege) без проверка на присъдите“*. И до днес се водят множество дела в различни съдилища на страната за индивидуално разглеждане и различни материални обезщетения на осъдени от Народния съд, като по-голямата част от тях завършват с отказ да бъдат възстановени правата на подсъдимите.

Така или иначе след направения пробив за осъществяването на реституция, обезщетения и материално задоволяване на наследниците на осъдените от Народния съд с най-апетитните части от имотите на управляващите до 1944 г. и след законодателното заобикаляне на въпроса за юридическата правомерност или не на Народния съд като цяло, интересът към неговата законосъобразност и отмяна, както и за политическата

6. Цит. по: Семерджиев, Петър. Народният съд в България 1944–1945 г. Кому и защо е бил необходим. С., 1998, 454–455.

и моралната реабилитация на осъдените от Народния съд лица като че ли съвсем намалява и дори на моменти изчезва от публичното пространство. Периодично и най-вече при настъпването на кръгли дати журналисти и други автори подхранват с непроверени писания илюзията сред общественото мнение, че Народният съд като цяло е нелегитимен и като такъв е напълно отменен, а осъдените лица от всичките му състави – изцяло политически реабилитирани. Законосъобразно решение в такъв дух обаче няма и не може да има, доколкото това е и правно невъзможно, а и означава да бъде реабилитирана цялостната политика на България до 9 септември 1944 г. Изключения представляват двете решения на Върховния съд от 1996 г. за **групово** оправдаване на осъдените от I и II състав на Народния съд лица (регенти, министри и депутати), които са взети под натиска на главния прокурор Иван Татарчев с искане за отмяна по реда на надзора. За съжаление никой не се е ангажирал да преразгледа и отмени тези решения като юридически несъстоятелни, въпреки прекратяването тихомълком на тази съдебна практика в последвалите години.

В морален и исторически план някои от присъдите на Народния съд без съмнение изглеждат прекомерни и несправедливи, но не съществува правен орган днес, който да има прерогативите да преразгледа индивидуално всичките присъди и да постанови по-справедливи решения. Ето какво е останалото в сила и до днес определение на Закона за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица от 1991 г., изменяно многократно, вкл. и до 2010 г.: *„Обявява се политическа и гражданска реабилитация на лицата, които са били незаконно репресирани заради техния произход, политически убеждения или религиозни вярвания през периода от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г., и ако са: 1) осъдени от наказателни дела с изключение на осъдените от народния съд 1944–1945 г., освен ако са реабилитирани по съдебен ред, деянията им са амнистирани или присъдите им са отменени по реда на надзора, или са осъдени от III тринадесетчленен състав на Народния съд по наказателно дело № 3/1945 г.“*

Интересно е в тази връзка да се припомни, че когато през 2009 г. избухва скандал с международен отзвук заради решението на Софийската община за наименуване на улица в София на името на Богдан Филов, никой от двете спорещи страни не се досеща да използва или пък не посява да изтъкне като аргумент „за“ или „против“ обстоятелството, че присъдата на Народния съд над Б. Филов като министър-председател и регент е отменена от днешния българския съд и той е политически реабилитиран като невинен. Едва ли е далече от елементарната логика, че щом един политик е реабилитиран за своите деяния, то и политиката, която той е провеждал чрез същите тези деяния, автоматично следва да се приеме за реабилитирана. А това едва ли би допринесло за утвърждаването на меж-

дународния образ и престиж на България като правова, демократична и не рваншистка държава.

Вън от всякакво съмнение е, че формирането на Народния съд не представлява български патент и че той е създаден с ясно изразен политически характер. Дори и пълното заглавие на законодателния акт за образуването му е достатъчно доказателство за това – *„Наредба закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията свързани с нея“*⁷.

Това, което трябва да се изтъкне тук, е, че в правно-процесуално отношение Народният съд е напълно издържан в юридическия дух на съществуващото тогава законодателство. Спазени са всички правни норми и изисквания за законосъобразно провеждане на съдебен процес – има писмено обвинение, писмен отговор на обвинителния акт от страна на всеки обвиняем, право на свидетели от страна на подсъдимия, право на адвокатска защита, ако не собствена, то със служебен защитник, право на изказвания на подсъдимите, на последна дума и т.н. Съдът разглежда деянията на подсъдимите чисто, затова не сме попаднали на нито едно обвинение срещу Народния съд, че нарушава юридическите и процесуалните норми на съдопроизводството. Напротив, още тогава критиката към Народния съд идва от висшите партийни среди именно защото е спазвал стриктно всички „буржоазни“ правни норми и е действал мудно, а не функционираше, както на тях им се иска, като „революционен“ съд. В тази връзка се организират дори и митинги в София и страната, на които се издигат искания за бърза и безпощадна разправа с подсъдимите. Трябва да се изтъкне също така, че председателите на съдебните състави, както и всички народни обвинители (прокурори), независимо от коя квота произлизат, са хора професионалисти – с юридическо образование, като някои от тях са сред най-видните адвокати от онова време.

Съвсем друг въпрос е партийно-политическият натиск, оказван върху Народния съд, особено върху първите му два състава, за по-строги присъди, които в редица случаи трудно биха могли да бъдат оправдани с юридически аргументи. От тази гледна точка, която има повече морално-политически, отколкото правен характер, са напълно основателни критиките за някои прекомерни и несправедливи присъди, дадени от различните състави на Народния съд.

Към оценката за мотивите, поведението на участниците в Народния съд (съдии, народни обвинители, подсъдими, свидетели, адвокати и пр.), както и за произнесените присъди трябва да се подхожда с голяма прецизност не само с оглед на конкретното историческо време и обстановка, но и във връзка с конкретната дейност на всеки участник в процеса било като обвинител или като обвиняем. По подобен диференциран начин

7. Държавен вестник, № 219 от 6. X. 1944 г. и като брошура.

следва да бъде разглеждана и работата на Народния съд като цяло и на всеки негов съдебен състав поотделно – становищата, които изказват отделните прокурори (народни обвинители) за всеки подсъдим, мотивите и аргументацията за всяка индивидуална присъда, постановена от съда, обосновката за едно или друго решение на обвинението, адвокатските пledoарии за всеки обвиняем и т.н.

Така например по отношение на твърденията за връзката фашизъм–антисемитизъм не може да се пренебрегне факта, че дейци като Димитър Андреев, Крум Митаков, Иван Батембергски, Лазар Попов, Дочо Христов, Дени Костов и др. в една или друга степен са тясно свързани с радикалната десница, симпатизират открито на фашизма и на националсоциализма, а някои от тях са идолози, ръководители или най-изявени активисти на обществени формации и организации с открито профашистка/националсоциалистическа ориентация и облик като Съюза „Българска родна защита“, „Съюза на българите фашисти“, „Съюза на ратниците за напредъка на българщината“ и др. Не е редно на една и съща плоскост с такива политически дейци да се поставят с универсалното определение „фашисти“, „агенти“, „предатели“ личности като Димитър Пешев, Иван Бешков, Димитър Икономов, Спас Ганев и др., които активно се противопоставят на изселването на евреите от старите предели на Царство България. По същия начин обаче не може и не бива всички осъдени от Народния съд вкупом и в еднаква степен да бъдат оневинявани като „несправедливо репресирани“ и „невинни жертви“ на комунистическия режим.

Само посредством задълбочен индивидуален подход ще може най-сетне да бъде преодоляна елементарната логика, която от години е насаждана и за съжаление дълбоко проникнала като стереотип на мислене – тази за еднопосочното деление и противопоставяне на „добри“ и „лоши“, на „жертви“ и „палачи“. Тогава ще стане ясно, че местата на „жертвата“ и на „палача“ са твърде условни и лесно могат да се разменят според гледната точка. А така също, че и сред палачите може и сигурно има жертви, както и сред жертвите – палачи.

Възможно е от дистанцията на времето и с днешните критерии една или друга присъда на Народния съд над конкретна личност да изглежда прекомерно „тежка“ или „лека“, съобразно собствените ни разбирания, преценки и позиции. Но при всички случаи трябва да се вникне във всеки конкретен детайл, обстоятелство, мотив и фактор, който е оказал въздействие за постановяването на всяка от присъдите, за да се изработи по-безпристрастно становище за нейната целесъобразност. Исторически неоправдано е повече от половин век след събитията, свързани с Народния съд, в писанията и изследванията за тях да продължава да преобладава повече емоционалният, отколкото строго научният подход. Една от при-

чините за това е и информационната мъгла, спусната над съда още веднага след приключването му, която продължава да тегне и до днес. Не бих сгрещил в твърдението си, че днес задълбочено запознатите с всички материали на отделните състави на Народния съд могат да бъдат преброени на пръстите на едната ръка. Смятам, че първа стъпка за излизане от това положение е публикуването на материалите на съда (обвинителни актове, пледоарии на народните обвинители, речи на адвокатите и защитата, показания на подсъдимите, мотиви на съда за взетите присъди и др.), с което те да станат достояние на широкия обществен интерес и основа за бъдещи по-обективни изследвания и безпристрастни оценки.

Това е и мотивът на Държавна агенция „Архиви“ да стартира инициативата за представяне на специална интернет страница на максимален по значимост и обем документални материали от съдебните процеси на Народния съд, преобладаващата част от които и до момента продължават да бъдат напълно неизвестни.

ПО ПЪТИЩАТА КЪМ ВЛАСТТА ЩРИХИ КЪМ ДЕЙНОСТТА НА ДАМЯН ВЕЛЧЕВ ПРЕДИ И СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Боян Жеков¹

Разказът за миналото е низ от събития с обикновен и с необикновен характер. Описването и обясняването на историческия процес изисква критичен анализ и прочит на двете групи, но философското осмисляне на историята е невъзможно без по-задълбоченото изследване на втората група. Повратните моменти в историята несъмнено спадат към тази група. Те са локомотивите на историческия влак, а хората, участвали в тях, са своеобразни машинисти. Навярно не е случайно, че повратите често се осъществяват от хора в униформа, макар и не машинистка, а военна.

В историята на Третата българска държава са записани не един или два повратни момента. Във външнополитически план такива са Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885 г., обявяването на Независимостта през 1908 г., войните за национално обединение. Във вътрешната политика на страната родители на повратите са превратите. Вглеждайки се в записаните „удари срещу държавата“ от новата и най-новата история на България, човек „изненадващо“ открива, че хората с униформа участват всеки път. Три от превратите се случват в изключително краткия период между 1923 и 1944 г., а главните действащи лица са почти едни и същи. Израства една плеяда от „професионални конспиратори“, които иронично или не живеят и творят своите заговори с повратни последици през управлението на дипломирания машинист цар Борис III (1918–1943). През 1923 и 1934 г. последният пълнолетен цар на България е свидетел на техните действия, но не успява да доживее финалното действие от превратаджийската пиеса – повратът от 9 септември 1944 г.

Фокусът на настоящия разказ пада върху един от тези видни български повратаджии, а именно Дамян Велчев Дамянов. Той е роден на 20 февруари/4 март 1883 г. в Габрово. На 19 години завършва Военното училище в София и е произведен в чин подпоручик. През 1906 г. става поручик, а четири години по-късно – капитан. Участва в двете Балкански войни (командир на рота) и в Голямата война (командир на дружина). В хода на Първата световна война е произведен в чин майор (1917 г.), а две години по-късно – в чин подполковник. След войната Дамян Велчев става

1. Авторът е докторант по нова българска история в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

популярен в офицерските среди като един от главните организатори на Военния съюз. По време на управлението на Александър Стамболийски е уволнен от армията, но след преврата от 9 юни 1923 г. се връща в редовете на войската и оглавява Военното училище. През 1928 г. е произведен в чин полковник, но по-късно с.г. поради конфликт с ген. Иван Вълков отново е уволнен от армията. В периода 1928–1932 г. запасният полковник се превръща в дипломиран юрист, завършвайки право в Софийския университет. Призиванието му да нарушава правовия ред на страната обаче не го напуска. През 30-те години на XX в. животът му представлява истински приключенски роман. Дамян Велчев участва в преврата от 19 май 1934 г., но през лятото на следващата година е изгонен в Югославия. В края на 1935 г. се връща в България нелегално. Малко по-късно е арестуван и съден за организиране бунт във войската през лятото на 1935 г. Присъдата за Дамян Велчев от февруари 1936 г. е смърт чрез обесване. През март с.г. тя е заменена с доживотен строг тъмничен затвор, а през юни – намалена до 15 години². През 1940 г. по силата на подписаната с Румъния Крайовска спогодба Царството си връща отнетата Южна Добруджа. Наред с всенародните тържества амнистията получават и редица политически затворници, сред които е и Дамян Велчев³.

Вероятно през тази далечна година би било логично да завърши и ролята на бележития български офицер в политическото развитие на страната. Но както често в оперните постановки кулминацията идва в третото действие, така и на Д. Велчев е писано да изпее една последна лебедова ария, в която да оправдае славата си на „професионален конспиратор“ и „майстор на нощния преврат“⁴.

На 9 септември 1944 г. изгревът над София е спокоен не само с появата на слънцето. На политическия небосклон изгрява и новото правителство на Отечествения фронт. Извършен е поредният преврат, чиито последици за страната се оказват повратни. В обявения състав на новото правителство присъства и името на мистичния полковник Дамян Велчев, който става първият военен министър на отечественофронтowska България. Причините за неговото включване от квотата на политическия кръг

2. ЦДА, ф. 2124 К, оп. 1, а. е. С 106252 А, л. 6; а. е. К 119643, л. 42, 54.

3. Пак там, а. е. К 119643, л. 66.

4. Подробно за живота, дейността и идеината еволюция на Д. Велчев виж: *Недев, Н.* Поглед върху дейността на Военния съюз (Офицерската лига) от основаването му до 9.IX. 1944 г. – *Военноисторически сборник* (ВИС), 1962, № 2, 54–68; *Марков, Г.* Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992; *Ташев, Т.* Министрите на България 1879–1999. С., 1999, 89–90; *Янчев, В.* Професионалният конспиратор Дамян Велчев. – В: *Български държавници 1944–1989. Епохата на социализма.* С., 2005, 23–38 и др.

„Звено“, макар той формално да не членува в организацията, трябва да се потърсят малко по-назад във времето.

Коалицията Отечествен фронт (ОФ), която поема управлението на българското държавно кормило през 1944 г., има своята предистория⁵. Друг е въпросът какво е участието на Дамян Велчев в политическия живот на страната в годините на войната и връзките му с ОФ. Неговата дейност трябва да се разглежда и в контекста на политиката на Българската работническа партия (БРП) към армията. Все пак още в оценките за Септемврийското въстание през 1923 г. Г. Димитров и В. Коларов стигат до извода, че една от важните причини за поражението е недостатъчната активност на партията в армията⁶.

Очаквано или неочаквано на 22 юни 1941 г. „Светкавичната война“ пресича новата герmano-съветска граница в поделената за четвърти път бивша Полша. На европейския военен пожар, разгорял се през 1939 г., предстои да се превърне в огнен ад от бомби, снаряди и патрони през следващите години. Още в края на юни 1941 г. в изпълнението на указанията, спуснати от Москва, ръководството на БРП решава да започне незабавно подготовка на въоръжена борба срещу „хитлеристките нашественици“ и техните български помощници „монархо-фашисти“⁷. За целта са създадени Централна военна комисия при ЦК на БРП и военни комисии при окръжните комитети на партията. Започва изпращането на политемигранти от СССР в България⁸. В следващите години се създава и масовизира партизанското движение в страната, като през 1943 г. възниква и Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА), командвана от Главен щаб (ГЩ).

Наред с курса към въоръжена борба БРП започва системна работа в редовете на армията за спечелване на привърженици⁹. Тази дейност засяга не само действащите, но и запасните офицери. В този ред на мисли фигурата на Дамян Велчев става важна поради определеното влияние, което той има в офицерските среди, и поради силното му борисофобство. Още през лятото на 1942 г. на нелегално заседание на комунистическите дейци се обсъжда въпросът за връзките с други политически среди, групи и ор-

5. Подробно виж: *Калинова, Е.* Възникване на Отечественния фронт/съюз в годините на Втората световна война. – В: *История на Отечественния фронт/съюз в България*. Т. 1. С., 2012, 11–47.

6. *Илиев, П.* В леговището на вълците. Спомени. С., 1968, с. 83.

7. *Калинова, Е.* Възникване..., с. 13.

8. *Спасов, А.* Българо-съветски дипломатически отношения 1934–1944. С., 1987, 149–150.

9. Виж по-подробно: *Работата на БКП в армията (1941–1944 г.)*. Документи и материали. С., 1959.

ганизации, с които трябва да се установят връзки. Една от тези групи е политическият кръг „Звено“ с лидери К. Георгиев, Г. Кулишев и Д. Велчев¹⁰.

От друга страна, след излизането си от затвора полковникът вече не е същият. Има свидетелства, че изглежда пречупен, станал е набожен, без предишната борбеност и решителност¹¹. В първата година от извънрешетъчното си битие участието му във вътрешнополитическия живот на страната е несъществуващо. Все пак излизането му от затвора предизвиква смущение в двореца. През май 1941 г. министър-председателят Богдан Филов съветва цар Борис III да не отговаря веднага на изпратената от полковника благодарствена телеграма за помилването. Мотивът е „да не изглежда, че само е чакал (цар Борис III – б. а.) случай и бърза да протегне ръка на Велчев“¹².

Като военен от кариерата Дамян Велчев е наясно, че съдбата на България ще се реши на бойното поле. Но този път не с участието на българската армия, а по фронтовите линии на Най-голямата война. Той разбира, че макар *„войната да е продължение на политиката с други средства“*, в хода на световния конфликт амплитудите на вътрешнополитическата ситуация ще се определят от броя на военните победи и загуби. Ето защо неговата политическа активност е свързана с развитието на военните действия.

Затъването на Вермахта в руската зима при Москва и включването на САЩ във войната след японската атака срещу Пърл Харбър в края на 1941 г. донасят първото оживление. В месечните доклади на Дирекция на полицията за периода февруари–април 1942 г. са фиксирани срещи на полковник Дамян Велчев с редица звенари и уволнени офицери „деветнадесетомайци“ като К. Георгиев, Кр. Лекарски, Т. Тошев, К. Станчев, Ст. Трендафилов, Ив. Харизанов и др.¹³ През лятото на с.г. Дамян Велчев посещава и земеделския водач Никола Петков. От направената полицейска проверка обаче се установява, че допълнителни срещи между двамата не са последвали. Вместо това „професионалният конспиратор“ прави чести разходки из крайните квартали на София, движи се сам и избягва всякакви контакти¹⁴. Дали при тези самотни пътешествия мислите му не са заети с поредния заговор? Въпреки привидната летаргия на 14 ноември

10. Драгойчева, Ц. Повеля на дълга. Книга 3. Победата. (Спомени и размисли). С., 1979, с. 40. Макар и близък до политическия кръг, Д. Велчев формално никога не е членувал в „Звено“. Дадената му оценка като лидер на звенарите е лично на Ц. Драгойчева.

11. Димитров, И. Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. Срещи и разговори. С., 1992, с. 55.

12. Филов, Б. Дневник. С., 1986, с. 313.

13. ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а. е. 1074, л. 43, 82, 103–104, 123–124.

14. Пак там, л. 293, 306, 341–342, 368.

1942 г., именния му ден, Дамян Велчев посреща в дома си почти всички видни звенари и запасни офицери. Но тъй като повечето посетители идват с жените си, оценката на полицията е, че не са водени важни политически разговори¹⁵.

В края на 1942 и началото на 1943 г. светът е вперил поглед в няколко точки на военния глобус. Още през ноември 1942 г. успешно запаленият от Съюзниците в Северна Африка „Факел“ (англо-американски десант под това кодово наименование в Мароко и Алжир – б. а.) укрепва позициите им в Средиземноморския басейн. Както първите слънчеви лъчи се показват от изток, така и началото на края за Оста изгрыва от тази посока. Войната като всяка човешка дейност е подвластна на природните закономерности! Далеч, в Тихия океан никак не е тихо. Там войните на Чичо Сам водят тежки сражения със самураите при бъдещото „гробнище на японската армия“ – остров Гуадалканал. След битката при атола Мидуей от лятото на 1942 г. кампанията към Соломоновите острови се оказва втората повратна точка от войната в Пасифика. Най-важните военни действия се водят също на изток, но на европейския континент, където орелът и мечката са се вкопчили в смъртна схватка при Сталинград. Наред с целия свят управляващите и опозиционните кръгове в България, звенарите и запасните офицери „следят с голям интерес събитията“¹⁶. Февруарската развръзка на двете генерални сражения в полза на Антихитлеристката коалиция донася оживление в техните среди. В доклад на полицията за март 1943 г. се посочва, че двете групи са започнали да поддържат по-голям контакт помежду си. Дамян Велчев често е посещаван от видни звенари и запасни офицери като К. Георгиев, К. Станчев и др. Сериозно раздвижване има и сред запасните офицери, които започват да търсят свои съмишленици сред войската. Нарасналата активност на Д. Велчев и К. Станчев довежда до поставянето им под сериозно наблюдение от страна на полицията, като от направените проследявания се установява, че звенарите и запасните офицери „често се срещат и си правят посещения по домовете“¹⁷.

Започват и първите явни критики на Д. Велчев към правителствената политика. През пролетта на 1943 г. той слага подписа си заедно с още 62 души под остро писмо до цар Борис III срещу антисемитската вълна в България¹⁸. През лятото на с.г. заедно с верния си другар Хр. Стойков той изработва опозиционно изложение до царя. В него се посочва необходимостта от предпазлива политика, тъй като войната приближава българските граници, препоръчва се въпросът за разбирателството между

15. Пак там, л. 453.

16. ЦДА, ф. 370 К, оп1, а. е. 1296, л. 10, 25, 37, 59.

17. Пак там, л. 116, 132, 149, 167, 184, 199, 216.

18. *Димитров, И.* Буржоазната опозиция в България 1939/1944. С., 1969, с. 72.

балканските народи да се разреши радикално и трайно, остро се осъждат нападите срещу Съюзниците в медиите и изявленията на отговорни лица, настоява се да не се възлагат на армията полицейски функции, като се изразява надеждата, че царят ще се вслуша в направените препоръки¹⁹. Този документ показва ясната визия на Дамян Велчев за ненамеса на армията във вътрешнополитическия живот на страната, която той ще запази и след 9 септември 1944 г.

Лятото на 1943 г. е повторно за войната. След неуспеха на проведената от Вермахта операция „Цитадела“ призованите още веднъж в защита на родината руски пълководци Румянцев и Кутузов (техните имена получават военните операции) повеждат Червената армия в контранастъпление при Курската дъга. В резултат лапата на Северната мечка ранява смъртоносно германския орел. Сътресенията не пропускат и рахитичната глава на Оста – Италия. В края на юли 1943 г. офицерите от Генералния щаб на римските легиони извършват „единствената си успешна акция“, организирайки преврат срещу Благословения Мусолини. През септември с.г. съюзническата лавина удря Ботуша в операция „Авъланч“ (Лавина).

Военните неуспехи на Тристранния пакт разбунват духовете в България. Допълнителен усложняващ ситуацията факт е кончината на цар Борис III. Месеците юли–септември 1943 г. донасят оживление сред всички опозиционни групи, включително звенарите и запасните офицери. Провеждат се срещи между Д. Велчев, Ив. Харизанов, К. Станчев, Хр. Стойков, К. Георгиев и др. Според докладите на полицията се подготвя голяма политическа дейност, а посещенията в дома на Д. Велчев на най-близките му привърженици са ежедневие²⁰. Оживлението води до формирането на Националния комитет (НК) на ОФ. Макар и да не участва в ръководството на ОФ, според някои сведения Дамян Велчев има определено влияние върху изграждането на Националния комитет. В писмо на К. Драмалиев до Цола Драгойчева от 5 август 1943 г. се споменава, че при преговорите за участие в НК на ОФ Н. Петков поставя включването на пладенци в зависимост от участието на К. Георгиев и респективно Д. Велчев. Стига се до постановката Никола Петков да уреди среща с Д. Велчев, но полковникът отказва да приеме К. Драмалиев и земеделския водач²¹.

Свидетелствата демонстрират голямото влияние на „професионалния конспиратор“ върху опозиционните среди в България. Авторитетът му на „превратаджия“ се споделя и от някои депутати от XXV ОНС. Така в разговор с ген. Васил Бойдев, командир на V армия, разположена в Македония, през есента на 1943 г. народният представител Йосиф Робев казва, че властта трябва да се даде на Александър Цанков. Според Робев,

19. ЦДА, ф. 456 К, оп. 1, а. е. 9, л. 161–164.

20. ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а. е. 1297, л. 108, 126, 186.

21. *Драгойчева, Ц.* Повеля на дълга..., с. 231, 233.

„кървавият професор“ може отново да дойде на власт само чрез военен преврат, а заключението е: *„Кой може да извърши този преврат? Опитни превратаджии като Дамян Велчев, Кимон Георгиев, Димо Казасов!“*²² Нещастливо пак лятото на 1943 г. се активизират контактите на комунистите с Д. Велчев²³. Засилва се оживлението и в опозиционните групи. Непрекъснати срещи устройват помежду си дейците на БЗНС, „Звено“ и бившия Военния съюз. Звеноарите и запасните офицери дори участват в дискусиите около избора на регенти²⁴. В доклад на Дирекцията на полицията за септември 1943 г. са посочени конкретните задачи на опозиционните групи. На БРП се пада да подготви въоръжено въстание, на пладненци да приобщат към него земеделските маси, на звеноарите да осигурят войската за задачите на ОФ чрез конспиративна дейност сред офицерите, на широките социалисти да печелят привърженици сред стопанските среди и да вършат стопански саботажи, а на „*демократичните сили*“ да внушават на масите, управлението и парламента необходимостта от преориентиране към САЩ и Великобритания²⁵. Раздвижването довежда до интернирания на водачите на ОФ в провинцията. Макар и отказал да участва в ръководството на ОФ, в началото на 1944 г. Д. Велчев е пратен в Тетевенския балкан да диша чистия планински въздух на Рибарица.

Въпреки поредицата загуби на силите на Оста на Източния фронт и в Централния Пасифик през първата половина на 1944 г., до лятото на с.г. работата на БРП в армията върви трудно. През февруари комунистическите дейци по военна линия П. Илиев и П. Врачнев се срещат с офицери, уволнени от армията през 1935 г., активни дейци на бившия Военен съюз. На съвещанието се обсъжда въпросът не само за обхващане на по-голям кръг от запасни офицери, но и за привличането чрез тях на действащи такива. През пролетта в ГЩ на НОВА стигат до извода, че трябва да се изработи програма за по-нататъшната дейност сред военните кадри. Предложени са два проекта (на Т. Тошев и на П. Илиев), от които ГЩ на НОВА през май приема проекта на П. Илиев (след поправки и добавки) под наименованието: „Програма на Военния съюз“. Текстът включва 7 точки, в които са записани целите, задачите и характерът на Военния съюз и се признава ръководната роля на ОФ в борбата срещу правителството. Идеята е *„спасяване на страната от продажната прогерманска политика и активна работа за превръщане армията в народна армия“*, като Военният съюз трябва *„да изгради военна организация, която да работи за осъществяване поставените цели от програмата на*

22. Бойдев, В. От поручик до генерал. Спомени. С., 2012, с. 269.

23. Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007, 509–512.

24. ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а. е. 1370, л. 40.

25. Пак там, а. е. 1297, л. 203.

Отечествения фронт“, а самият Военен съюз ще се изгражда на индивидуално-обществен принцип (индивидуален при подбора на лицата и обществен при политическото им оформяне). Реалното създаване на такава организация е твърде съмнително. Далеч по-вероятно е наименованието „Военен съюз“ да се използва в спомените на П. Илиев, за да обозначи работата на комунистическите дейци сред офицерството и да се направи разграничение със съществуващия Военен център при ОФ, който според разузнавателните доклади на армията се състои от ГЩ на НОВА с три отдела: „Работа в казармите“, „Местни бойни групи“ и „Партизански войски“²⁶. Както Петър Илиев свидетелства обаче, при работата с офицерите се забелязва известен страх и въздържане, а съществуването на такъв документ ги смущава поради последствията при евентуално разкриване на организацията²⁷.

Преодоляването на страховете става наложително. Появява се необходимостта от привличане на силна фигура, която да вдъхне увереност на офицерите в успеха на предстоящото дело. А когато говорим за офицерски конспирации, тази фигура може да бъде само една – *„майсторът на сабления удар“* Дамян Велчев.

През първата половина на 1944 г. в комунистическите среди се обсъжда идеята за създаване и на нелегално правителство. Провеждат се няколко срещи между дейци на БРП и К. Георгиев, като едноокният политик (авторът има предвид раняването в око на Кимон Георгиев по време на Първата световна война – бел. ред.) се съгласява да оглави нелегално правителство, действащо в района на партизанския отряд на Славчо Трънски. Идеята обаче не се реализира, защото според ЦК на БРП условията не са намерили²⁸. Успоредно с тази инициатива продължава и работата на комунистите в армията. През пролетните и летните месеци на 1944 г. по поръчение на ГЩ на НОВА Петър Илиев активизира връзките си с военните среди²⁹. Той организира среща с Д. Велчев, на която от полковника е поискано съгласие да участва в правителството на ОФ. Дамян Велчев одобрява свалянето на правителството на Иван Багрянов, но с против методите на действие на БРП и създаването на партизанско правителство³⁰. Според животописните бележки на Трайчо Доброславски, в края на април–началото на май 1944 г. ГЩ на НОВА му възлага да съдейства за образуването на нелегалното правителство. С тази поръка той посещава Дамян Велчев в Рибарица и Кимон Георгиев в Бургас. По думите на Тр.

26. Работата на БКП..., с. 438.

27. *Илиев, П.* В леговището..., 233–236.

28. *Минчев, М.* Първото правителство на Отечествения фронт. С., 1988, 21–23.

29. *Илиев, П.* В леговището..., 237–245.

30. *Минчев, М.* Първото правителство..., с. 24.

Доброславски Д. Велчев поставя своето решение (за участие в нелегалното правителство – б. а.) в зависимост от мнението на Кимон Георгиев, който обаче „*сметна, че е рано*“³¹. Подобно е мнението и на дейците от бившия Военен съюз³². В други свои спомени Тр. Доброславски отбелязва, че по време на срещата си с Д. Велчев той му предлага да застане начело на НОВА. Полковникът обаче проявява колебание³³. Все пак през май 1944 г. връзката между бившия Военен съюз и БРП се задълбочава, като се дават пароли за свързване в някои провинциални градове. Ръководството на съюза предоставя на комунистите инициативата за политическата подготовка и съсредоточава вниманието си върху военните среди³⁴. Единодействието между различните опозиционни групи се проявява и в изпратеното до правителството изложение за погрешната политика, водена от България в началото на август 1944 г. Документът е подписан от над 30 души, сред които и Д. Велчев. Полковникът пристига нелегално в София и въпреки предупрежденията от страна на властите да се върне в Рибарица, развива дейност сред някои офицери, а в края на месеца слага подписа си в издадения от ОФ Манифест към българския народ³⁵.

В началото на лятото на 1944 г. войната върви все по-отчетливо към победа на Съюзните сили. През юни 1944 г. е извършен десантът в Нормандия. Няколко седмици по-късно Червената армия предприема мащабна настъпателна операция под наименованието „Багратион“. Водени от духа на героя-принц, съветските части печелят поредица решителни победи на Източния фронт. В края на август 1944 г. се провежда и втората Яшко-Кишиневска операция, в резултат на която Червената армия стига до долното течение на р. Дунав. Приближаването на съветските части става катализатор на курса към въоръжено вземане на властта от ОФ. На 26 август 1944 г. ЦК на БРП издава Окръжно № 4, в което се поставя задачата за установяване на новата власт след повсеместна политическа стачка, като партизанските отряди трябва да овладеят важни пунктове, а армията да бъде привлечена на страната на ОФ³⁶. На 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България. Започва трескава подготовка за нов „*саблен удар*“, който да доведе ОФ на власт. В следващите дни се обсъждат подробностите по нанасянето на удара и състава на бъдещото правителство. Напоследък в българската историография се направи опит за изя-

31. ЦДА, ф. 499, оп. 1, а.е. 1, л. 8.

32. Държавен военноисторически архив (ДВИА), инв. № 7473, л. 13.

33. *Димитров, И.* Миналото..., с. 44.

34. ДВИА, инв. № 7473, л. 14.

35. *Недев, Н.* Три държавни преврата..., 577–578, 581–585, 589–590.

36. *Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941–1944).* Документи. С., 1962, 619–621.

сняване механизма на нанесения удар. От мемоарния обзор става ясно, че са обсъждани няколко варианта, включващи дати в периода 29 август – 7 септември 1944 г., както и редица места, които да станат арена на главния удар (София, Плевен, Пловдив, въздушна база Телиш)³⁷.

На 8 септември 1944 г. сутринта частите на Червената армия пресичат р. Дунав и навлизат в българските земи. През нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. се извършва планираният удар. Сутринта на 9 септември България осъбва с ново правителство. В него са включени представители на БРП, БЗНС „Пладне“, БРСДП, ПК „Звено“ и двама независими интелектуалци. Първ министър-председател на ОФ е Кимон Георгиев, а военен министър става полк. Дамян Велчев.

Както се спомена, обсъждането на състава на новото правителство предхожда овладяването на властта. Според А. Югов на заседание на Политбюро на ЦК на БРП от 6 септември 1944 г. е окончателно утвърден бъдещият кабинет. Тогава се решава, че щом Министерство на войната се дава на „ненадежната личност“ Д. Велчев, Министерството на вътрешните работи трябва да е в ръцете на БРП и А. Югов е посочен за вътрешен министър³⁸. Според някои сведения, по същото време (6 или 7 септември 1944 г.) Д. Велчев заявява, че е готов да оглави партизанското движение³⁹. На 8 септември 1944 г. следобед се провежда събрание на НК на ОФ. На срещата присъстват домакинът Кимон Георгиев, Никола Петков, Добри Терпешев и Дамян Велчев и може би Григор Чешмеджиев⁴⁰. Обсъжда се съставът на първото правителство на ОФ. Големият спор е кой да оглави МВР. Претенции за ръководството на вътрешното министерство проявява Д. Велчев, но Д. Терпешев е категорично против. К. Георгиев от своя страна предлага МВР да отиде в ръцете на земеделец, за да не се изплашат някои среди от народа. Д. Терпешев защитава правото на БРП върху вътрешното министерство и дори намеква, че и Министерство на войната трябва да се оглави от комунист, защото комунистите са изнесли борбата и са дали толкова жертви в съпротивителното движение. При този аргумент Д. Велчев се съгласява да оттегли претенциите си за МВР от страх да не загуби и поста на военен министър⁴¹. Според други свидетелства, има съпротива и срещу даването на военното министерство на полковни-

37. Подробно виж: *Везенков, А.* 9 септември 1944 г. С., 2014, 187–233.

38. *Калинова, Е.* Възникване..., с. 42.

39. *Димитров, И.* Миналото, което беше близко..., с. 44.

40. Тук в някои спомени има несъответствия. Според Ц. Драгойчева, на заседанието присъства и Григор Чешмеджиев, но според Добри Терпешев председателят на БРСДП отсъства. Вж.: *Драгойчева, Ц.* Повеля на дълга..., с. 611; *Терпешев, Д.* Непосредственото организиране и провеждане на въстанието в София и страната. – Във: *В навечерието на шурма.* С., 1990, 44–45.

41. *Терпешев, Д.* Непосредственото организиране..., 44–45.

ка. В спомените си за събитията А. Югов посочва, че Тодор Тошев е бил против даването на поста на Дамян Велчев, но различията са се изгладили⁴². Така или иначе в обявеното на 9 септември 1944 г. първо за ОФ правителство полк. Дамян Велчев оглавява Министерството на войната. По-късно Д. Терпешев признава, че съставът на кабинета е определен на политически причини и в него не влизат „най-добрите хора“⁴³. Дали тази квалификация включва и военния министър остава загадка.

Друг е въпросът какво е участието на полковника в събитията по овладяването на властта. Мистиката около фигурата му продължава. В някои публикации се твърди, че първи във Военното министерство пристигат Кимон Георгиев и Дамян Велчев, а след тях се появяват Добри Терпешев, Антон Югов и Никола Петков⁴⁴. Други автори твърдят, че първи в сградата пристигат А. Югов, Д. Терпешев и Г. Чанков, след тях К. Георгиев и Д. Велчев и накрая Д. Ганев, Ц. Драгойчева, Бл. Иванов и др.⁴⁵ В някои спомени се отбелязва, че основните политически фигури – К. Георгиев, Д. Велчев, Д. Терпешев, А. Югов, Г. Чанков и Н. Петков – са превозени с два автомобила до Министерство на войната. Надали е възможно да се реконструира кой автомобил е водил колоната и кои дейци са се намирали в него. Все пак се посочва един любопитен детайл – тръгването се забавя, защото точно в този момент Д. Терпешев решава, че трябва да се избърсне⁴⁶. Въпреки някои опити да му се припишат определени заслуги в овладяването на властта⁴⁷, на практика Д. Велчев не участва в нанасянето на главния удар. Една година по-късно той самият отбелязва, че когато пристига, „всичко било готово“⁴⁸.

На 9 септември 1944 г. с регентски указ № 16 Д. Велчев е назначен за министър на войната⁴⁹. Приемането на отечественофронтовската брачна халка донася на Дамян Велчев и зестра от нови пагони. На 11 септември 1944 г. той е произведен в чин. Още същия ден в заповед до частите Д. Велчев обявява, че е поел поста министър на войната, подписвайки се не

42. Спомени на Антон Югов за събитията в София през нощта срещу 9 септември 1944 г. и подготовката на Постановлението на Министерски съвет за създаване на Нродна милиция. – В: Из личния архив на Кимон Георгиев. Том II. С., 2008, с. 647.

43. ЦДА, ф. 28, оп. 1, а. е. 26, л. 70.

44. *Недев, Н.* Три държавни преврата..., с. 628.

45. *Христов, Ф.* Истината за Антон Югов. С., 2006, с. 35.

46. *Аврамова, К.* Съдбоносната нощ срещу Девети. – В: Победният щурм. С., 1984, с. 72.

47. Виж например: *Недев, Н.* Три държавни преврата..., 605–626.

48. *Народна войска*, бр. 305 от 8 септември 1945 г.

49. *Държавен вестник*, бр. 197 от 9 септември 1944 г.

без известна гордост „генерал-майор“⁵⁰. Оглавяването на Военното ведомство донася на новия министър и немалко проблеми за разрешаване. Идва и големите отговорности! Дневният ред се състои от един-единствен въпрос – участието на българската армия във войната срещу Германия. Решаването на проблема се свързва с преодоляването на някои трудности. Главната от тях е свързана със започналото в дните около 9 септември 1944 г. отстраняване и разправа с редица офицери от сформираните войнишки комитети. В този дух е и заповед № 3 на командира на НОВА ген. Благой Иванов за разстрел на място на всички, които противодействат на решенията на правителството и не изпълняват заповедите на военното командване⁵¹. Тази директива несъмнено е иницирана от ръководството на БРП (к). Неслучайно на 13 септември 1944 г. Тр. Костов пише до Москва: „Офицерите, които противодействат, се подлагат на арести и дори на разстрел“. На 14 септември 1944 г. обаче от „пристанището на петте морета“ (Москва) идва предупреждение, че прочистването на командния състав на армията не трябва да отслабва нейната боеспособност за предстоящите сражения срещу Вермахта⁵².

Указанията на Москва до голяма степен съпадат с позицията и първите действия на военния министър Д. Велчев. Според някои свидетелства още на 9 септември 1944 г. той започва да освобождава арестуваните офицери, което среща съпротивата на част от комунистическите дейци⁵³. В духа на новите указания от Москва обаче на 14 септември 1944 г. с обща заповед на Д. Велчев, А. Югов и Бл. Иванов „се забранява всяко посегателство, обезоръжаване и арестуване на офицери от войници и милиция“, като се вмения на всички военни чинове строго да спазват военната йерархия⁵⁴. Въпреки това през първия месец на новата власт позицията на военния министър в защита на кадровото офицерство все още не е придобила ясни контури. Например с негови заповеди до края на септември

50. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 514, л. 216; а.е. 517, л. 235; а.е. 518, л. 277; а.е. 526, л. 178. Производството на Д. Велчев има и морален аспект. Така например още на 9 септември 1944 г. Д. Терпешев и Бл. Иванов посещават Д. Велчев в кабинета му, като в последвалия разговор Д. Терпешев изтъква по-високия чин на Бл. Иванов, който е генерал-майор. Друг е въпросът как Бл. Иванов получава своя чин. Както споменава Д. Терпешев, още на 8 септември 1944 г. вечерта той написва имената на „нашите командири“ на един списък и срещу тях поставя най-различни военни чинове. – *Терпешев, Д.* Непосредственото организиране..., с. 49, 51.

51. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт септември 1944 – май 1945. Сборник документи. С., 1969, с. 83; Отечествената война на България 1944–1945. Документи, материали. Т. 1. С., 1978, с. 45.

52. *Костов, Тр.* Публицистика. Кореспонденция. Т. 1. С., 1987, с. 253.

53. *Терпешев, Д.* Непосредственото организиране..., с. 51.

54. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 514, л. 227; а.е. 517, л. 245; а.е. 518, л. 287.

1944 г. са отстранени 336 генерали и офицери от командния състав на армията, в това число началник-щаба, главния инспектор на войската, инспекторите на родовете войски, началникът на военносъдебната служба, командващите въздушни, морски и трудови войски, 14 началници на отдели, 40 началници на отделения и секции в Министерство на войната, началниците на Военното училище и на ШЗО, командващите петте армии и командващия Първи корпус, командирите на 19 от 22 пехотни дивизии, на 38 пехотни, 7 артилерийски, 6 конни полка и др. Успоредно с това още от първите дни след 9 септември 1944 г. върви и масовото производство на нови офицери. Още на 11 септември 1944 г. звания получават над 650 души, от които 25 стават генерали, а 34 – полковници. Сред тях са близо 30 бивши активни дейци на Военния съюз, уволнени през 1935–1937 г.⁵⁵

Все пак още през септември 1944 г. Дамян Велчев предприема опити да постави чистката сред офицерството в определени рамки. За целта с министерска заповед от 20 септември 1944 г. са създадени следствени комисии, които трябва да издирят провинилите се офицери⁵⁶. Официално са ликвидирани и войнишките комитети (макар че има документални свидетелства за тяхното съществуване и след това), а на тяхно място е въведен помощник-командирският институт. Въпреки необходимостта от запазване на командния кадър на армията, в края на септември–началото на октомври 1944 г. ръководството на БРП (к) инициира нова чистка сред офицерството. За това свидетелства едно писмо на В. Червенков до Г. Димитров от 17 октомври 1944 г., където се споменава, че *„чистката бе извършена в течение на последните две недели масово“*⁵⁷.

Подписаната с правителството на Й. Броз–Тито Крайовска спогодба на 5 октомври 1944 г. на практика урежда включването на българската армия във войната. На преден план излиза нуждата от бързо укрепване на командния кадър с оглед на предстоящите военни действия. Неслучайно позицията на Д. Велчев в защита на офицерството започва да се втвърдява. Още на 5 октомври 1944 г. той издава заповед, в която се подчертава, че командирите на частите трябва незабавно да изискат и приберат в гарнизонните затвори задържаните от милицията военни чиновове, а офицерите да не напускат поделенията при маловажни и немотивирани случаи⁵⁸. Нуждата от спиране на незаконните арести се изтъква и в едно изложение на началника на 2 дивизионна област до командира на II армия ген. К. Станчев и до Д. Велчев от 10 октомври 1944 г. Според него,

55. Баев, Й. Външни и вътрешни фактори за чистката в офицерския корпус (септември–декември 1944 г.). – ВИС, 1994, кн. 5, с. 171–172.

56. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 514, л. 230–231.

57. ЦДА, ф. 146-Б, оп. 4, а.е. 337, л. 19.

58. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 512, л. 369; а.е. 513, л. 376.

милицията, въстаниците и комитетите на ОФ трябва да „спрат завинаги с тия арести на военни лица, защото това влияе върху духа на офицерите и подофицерите“⁵⁹. На 13 октомври 1944 г. се получава нова заповед за ускоряване работата на следствените комисии. Според нея се може да се назначат допълнителни следствени комисии в онези дивизионни области, където това е необходимо. Учредява се анкетна комисия към Министерство на войната от 4 души (един представител на войската, един военен съдия, един представител на НОВА, един представител на Дирекцията на народната милиция) с право да анкетира работата на следствените комисии⁶⁰. Това показва позицията на военния министър – упражняване на определен контрол върху инициативите по прочистване на армията и вкарване на процеса в законови рамки. Подобно схващане застъпва и К. Георгиев. В навечерието на българското настъпление двамата споделят вижданията си с Трайчо Костов, като Д. Велчев подчертава, че военните въпроси трябва да не се разрешават „през моята глава“⁶¹.

Към октомври 1944 г. нуждата от съхраняване на боеспособността на армията се осъзнава и от дейците на БРП (к). В това русло са и указанията от Москва. Нарушеният принцип на единоначалието в армията показва отрицателните си последици още в първите дни на настъплението. На 10 октомври 1944 г. заместник-командващият войските на Трети украински фронт ген. Бирюзов пише до военния министър Д. Велчев и главнокомандващия българската армия: „От бойните действия на българската армия по направление Ниш, Лесковац не съм доволен“. При срещата с българската делегация за сключване на примирие на 16 октомври 1944 г. съветският външен министър също акцентира върху левите забегки в армията, като допълва, че СССР разчита на дисциплинирана и боеспособна българска армия. Препоръката е: „Трябва да запазите всички способни офицери отпреди преврата и да върнете ония, които по някои причини са били уволнени“. Въпреки опитите на делегацията да оправдае проведената чистка, Вячеслав Молотов е категоричен: „Армията трябва да бъде здрава“⁶². В последните дни на октомври 1944 г. продължава съветската критика към дисциплината и боеспособността на българската войска. Ген. Бирюзов в писма до Д. Велчев и Ив. Маринов набляга на слабата дисциплина в частите, страха на офицерите да командват и неизпълнението на заповеди от страна на военни чиновове⁶³.

Спирането на чистката и укрепването на позициите на офицерите се обсъжда и на заседанията на Политбюро на ЦК на БРП (к). На 20 ок-

59. Пак там, а.е. 697, л. 163.

60. Пак там, а.е. 504, л. 215; а.е. 512, л. 378; а.е. 516, л. 103.

61. ЦДА, ф. 1, оп. 7, а.е. 17, л. 1–3.

62. България – непризнатият противник на Третия Райх. С., 1995, с. 87, 112–113.

63. ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 256, л. 47–50, 70–71.

томври 1944 г. ръководството приема решение „във връзка с продължаващите случаи на недисциплинираност и самоволни действия от страна на партизаните, милиционерите, гвардейците, на комитетите на ОФ и някои партийци да се излезе с публично мнение против „партизанищата и партизанските методи на действие“⁶⁴. Пет дни по-късно е прието следващо решение против самоволните арести, извършвани от „редица бивши партизани, сега милиционери или народогвардейци“⁶⁴. Въпреки това на второто заседание от 25 октомври 1944 г. завеждащият Военния отдел при ЦК на БРП (к) Г. Дамянов изрично подчертава, че чистката трябва да продължи и дори да се разшири.

Наличието на единомислие между Д. Велчев и някои съветски представители за нуждата от укрепване офицерския корпус с оглед на военните действия, проблемът остава нерешен. Причината се корени в разделението сред дейците на БРП (к) по този въпрос. Съществува и опасението на комунистическите функционери от сианите позиции на звенарите в армията. Това личи в една кратка характеристика за някои висши командири от армията, изготвена от Ф. Козовски в началото на ноември 1944 г., в която се акцентира върху принадлежността на повечето от тях към Народния съюз⁶⁵. На заседание на Политбюро от 5 ноември 1944 г. пък Ц. Драгойчева рязко атакува ръководството на Военното министерство. Според нея „чистката се провежда много зле“, а „военните са тръгнали по пътя на спасяване на своите фашистки сподвижници от 19 май, възстановили са ги и са ги повишили на ръководни постове“. В същото време се уволняват или острояват от служба близките до БРП (к) военни⁶⁶. Загатата от Д. Велчев позиция в защита на офицерските кадри сериозно тревожи комунистическите дейци. Възникналите на места сблъсъци между военни и милиционерски части допълнително усложняват проблема. По този повод на 12 ноември 1944 г. се провежда среща между Тр. Костов, К. Георгиев и Д. Велчев, която завършва с уверения за „доверие и приятелство“⁶⁷. Въпреки това и двете страни са наясно, че съдбата на офицерския корпус предстои да се изяснява.

Краят на първата фаза от българското участие във войната срещу Германия през втората половина на ноември 1944 г. и предстоящото включване на армията в по-нататъшните военни действия отново извежда на преден план въпроса за укрепването на офицерството. Към догогавашните трудности се добавя и фактът, че в хода на военните действия в Македония и Източна Сърбия от строя излизат близо 1 200 офицери (убити

64. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2, л. 4; а.е. 4, л. 7.

65. Пак там, ф. 146-Б, оп. 5, а.е. 767, л. 28–30.

66. Пак там, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 9, л. 5.

67. Баев, Й. Външни и вътрешни фактори..., с. 175.

и ранени)⁶⁸. Необходимостта да се вземат мерки за запазване на командния кадър става още по-наложителна. Позицията на Д. Велчев в защита на старото офицерство се насърчава и от приемането в армията на първите политемигранти, завършили съветски военни академии, в началото на ноември 1944 г. Това са генералите Иван Кинов, Асен Греков, Иван Винаров, подполковниците Борис Ганев, Август Кабакчиев и др.⁶⁹ Военният министър е обзет от реални опасения за пренасяне в българската армия на съветския опит.

Натрупването на противоречия и наличието на различни мнения по съдбата на офицерския корпус ескалира през втората половина на ноември 1944 г. Формалният повод за противопоставянето между дейците на БРП (к) и военния министър става приетото на 23 ноември 1944 г. Постановление № 4 на Министерски съвет, което дава правото на военни чиновци, извършили или уличени в престъпления по Наредбата-закон за Народния съд, да се включат във военните действия срещу Германия, като през това време срещу тях не се възбужда наказателно преследване, а започналото такова се спира. В зависимост от участието им във военните действия тези военни могат да получат пълна или частична амнистия⁷⁰. В началото на декември 1944 г. постановлението е публикувано в „Държавен вестник“, но след протестна позиция на БРП (к) и инициираната от комунистите кампания то е отменено седмица по-късно.

Около приемането и последвалото отменяне на Постановление № 4 съществуват множество дискуссионни въпроси и различни тълкувания. В част от историческите изследвания събитията се разглеждат в крайно идеологизиран аспект. Някои съвременни проучвания се опитват да дадат по-обективна оценка, но въпреки направените заключения, редица моменти от случилото се в края на ноември–началото на декември 1944 г. остават недокрай изяснени⁷¹. Нека разгледаме няколко кръга проблеми.

68. Христозов, Т. Имена, изсечени в стомана. С., 1983, 14–16.

69. ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 504, л. 11.

70. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 46, л. 24. Според участието си военните чиновци се третирали така: ранените или наградени с орден за храброст се смятат за напълно невиновни за миналата им дейност по наредбата-закон за съдене от Народен съд на виновниците за въвличане България в световната война...и се освобождават от всякаква отговорност; тези, които само са вземали участие във военните действия с примерно поведение, прилежание и старание, се наказват с минимум наказание, предвидено по закона, по който се съдят.

71. Виж например: Радков, И. Акция за отменяне на IV постановление на Министерски съвет. – *Исторически преглед*, 1964, № 2–3, 171–183; Димитров, И. Провалът на контрареволуционния пристъп срещу народнодемократичната власт в края на 1944 г. – *Известия на Българското историческо дружество* (ИБИД), 1967, кн. XXV, 7–36; Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 2006–2007, 41–44.

Първият от тях е свързан с инициативата за създаване на постановление. В редица спомени се отбелязва, че тя идва от съветска страна. К. Георгиев например я приписва на марш. Толбухин. Д-р Любен Тодоров дори стига по-далеч, твърдейки, че намесата е лично на Сталин. По думите на проф. Михаил Геновски постановлението е взето също по внушение на съветското командване, което той е разбрал лично от Георги Дамянов⁷². Подобно мнение се споделя и от Христо Лилков. Той обаче дава по-подробни сведения, изтъквайки, че съветът за инициативата идва от марш. Толбухин по време на едно негово посещение в София. Няколко дни по-късно група генерали (включително комунисти) обсъжда нуждата от създаване на подобно постановление. На Хр. Лилков и Т. Тошев е възложено да съобщят общото мнение на Д. Велчев, който след първоначалната си отрицателна реакция, плод на емоция, възприема тезата на генералите за правилна и дори възлага на двамата пратеници да изготвят текста на постановлението⁷³. В британски доклад за политическата ситуация в България за месеците септември–декември 1944 г. се предполага вероятността внушението за постановлението да е дошло от съветските представители в София⁷⁴.

Предположението, че инициативата идва от съветска страна звучи твърде вероятно. Текстът на постановлението следва логиката на съветските внушения още от октомври 1944 г. От друга страна, присъствието на Червената армия в България може да осигури влиянието на БРП (к), но липсата на подготвени командири в българската армия на фронта надали може да се компенсира от това влияние. Все пак решителният поход към гнездото на орела предстои.

Вторият кръг засяга присъствието или отсъствието на министрите-комунисти на заседанието от 23 ноември 1944 г. В кореспонденцията между някои ръководни комунистически фактори се акцентира, че постановлението е било гласувано в Министерски съвет „*контрабанда от нашите министри*“, когато нито един от тях не е бил в залата⁷⁵. В архивната документация са запазени два различни протокола от заседанието. Анализът на събитията в историческата книжнина често се гради само на единия

72. *Димитров, И.* Миналото..., с. 21, 56, 102.

73. Спомени на Христо Лилков за чистката в армията, подготовката на 4-то Постановление на Министерския съвет от 23 ноември 1944 г. и политическите последици от него. – В: Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. III. С., 2009, 202–204.

74. Из доклада на сътрудника на Управлението на стратегическите служби на САЩ Дийн Удърф за политическата ситуация в България (септември–декември 1944 г.). – В: Българо-съветски политически и военни отношения (1941–1947). (Статии и документи). С., 1999, с. 222.

75. ЦДА, ф. 146Б, оп. 4, а.е. 171, л. 3; оп. 5, а.е. 763, л. 2.

или само на другия протокол. Затова е необходимо да се разгледат и двата документа.

В първия запазен протокол изрично е отбелязано, че отсъстват министрите М. Нейчев, А. Държански и д-р Рачо Ангелов. Това свидетелства, че другите двама министри-комунисти А. Югов и Д. Терпешев са участвали в заседанието. Друг е въпросът, че името на А. Югов първоначално е поставено в графата на отсъстващите, а след това е зачеркнато, което показва, че вътрешният министър вероятно е закъснял за заседанието⁷⁶. Във втория протокол се посочва, че А. Югов и Д. Терпешев са присъствали на заседанието, но техните подписи в края на протокола липсват⁷⁷. Отсъствието на сигнатурите им се разглежда в два различни аспекта – или че са тръгнали по-рано от заседанието, или че са били несъгласни с постановлението⁷⁸.

Първото предположение звучи по-логично. От една страна, съществуват свидетелства за гласуването на постановление в тяхното отсъствие. Например Христо Стратев споменава, че по време на обсъждането на постановлението министрите-комунисти „са намерили за нужно да отидат в клозета“. Във вече споменатия доклад на УСС пък се посочва, че „документът е гласуван в отсъствието на двама от министрите-комунисти, които излезли във фойето да пушат“⁷⁹. Косвени данни за тяхното отсъствие се съдържат и в по-късни свидетелства. В една своя лекция от 1952 г. Минчо Нейчев набляга на доминиращото влияние на комунистите в заседанията на Министерски съвет. Според неговите думи, те еднолично са диктували решенията на правителството⁸⁰. Като имаме предвид този факт и заетата по-късно отрицателна позиция на БРП (к) към постановлението, следва логичният въпрос: ако министрите-комунисти са присъствали на заседанието, как са допуснали приемането на такъв документ? От друга страна, в заседанието си от 23 ноември 1944 г. Министерският съвет приема над 10 постановления. Странното в протокола от заседанието е, че те не са приети във възходяща последователност, като

76. Пак там, ф. 136, оп. 1, а.е. 46, л. 1.

77. Пак там, а.е. 69, л. 31, 35.

78. Виж: *Огнянов, А.* Държавно-политическата..., с. 42.

79. *Димитров, И.* Миналото..., с. 111; Из доклада на сътрудника..., с. 221. Трябва да се отбележи, че тези оценки не са съвсем коректни. Надали едно посещение на тоалетната или „една цигара време“ могат да осигурят достатъчно минути за приемането на постановлението. Оценката в доклада на УСС вероятно се гради на някакъв слух, а определено пейоративното мнение на Хр. Стратев – на негативното му отношение към БРП (к), дължащо се на отстраняването му от НК на ОФ през пролетта на 1945 г. във връзка със събитията от декември предходната година. Подробно виж: ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 25, л. 119–137.

80. ЦДА, ф. 203Б, оп. 1, а.е. 61, л. 7.

IV постановление е оставено последно⁸¹. На тази база може да се предположи, че военният министър Д. Велчев е имал колебания дали въобще да внесе постановлението за обсъждане. Според някои оценки той е осъзнавал, че текстът е неприемлив, но пък ще го направи популярен сред офицерите⁸². Напускането на заседанието от министрите-комунисти вероятно го е окуражило и той все пак е внесъл постановлението.

Горните разсъждения водят до необходимостта да се дадат разяснения относно третия кръг проблеми, свързан с позицията на БРП (к) по постановлението. Трябва да се отбележи, че отрицателното мнение на комунистическото ръководство е насочено по-скоро срещу личността на Д. Велчев и цели укрепване позициите на комунистите в армията, като това мнение подлежи на динамична градация. Първоначално то се стимулира от някои действия на военния министър след приемането на постановлението. Всичко тръгва от една негова заповед от 25 ноември 1944 г., с която се нарежда на всички офицери и подофицери да спят в казармите, като вземат мерки за личната си отбрана, да се съпротивяват с оръжие на всеки опит за незаконно задържане, да се движат винаги въоръжени и на групи, в гарнизоните и дивизионните области да се сформират охранителни взводове и роти, да не се допускат в казармите външни лица и пр. Трябва да се отбележи, че заповед в сходен дух военният министър издава още на 18 ноември 1944 г., където се нарежда да не се допуска арестуването на военнослужащи на или завърнали се от фронта, като се дава разрешение на командирите на частите в случай на нужда да попречат на такива произволи с оръжие⁸³.

Втората директива е далеч по-крайна и създава необходимите достатъчни условия за разгаряне на тлеещото противоречие армия–милиция. Податки, че първоначално проблемът е заповедта, а не толкова IV постановление има в архивната документация. Така например в радиограми на Тр. Костов до Г. Димитров от 26 ноември 1944 г. действията на военния министър се разглеждат като съгласувани с БЗНС–“Пладне“, против доминираното от комунистите МВР. Оценката е, че наличието на съветски войски в България ще възпре Д. Велчев от по-нататъшни действия срещу БРП (к). Акцентът в кореспонденцията пада върху заповедта, която според Тр. Костов *„създава сериозно положение и опасност от стълкновение между военните и милицията“*. Странното е, че Тр. Костов пише за подготвен от Д. Велчев *„законопроект за амнистия“* в момент, когато поста-

81. Пак там, ф. 136, оп. 1, а.е. 46, л. 2–15, 24–28.

82. Из доклада на сътрудника..., с. 222.

83. Пак там, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 763, л. 1, 6; ф. 1Б, оп. 6, а.е. 14, л. 5; ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 522, л. 870; а.е. 698, л. 199.

новлението е вече прието от Министерски съвет⁸⁴. На следващия ден се провежда среща между Тр. Костов, А. Югов, К. Георгиев и Д. Велчев. Обсъжда се въпросът на деня – заповедта на военния министър. К. Георгиев и Д. Велчев са искрено изненадани, че ръководителите на БРП (к) знаят за поверителната заповед. В хода на разговора военният министър набляга на отбранителния характер на заповедта, нуждата да не се дезорганизира армията, необходимостта прочистването на армията да става по законово установения път. Въпреки това твърдата линия на комунистическите дейци го кара да се съгласни с отмяната на заповедта⁸⁵. Поведението на Д. Велчев в този момент е достойно. Водещият мотив е запазването на боеспособността на армията на всяка цена. За готвен от него преврат и дума не може да става. Такова е заключението на ръководството на БРП (к) на заседанието от 28 ноември 1944 г.⁸⁶ Наличието на съветски части в България е допълнителен въздържащ фактор. За по-голяма сигурност в София е прехвърлен и *„железният юмрук на народната власт“* – Първа гвардейска пехотна дивизия⁸⁷.

Критика към заповедта идва и от съветска страна. Това личи в отношението на ген. Бирюзов, който рязко реагира на нареждането и дори поставя въпроса за извеждането на българските части от София. Съветското командване споделя виждането, че заповедта трябва да се отмени, като дори предлага смяната на Д. Велчев⁸⁸.

Отрицателното отношение към заповедта се споделя и от част от военните. Пример за това е едно писмо на Й. Панов, помощник-командир на III армия, до завеждащия Военния отдел към ЦК на БРП (к) Георги Дамянов. Й. Панов споменава, че във Варненския брегови артилерийски полк командирът дори не дава заповедта да се чете от другите офицери⁸⁹.

Откритата отрицателна позиция на ръководството на БРП (к) и съветските представители в България решава съдбата на заповедта. Още на 28 ноември 1944 г. Д. Велчев изготвя проект за нова заповед, в която се изтъква, че предходното нареждане е неправилно схванато и прилагано. Той прави няколко пояснения – заповедта от 25 ноември има за цел да запази военните чинове от посегателство на неотговорни лица или от някои неопитни или заблудени милиционери, като мерките срещу това имат характер само на самозащита, а не предизвикателство от страна на войската; заповедта в никакъв случай не е насочена срещу Народната ми-

84. ЦДА, ф. 1Б, оп. 7, а.е. 140, л. 1–2, 4.

85. Пак там, оп. 6, а. е. 14, л. 1–3; оп. 7, а.е. 140, л. 6–8.

86. Пак там, оп. 6, а.е. 14, л. 4.

87. *Знеполски, Д.* Посмъртна изповед. С., 2013, с. 372.

88. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 14, л. 3; оп. 7, а.е. 140, л. 9.

89. Пак там, оп. 22, а.е. 28, л. 1–2.

лиция и в никакъв случай не трябва да събужда подозрение, че има други цели. Въпреки направените разяснения искането за отмяна на заповедта остава. Със служебно писмо от 30 ноември 1944 г. до частите военният министър отменя поверителната си заповед⁹⁰. Въпреки това на следващия ден ситуацията отново ескалира. Повод за това става публикуването в „Държавен вестник“ на 1 декември на IV постановление⁹¹. Когато се анализират последвалите събития, трябва да се имат предвид няколко нива на проблема.

На заседанието от 23 ноември 1944 г. Д. Велчев внася проектопостановление, което обаче се различава от приетия окончателен вариант. Изготвеният от военния министър проект звучи така: *„Всички офицери, подофицери и войници от действащата войска и запаса, които са извършили или уличават в извършване на престъпление по Наредбата-закон за съдене от народен съд виновниците и пр. и изявят желание, могат да се изпратят във войсковите части, вземащи непосредствено участие във воденето на войната.*

Тези от тях, които в частите си проявят храброст, особено старание и прилежание и са подчертали принадлежността си към целите на воюването на демократична България, се третираат така: ранените или наградените с орден за храброст се считат за напълно невиновни за миналата им дейност по наредбата закон за съдене от народен съд и се освобождават от всякаква отговорност; тези, които само са вземали участие във военните действия с примерно поведение, прилежание и старание, се считат, че са извършили приписваното им престъпно деяние по същия закон, при крайно намаляващи вината им обстоятелства.

Участието във военните действия и проявената храброст, особеното старание и прилежание ще се установят при всеки случай с удостоверение от командира на дивизията, в която са действали.

Наказателно преследване срещу същите докато вземат непосредствено участие във водене на военните действия, не се възбужда, а там където е възбудено се спира.

Правото да определи кои военнослужащи трябва да се възползват от това постановление определя министърът на войната за всеки отделен случай“⁹².

Впоследствие са внесени три съществени поправки в постановлението, дело лично на министър-председателя Кимон Георгиев. Общата първа дума „всички“ е заменена с доста по-конкретната „ония“. Частта „се считат, че са извършили приписваното им престъпно деяние по същия закон, при крайно намаляващи вината им обстоятелства“ е променена в

90. Пак там, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 763, л. 7, 10.

91. Държавен вестник, бр. 267 от 1 декември 1944 г.

92. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 46, л. 23; ДВИА, ф. 16, оп. 2, а.е. 152, л. 16.

„се наказват с минимума наказание, предвидено по закона, по който се наказват“. Последният пасаж пък е изцяло премахнат, като вместо него е добавен нов, който гласи, че постановлението не се отнася до тежко провинилите се офицери. В този вариант то е прието на заседанието от 23 ноември 1944 г.⁹³

В „Държавен вестник“ от 1 декември 1944 г. текстът се появява само с втората поправка. В следващите дни редица вестникарски издания тиражират така публикуваното постановление на своите страници⁹⁴.

Реакцията на БРП (к) се забавя с няколко дни. Последвалата протестна вълна се подготвя изключително внимателно. Неслучайно още на 18 ноември 1944 г. Тр. Костов пише до Г. Димитров, че комунистическото ръководство ще държи твърдо по основните, принципалните въпроси, апелирайки, ако стане нужда, към подкрепата на масите⁹⁵.

Дните между 1 и 4 декември 1944 г. са време на изчакване от страна на комунистите. Идеята е да се види обществената реакция на постановлението. Очаква се и позицията на съветските представители в страната. Предприети са поредица проучвателни действия. На места са направени изказвания от ръководни комунистически дейци в подкрепа на постановлението⁹⁶. Почвата обаче се подготвя и за друг възможен сценарий. В обиколка из Североизточна България в началото на декември 1944 г. помощник-командирът на III армия Йонко Панов се среща с представители на местните партийни организации, народните обвинители и началници на Държавна сигурност. Той ги информира за положението, като предупреждава „всички да мълчат“. На срещи с офицери събира и информация за тяхното отношение към действията на военния министър⁹⁷.

Разврзката идва на 4 декември 1944 г. Тя се дължи и на изясняването на съветската позиция. В писмо на А. Черепанов, помощник на председател на СКК, до К. Георгиев се предлага отмяна на IV постановление, тъй като то противоречи на Съгласението за примирие от 28 октомври 1944 г.⁹⁸ Друг е въпросът защо съветската страна се обявява против собст-

93. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 46, л. 23-28; а.е. 69, л. 32.

94. *Двга*, бр. 65 от 2 декември 1944 г.; *Свобода*, бр. 77 от 3 декември 1944 г. Заглавията на статиите са: „Ще бъдат освободени от Народен съд всички виновници, които вземат участие във войната и бъдат наградени за храброст“ и „Всеки офицер и войник, привлечен към Народен съд, може на фронта като боец да заличи вината си“.

95. *Калинова, Е. Победителите и България (1939–1945)*. С., 2004, с. 191.

96. Спомени на Христо Лилков..., с. 204.

97. ЦДА, ф. 1Б, оп. 22, а.е. 28, л. 1–3.

98. Писмо от А. И. Черепанов, помощник на председателя на СКК, до К. Георгиев с предложение да се отмени IV постановление. – В: Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. III. С., 2009, с. 217. Друг е въпросът, че има сведения за простести

вената си инициатива. Съществува вероятността да има разминаване в позициите на някои водещи съветски фактори. В една дописка на кореспондента на „Ню Йорк Таймс“ в Истанбул Дж. Леви от януари 1945 г. например се посочва, че аргументът на българските министри, че постановлението е прокарано в духа на съвета на Молотов, не е уважен от ген. С. Бирюзов⁹⁹.

В деня, когато се изяснява съветската позиция, против постановлението веднага се обявява и ръководството на БРП (к). На страниците на в. „Работническо дело“ се появяват съобщения за неодобрението на постановлението, тъй като то противоречи на програмата на ОФ, поетите от България международни задължения и не на последно място – на „чувствата и интересите на българския народ“, като „фактически отменя закона за Народния съд“¹⁰⁰. В следващите дни се надига огромна протестна вълна срещу постановлението. На много места са организирани публични събрания и митинги, гласуват се резолюции в подкрепа на позицията на БРП (к). Протестното движение обхваща и армията. В действията на комунистите през тези дни се наблюдават и опити за превръщане на протеста срещу постановлението в чисто партийна акция, а не в общо действие с коалиционните партньори. На заседание на НК на ОФ от 5 декември 1944 г. Ц. Драгойчева споделя, че въпросът не може да се разгледа поради отсъствието на Хр. Стратев и Здр. Митовски. Нейното мнение е, че Националният комитет не отказва да излезе с мнение, но това ще стане след заседанието му на следващия ден. В среща от 6 декември 1944 г. на Националния комитет с представители на партиите се стига до постановката, че въпросът с постановлението трябва да се разгледа от Министерския съвет. На следващо заседание на Националния комитет от 8 декември 1944 г. оценката на Ц. Драгойчева е, че преди те да излязат с мнение по проблема, „народът е взел сам решението“¹⁰¹.

Предприети са и стъпки от страна на БРП (к) за запазване на контрола върху чистката в армията. В този дух на 5 декември 1944 г. правосъдният министър М. Нейчев изпраща телеграма до народните обвинители, че постановлението не е задължително за тях¹⁰².

Започналото протестно движение предreshава съдбата на постановлението. На 6 декември 1944 г. вечерта по Радио София е излъчено

срещу постановлението от страна на британските представители в СКК. – Из доклада на сътрудника..., с. 222.

99. България – непризнатият..., с. 203. За съжаление позицията на различните съветски отговорни фактори не може да бъде изяснена напълно без включването в научен оборот на документите от руските архиви.

100. *Работническо дело*, бр. 67 от 4 декември 1944 г.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 16, л. 5.

101. ЦДА, ф. 28, оп. 1, а.е. 24, л. 55, 89, 91.

102. *Дъга*, бр. 67 от 5 декември 1944 г.; *Свобода*, бр. 79 от 6 декември 1944 г.

съобщение на Министерството на пропагандата, че постановлението е отменено¹⁰³. Странното е, че на следващия ден в „Държавен вестник“ са публикувани направените поправки в постановлението¹⁰⁴. Това вероятно е последен опит то да се запази. Реакцията обаче е закъсняла и IV постановление е отменено официално на заседанието на Министерски съвет от 8 декември 1944 г. Този път министрите-комунисти участват¹⁰⁵.

Общественото недоволство срещу постановлението променя и отношението на Д. Велчев. Усещайки разклатените си позиции, той предприема стъпки към укрепването им. На големия митинг в София на 6 декември 1944 г. той се обявява против постановлението. Първият рунд от борбата му за запазване на армията е загубен. Битката е неуспешна, но противопоставянето едва започва¹⁰⁶.

Отмяната на постановлението укрепва позициите на БРП (к) в армията. В следващите дни на ръководни постове във войската са назначени редица висши комунистически военни. Направена е следващата стъпка към пълното овладяване на армията.

Както беше отбелязано, корените на проблема са в заповедта на Д. Велчев от 25 ноември 1944 г. Постановлението е само публичният повод за атака срещу военния министър. Това изтъкват редица спомени на съвременници¹⁰⁷. Пропуска се фактът, че нареждането е поверителна военна заповед. В този момент България се намира в състояние на война, когато действат законите за военната тайна. Открита съпротива срещу заповедта не може да има без общественото да получи самия текст, което подлежи на съдебна санкция. Затова борбата за отмяна на заповедта става в кулоарите на правителството.

Друг е въпросът, че и ръководството на БРП (к) осъзнава нуждата от запазване на командния кадър във войската. В този ред на мисли основната линия на постановлението не е такъв проблем. Както свидетелства Хр. Лилков, неофициално постановлението се прилага и след неговата отмяна¹⁰⁸, без да среща съпротива от страна на БРП (к). Нещо повече, още при събитията от декември 1944 г. комунистите обсъждат възможността за

103. *Свобода*, бр. 80 от 7 декември 1944 г.

104. *Държавен вестник*, бр. 272 от 7 декември 1944 г.

105. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 69, л. 59–60.

106. Според някои оценки появата на Д. Велчев на митинга се тълкува като „жест на презастраховка, чрез която министърът казвал на армията: „Аз направих каквото можах, за да ви спася, но не успях заради комунистите.“ Така той смятал да си осигури лоялността на армията”. – Из доклада..., с. 222.

107. *Димитров, И.* Миналото..., с. 21, 35–36; Спомени на Христо Лилков..., 205–206.

108. Спомени на Христо Лилков..., с. 206.

смекчаване на наказанията за офицерите. На 2 декември 1944 г. Секретариатът и Военният отдел даже излизат с мнение, че ЦК на БРП (к) трябва да излезе с официално обръщение към офицерите, в което да заяви, че чистката в армията ще засегне само най-провинилите се¹⁰⁹. В декларацията от 4 декември 1944 г. се посочва, че „ЦК няма нищо против да се смята, че тези, които действително са се проявили на фронта, са изкупили отчасти или напълно своята вина“¹¹⁰. Въпросът се обсъжда и след края на войната. Така през юли 1945 г. Тр. Костов възлага на комисия начело с министъра на правосъдието Минчо Нейчев да прегледа делата на осъдените от Народния съд военни чиновове, като смъртните присъди на участвалите във войната се ревизират, а останалите дела да останат висящи и да се забравят. Срокът за изпълнение на задачата е един месец¹¹¹, а нейното изпълнение е всъщност прилагане на IV постановление на Министерски съвет от 23 ноември 1944 г. Проблемът е по-скоро, че амнистията трябва да дойде в точното време (след приключване на процесите по Народния съд) и от точното място (не от военния министър Д. Велчев, а от ръководството на БРП (к)). Все пак позицията на комунистическото ръководство е, че реабилитирането на военните „трябва да се предвижда от Народния съд, а не от личното усмотрение на тоя или ония министър“¹¹².

Ролята на Дамян Велчев във вътрешнополитическия живот на България в годините на Най-голямата война и първите му действия като министър в първото правителство на ОФ несъмнено са белязани от съдбата му на военен. Амплитудите на неговата политическа активност през войната са в пряка зависимост от разволя на военните действия. Като типичен военен от кариерата, той осъзнава, че стабилността на управляващите в България зависи от победите на Германия по фронтите. Наблюдава се градация, чиято повратната точка е обратът във войната от лятото на 1943 г. След големите поражения на Оста в горещите месеци на годината неговата политическа линия следва хода на тясно обвързване с опозиционните групи в българското общество.

Резултатът от действията му намира израз в министерското кресло в първия кабинет на ОФ през септември 1944 г. Първите действия на Дамян Велчев като военен министър до края на годината също са подвластни на военната му закалка. Той се опитва да се противопостави негативните промени в българската армия, свързани с чистката в офицерския

109. ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 4, л. 1.

110. *Работническо дело*, бр. 67 от 4 декември 1944 г.

111. Пак там, ф. 203Б, оп. 1, а. е. 94, л. 1, 7.

112. *Работническо дело*, бр. 67 от 4 декември 1944 г.

корпус. Тази негова позиция ярко се проявява в събитията от края на ноември–началото на декември 1944 г., свързани с IV постановление на Министерски съвет.

Опитът на Дамян Велчев да съхрани офицерството е подвластен на политически фактори, които стоят над чисто военните. Това довежда до откритото му противоречие с ръководството на БРП (к). Съветското присъствие в България също изиграва роля при реализацията на неговите планове. Неслучайно години по-късно близкият му съратник К. Георгиев отбелязва: *„Дамян Велчев не можа да разбере пълния смисъл на промяната на 9 септември, живееше със стари понятия, особено по отношение на армията“*. В друг разговор с А. Югов Георгиев изтъква: *„Мислех, че Дамян ще се справи, но той си остана един солдафон“*¹¹³.

В следващите години започва кампания срещу Д. Велчев, инициирана от комунистическите фактори. За *„Дамянвелчеви“* се говори като за по-малките братя на *„Николапетковци“*, *„Григорчеимеджиевци“*, *„Кръстънопастуховци“* и пр. В резултат той губи поста на военен министър и дори българското си гражданство. Земният път на полковника завършва във Франция през 1954 г., като последното му желание е да види още веднъж българското слънце.

Около личността на Дамян Велчев и до днес витаят множество неизяснени, скрити от изследователя детайли. Основната причина е липсата на негов личен архив. Анализът на действията на Велчев често е противоречив, защото се гради върху чужди оценки и мнения. Въпреки това името му е оставило ярка дупка в историята на България през XX в. Обичан от едни и мразен от други, участник и съавтор в три държавни преврата, като при първия и последния се опитва да спре влиянието на БРП (к) в българската армия, личността на Дамян Велчев и до днес остава противоречива страница в историята.

113. *Димитров, И.* Миналото..., с. 22; *Спомени на Антон Югов...*, с. 647.

9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. И МЕСТНИТЕ ПАРТИЙНИ ОРГАНИЗАЦИИ В ХАСКОВСКИ РЕГИОН (СЕПТЕМВРИ-НОЕМВРИ 1944 Г.)

Виолета Костова¹

Седемдесет години след 9 септември 1944 г. събитията от тези дни и до днес продължават да предизвикват интерес в българското общество. Безспорен е фактът, че това е повратен момент в историята на България, обусловен както от вътрешнополитическото развитие на страната, така и от международните отношения в края на Втората световна война.

Въпросите за характера на акта от 9 септември 1944 г. на коалицията Отечествен фронт и установената от него власт, както и за перспективите за бъдещото развитие на страната, са в центъра на обществените и партийни интереси. Те получават своята оценка във водовъртежа на събитията непосредствено след провъзгласяване на първото правителство на ОФ сутринта на 9 септември 1944 г. Тези оценки са обусловени от конкретната политическа обстановка и задълженията на България след присъединяването ѝ към Антихитлеристката коалиция, регламентирани в Съглашението за примирие, подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва.

Тема на настоящото съобщение е отношението, анализът и непосредствените оценки, нагласи и очаквания на обществото в Хасковски регион, които са отразени в документите на местните организации на партиите от ОФ. Хронологическите рамки – септември – ноември 1944 г., са свързани с периода на възстановяване и учредяване на партийните структури по места, със създаването на комитетите на ОФ, които олицетворяват и упражняват новата власт. През това време централните ръководства на Отечественофронтовските партии определят по един или друг начин отношението си към акта на 9 септември 1944 г., към коалицията ОФ и вижданията си за бъдещото развитие на страната.

Още в първите броеве на печатния орган на БРП (к) „Работническо дело“ излизат статии относно характера на акта от 9 септември 1944 г. Те имат за цел да изтъкнат некомунистическия (сиреч несъветски) на характер на новата власт. В редакционна статия под заглавие „Каква е днешната власт?“ се развива тезата, че конкретните международни и вътрешни условия не позволяват първото ОФ правителство да има комунистиче-

1. Авторката е доктор по история, специалистка по съвременна история на България в Регионалния исторически музей – Хасково.

ско-съветски характер. То не е комунистическо нито по програма, нито по състав, нито по методите си на управление. От друга страна, това не означава, че работническата класа и БРП (к) са се отказали от своята теория, идеология и максимална програма². По този начин се цели от една страна да се създаде успокоение сред значителни слоеве от българското общество и съюзните партии в ОФ по отношение на близката перспектива, а и да се успокоят крайно левите тенденции в самата партия. Въпросът за характера на Деветосептемврийското въстание и установената от него народно-демократична власт и ролята на ОФ като многопартийна политическа формация се дискутира в местните организации, на околийските и областните конференции, проведени през октомври и ноември 1944 г. Той е обстойно разгледан по-късно, в политическия доклад на Трайчо Костов, на Осмия разширен разширен пленум на ЦК на БРП (к), проведен от 27 февруари до 1 март 1945 г.³

БРСДП формулира отношението си към властовата промяна след заседанието си от 16 септември 1944 г. Програмната статия в бр. 1 на в. „Народ“ под заглавие „Единство на силите на труда“ подчертава историческото роля на ОФ и на съставляващите го политически партии в осъществяването на демократичните преобразования. Приетата Декларация по политическото положение е изработена върху основата на първата програма на ОФ и Програмната декларация на правителството от 17 септември. Във всички документи на Висшия партиен съвет се подчертава необходимостта от преустройство на стопанските и социалните отношения с цел постигане на действителна демократичност в управлението, „... като така ще се проправи път на социализма...“ БРСДП е партията, която в този момент пропагандира идеята за социалистическа перспектива и за демокрацията като вътрешно-присъща и неотделима от социализма⁴.

Легализирането на БЗНС е на основата на принципите, провъзгласени на 13 септември 1944 г. от Никола Петков, за демократизиране на страната. Със завръщането си в България д-р Г. М. Димитров провъзгласява платформата на Съюза: единодействие с всички демократични сили и запазване на автономните позиции и самостоятелна роля на БЗНС⁵.

Националната конференция на ПК „Звено“, проведена на 1 октомври 1944 г., се превръща в учредителна за новата политическа партия Наро-

2. *Работническо дело*, № 3, 20 септември 1944 г.; *Иусов, М.*, Политическият живот в България 1944-1948 г., С., 2000, с. 35.

3. *Иусов, М.*, Цит. съч., 37-38.

4. Пак там, 41-42; *Богданова, Р.*, Идеиният живот в България през втората половина на 40-те години. – В: Страници от българската история, събития, размисли, личности. Т. 2, С., 1993, 145-146.

5. *Иусов, М.* Цит. съч., 55-56.

ден съюз „Звено“. Съюзът приема за своя програма Програмата на ОФ от 17 септември 1944 г.⁶

Легитимните партии от ОФ с възстановяването си определят отношението си към акта на 9 септември, като заявяват, че застават на принципите на основните документи на коалицията – Програмата на ОФ от 17 юли 1942 г. и Програмната декларация на Правителството от 17 септември 1944 г.

Тези въпроси се коментират в организациите на БРП (к) още при възстановяването и легализирането им по места. В по-голямата част от учредителните/възстановителните протоколи се отбелязва подкрепата към делото на 9 септември и на „... участието на партията във властта наедно с участващите в ОФ групи“⁷. След това се преминава към конкретните организационни въпроси: приемане на членове и избор на ръководство. В селищата обаче, където е имало стари организации и членове, се обсъжда актът на 9 септември, факторите, които го обуславят, характера на ОФ власт, мястото на БРП (к) в политическия живот на страната: „... целите и задачите на БРП (к) в настоящия момент и нейните бъдещи политически идеали ...“ И това е преди публикуването на официалното становище на партията.

Така например организацията в с. Бисер записва в протокола си от 19 септември 1944 г. следното: „По промяната на 9 септември – всички партийци единодушно заключиха, че тази промяна е по-скоро преврат, а не революция, като най-очевидният факт за което се сочи, че няма промяна в економическия строй. Подчерта се, обаче, че и също така единодушно се изтъкна, че пътят, по който върви партията, е много правилен и съобразен с момента и че той единствено води към крайната цел – установяване на съветска власт“⁸.

Околийските конференции са мястото, където тези въпроси се поставят отново от делегатите на местните организации. Те се провеждат в средата на октомври 1944 г., когато официално приетата линия е известна и се пропагандира в организациите и в обществото. Политическите доклади на околийските секретари разясняват официална позиция на БРП (к), че властта на ОФ не е съветска. Така на околийската конференция в Свиленград Блогей Саманджиев подчертава: „Да се има предвид, че борбата с фашизма не е завършила, че сегашната власт не е съветска, а власт на ОФ“⁹.

В изказванията на делегатите се отчитат различните фактори, осигурили успеха на акта на 9 септември и властта на ОФ: участието на армията,

6. Пак там, 69–72.

7. ДА-Хасково, ф. 4Б, оп. 1, а. е. 7, л. 58.

8. ДА-Хасково, ф. 4Б, оп. 1, а. е. 6, л. 38-40.

9. Пак там, ф. 3Б, оп. 1, а. е. 2, л. 1–9.

навлизането на Червената армия в България, действията на партизаните, сътрудничеството със земеделците. Особено се акцентира на „субективния фактор“, а именно – дейността на БРП в организирането на антифашистката борба и се подчертава, че „ОФ е преди всичко дело на нашата партия“ и че със създаването на ОФ се мобилизират и кадрите (на РП – бел. на авт.) и масите. И в докладите, и в изказванията се подчертава, че установената отечественофронтowska власт не е временно явление и това налага да се обяснява политиката на ОФ и правотата на делото му¹⁰. Същевременно в и докладите, и в изказванията се говори за предимствата на съветския строй. Пеню Докузов – секретар на Областния комитет на БРП (к) - Стара Загора, говори за необходимостта „да се обясни, че (9 септември – бел. на авт.) не е революция, защото няма смяна на икономическия строй. Обаче промяната на 9 септември е постъпка към крайната цел – установяване на съветска власт“¹¹.

Един от основните въпроси на областната конференция на БРП (к) в Стара Загора, проведена на 29–30 октомври 1944 г., е именно въпросът за характера на властта на ОФ. Там се отчита, че в някои организации (Мини „Марица“ и др.) в Хасковска околия съществува мнение, че „9 септември е една прикрита комунистическа революция. ... Трябва да бъде на всички ясно, че ОФ не е временна комбинация. ОФ е съюз на всички патриотични и демократични сили в страната и има задача не само успешно да завърши войната, но и да преустрои цялата страна в политическо, икономическо и културно отношение“¹².

Така в позицията на БРП (к) се отразява противоречието между политическата необходимост и нейната крайна цел. Според документите по-голямата част от членовете приемат ОФ и неговата роля като средство за постигане на крайната цел. Това отразява и нагласите на голяма част от населението на региона.

Единствената партия, която официално говори за социалистическа перспектива, е БРСДП. Председателят на Хасковската организация повдига въпроса за обединение с БРП (к), поставен на областната конференция (29–30 октомври 1944 г.). Там Г. Чанков коментира, че това ще стане на по-късен етап, но в момента следва да се работи за сближение и „решително скъсване с опортюнизма“¹³. Няма документи, които да дават цялостна представа за отношението на организацията. Това дава основание да се направи заключението, че цитираното по-горе е мнение на представители на на левията в Хасковската социалдемократическа организация, потвърдено от последващото ѝ развитие. От друга страна, то е

10. Пак там, л. 1–9; ф. 4Б, оп. 1, а.е. 2, л. 255–259, 260–264, 269–270, 272–273.

11. Пак там, л. 260–264.

12. Пак там, ф. 1, оп. 13, а.е. 10, л. 2.

13. ДА – Стара Загора, ф. 1Б, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

израз на определени очаквания в една недалечна перспектива. Различно е отношението на други организации в региона. Така още през октомври в документите на организацията в Симеоновград и в кореспонденцията на нейния лидер Митю Генев с Коста Лулчев се вижда загрижеността на местните социалдемократи относно организационната дейност в околията и перспективите за нейното развитие¹⁴. Харманлийската градска организация на БРСДП при учредяването си приема следните решения: „Нашата страна се изправя в пътя на свободата и творчеството чрез вливане в ОФ...; т. 4 – да се агитират идеите на социализма; т. 5 Напълно възприема програмата на ОФ, прокламирана с *манифеста*¹⁵ от август 1944 г.“¹⁶

БЗНС бързо възстановява своите дружби в целия регион на основата на стари членове на Съюза, от БЗНС „Ал. Стамболийски“ и БЗНС „Врабча 1“. В първите протоколи няма специално изразено отношение към събитията, но е ясно изразен стремежът за равно представителство в местните комитети на ОФ. На 26 ноември 1944 г. в Хасково се провежда голямо земеделско събрание, на което говори Ал. Оббов. Основни акценти в словото му са селският характер на земеделското движение, републиканските идеи и славянофилската ориентация на БЗНС, „*сътрудничеството с новите сили в нашата общественост: работници, занаятчии, почтени интелектуалци*“¹⁷.

В брой 1 на в. „Клас“, орган на Хасковската околийска земеделска дружба, в уводна статия Димитър Стоянов отразява позициите и отношението на земеделците към ОФ: „ОФ не е нова партия, а групировка от партии. Участващите в него партии и организации са приобичили усилията си и са сключили бойния съюз не за тясно партийно дело, а за постигането на голямата цел за спасението на България и осигуряването на благоденствието на народа. Затова, никоя от участващите партии няма

14. ЦДА, ф. 205Б, оп. 3, а. е. 426, л. 39

15. С „Манифест на Националния комитет на Отечествения фронт към българския народ“, от края на август 1944 г., се декларират непосредствените политическите цели на ОФ при очерталата се загуба на войната от силите на Тристранния пакт и възможността за вземане на властта. Манифестът е подписан от 15 политически дейци. В манифеста са включени нови моменти в сравнение с Програмата на ОФ – конфискация на хитлеристкото имущество и на незаконно забогателите, други са конкретизирани – прочистване на държавния апарат, преустройството на образователната система, основна правосъдна реформа и т. н. Издаден е на основата на Окръжно № 4 на ЦК на БКП от 26 август 1944 г. – Петрова Сл., Деветосептемврийската социалистическа революция 1944. С, 1981, 205–208.

16. ЦДА, ф. 205Б, оп. 3, а. е. 433, л. 1.

17. Клас, № 1, 30 ноември 1944 г.

*господствующе положение, нито пък Отечественият фронт е създаден, за да създаде на която и да е от тях предпоставките за самостоятелна нейна власт*¹⁸ Тази позиция е в духа на платформата на БЗНС, обявена от д-р Г. М. Димитров след завръщането му в страната – участие в коалицията при запазване организационна и идейна самостоятелност на Съюза.

Околийската земеделска дружба – Харманли на свое събрание от 30 ноември 1944 г. приема Резолюция, адресирана до министър-председателя и Министерския съвет, до председателя на Националния комитет на ОФ и до главния секретар на БЗНС. В първата част, посветена на политическото положение, се изразява подкрепа за Отечествения фронт и притеснения от разпространяваните слухове, че „... в България след непродължително време ще бъде установена чисто работническа комунистическа власт...“¹⁹ Това е най-ранният официален документ, който отразява противоречията и конфликтите с БРП (к) в региона. Малко по-късно – в началото на декември 1944 г., Димитър Стоянов ще изрази позицията си по Постановлението на Министерския съвет № 4 и скоро след това започва разцепление на земеделските дружби в много селища на региона.

В документите на БЗНС в региона няма изрично отразена позиция за характера на акта на 9 септември, но е ясно разбирането за ОФ като коалиция при запазване самостоятелността на партиите, които го съставяват. От друга страна, виждат се и опасенията от установяване на еднопартийна власт.

Народният съюз „Звено“ изгражда своите организации в региона след Националната конференция от 1 октомври 1944 г. Логично само в градовете има стари дейци на ПК „Звено“. Така учредяването на структури в околните върви по две основни линии: организации, изградени от БРП (к), и други, в които се включват бивши членове на стари буржоазни партии, които не са получили правото на легитимност от новата власт. Околийските конференции се провеждат в началото на декември 1944 г., така че документите за „Звено“ в региона отразяват изключително организационната дейност. Трябва да подчертаем, че ръководството на градската организация, което е същото за околията и за цялата съюзна област, още от началото застава на леви позиции.

В заключение следва да отбележа, че местните организации на отечественофронтските партии по един или друг начин дават оценка на политическия акт на 9 септември 1944 г. и на коалицията ОФ в контекста на близката и по-далечна перспектива за развитието на България. Най-много свидетелства по тези въпроси има в документите на БРП (к) както по места, така и от околийските и областните конференции и заседания на ръководните органи. Значението на коалицията ОФ се определя както

18. Пак там.

19. ДА-Хасково, ф. 680, оп. 1, а.е. 17, л. 118-120.

от съвместната дейност при създаването и завземането на властта, така и от конкретните вътрешно- и външнополитически условия. Също така тя е резултат от идеята за народния фронт. От друга страна – също толкова ясна е позицията за крайната цел на БРП (к) съгласно нейната програма и идеология. Другата голяма партия – БЗНС утвърждава виждането си за коалицията при запазване самостоятелността на всеки от субектите. Социалдемократите, които единствени говорят за социализъм в този момент, но заявяват, че приемат Програмата на ОФ и Програмната декларация на правителството от 17 септември. НС „Звено“ в този период няма ясно изразена позиция. Документите на отделните партии отразяват косвено очакванията и нагласите на обществото, че по същество това е началото на установяване на съветски модел на обществено устройство в страната. Показател за това е членският състав на отделните партийни организации, макар че тенденцията към увеличение на структурите на БРП (к) по места ще бъде ясно изразена в края на 1944 г. и началото на 1945 г.

ХАСКОВСКИЯТ РЕГИОН ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1944 Г., СЪБИТИЯ И СПОМЕНИ

Красимира Узунова¹

Изминалите седем десетилетия от септемврийските дни на 1944 г. са достатъчно време за обективна оценка на събитията, които години наред официалната власт формира чрез историческите изследвания по най-категоричен начин. Затова до 1971 г. те се определят като „народно въстание“, след това като „социалистическа революция“. Едва след 1990 г. изследователите на този период започват да говорят за извършения на 9-ти септември държавен преврат. Написаните и събрани през годините многобройни спомени и исторически изследвания са изпълнени с неточности и невярна информация, които деформират повече или по-малко представите за случилото се в страната.

Нарушаването на Търновска конституция със завземането на властта от неясни по това време политически сили, опиращи се на нахлуващата на територията на страната съветска армия, създава хаос в държавата, който почти не е документиран. По-късно се появяват безброй спомени на участници в преврата, които в голяма степен изкривяват историческата истина. Пример за това е разстрелът на офицерите от 2-ри армейски артилерийски полк на 12 септември 1944 г. в Хасково. Истината за случилото се се лута някъде между двете основни версии, оформени през годините. Едната, създадена и разпространявана от партизани и комунисти-отечественофронтовци, участници или поне свидетели на разстрела е добила през изминалите десетилетия характер на почти неоспорим документ. Според нея командването на въстаническите войски в Пловдив изпраща в Хасково войскава част и партизански отряд и те, заедно с местните партизани, отиват в казармите на полка, за да се побратимяват с войниците и офицерите. По нареждане на командира на полка полк. Велико Маринов от прозорците на казармите започва стрелба срещу стеклото се на плаца гражданство и партизаните. Тогава въстаническите части отговарят със залп. Падаат убити шестима фашистки офицери, включително и началникът на гарнизона. Тази версия се използва и на страниците на официалната История на България². Другата е съхранена в спомените на някои от оцелелите офицери, според които *„случаят в Хасково е началото на без-*

1. Авторката е доктор по история, специалистка по нова българска история в Регионалния исторически музей – Хасково.

2. История на България. Т. 3. София, ДИ „Наука и изкуство“, 1964, 479–480.

граничната жестокост и подлост, с която се провежда унищожването на офицерството“. На 12 септември партизани и политически затворници от този край правят предложение на командира на Хасковския полк полк. Велико Маринов да се организира официално побратимяване между тях и войската. Основанията са, че до момента изключителни обстоятелства са ги поставяли с оръжие в ръка един срещу друг, но новата народна власт иска да ги обедини и да ги поведе заедно срещу общия враг – фашизма. Предложението е прието. Пред щаба на полка са построени партизани, войници и офицери. Очаква се идването на командира на полка. Но когато той излиза от щаба с група офицери, съвсем изненадващо започва стрелба срещу тях, след което на плаца остават труповете на командира полк. Маринов, на кап. Иван Чукурлиев, пор. Начо Гюлмезов и на още трима офицери и подофицери. Между тези версии местните изследователи търсят истината години наред съпоставяйки факти и обстоятелства, привеждайки в известност много и по-малко известни спомени на участници и съвременници.

През 1944 г. Хасково е окръжен център с добре развит стопански и обществен живот и военен гарнизон. Превратът на 9 септември 1944 г. е посрещнат тихо и спокойно в града. Голямата част от населението – тюнорработници, занаятчии и интелигенция го подкрепят или поне не противодействат, като очакват с интерес какво ще последва. Общественото спокойствие в тези дни обаче е нарушено от стрелбата в казармите и смъртта на шестима офицери и двама партизани, което тогавашният журналист Делчо Василев, отразява в местния печат като „печален инцидент“. Като инцидент го представят, макар и по-късно, и представителите на отечественофронтовския комитет, управляващ града. Това е един от случаите в страната в дните около 9 септември 1944 г., който години наред се представя невярно чрез спомените на организаторите на този разстрел и публикуваните исторически изследвания, опиращи се на тези спомени. Едва след 1990 г. започват да се появяват спомени и на оцелели офицери. Трябва да отбележим, че още през 80-те години, макар и плахо, между редовете на официалните тогава спомени, предавани в Хасковския исторически музей, започват се промъкват факти, които хвърлят съмнение върху достоверността на отделни моменти в написаните изложения.

В търсене на истината и изясняване на трагичния случай от 12 септември в Хасково е необходимо да посочим, че местното партизанско движение е изключително слабо. В края на 1943 и 1944 г. в града и региона няма никакви партизански прояви, което пък не предизвиква и противодействие от страна на местните органи на реда и на армията. През март 1943 г. БРП (к) обединява нелегалните въоръжени групи и отряди в едно формиране по името Народоосвободителна въстаническа армия. По решение на нейния щаб Хасково е определен за център на VII Въс-

таническа оперативна зона (ВОЗ). В издадената през 1982 г. „История на Хасковската окръжна организация на БКП“ се посочва, че в началото на май 1943 г. в VII ВОЗ се формира партизански отряд с името „Асен Златаров“³. Според общоприето вече мнение на местни историци, идеята да се използва името на родения в Хасково известен учен-биохимик, широк социалист и хуманист професор д-р Асен Златаров е доста странна, *„защото друга партизанска формация с име на подобна интелектуална личност в Царство България и под дърво и камък да търсиш, няма да намериш“*⁴. Прави впечатление и друг факт от историята на този партизански отряд: липсата на каквато и да било въоръжена дейност. За това свидетелстват не само спомените на съвременници, но и официалната статия в Енциклопедия „България“, издание на БАН от 1986 г., където на стр. 98 е отбелязано за времето на неговото съществуване: *„1944, началото на май. Създаден е Хасковският партизански отред „Ас. Златаров“*⁵. Колкото и да се мъчат в различни издания през годините изследователи и съвременници да героизират партизанската дейност на отряда, тя се изчерпва с *„активна политическа дейност, възстановяване на партийни и младежки организации и създаване на яташка мрежа“*. В края на юли 1944 г. *„по указанията на ОК на БКП и щабът на зоната“* са извършени въоръжени акции, споменати в историята на окръжната организация на БКП в Хасково, но какви, къде и кога, си остава неясно. Но пък се отбелязва, че ОК на БРП и ОК на ОФ правят всичко възможно *„партизанският отряд да се превърне в главна ударна сила“*. В резултат на тези усилия в края на юли неговият числен състав нараства пак според спомените от 14 души на 28⁵. Тук трябва да отбележим, че повечето от тези хора не са били нелегални и не са пребивавали постоянно в отряда. Базата за укриване на хасковските партизани е в с. Спахиево в скривалище изкопано от семейство Баневи, които ги хранят и пазят. Яташкото семейство, макар вероятно подкрепяно и от други местни помагачи, едва ли е било в състояние да изхранва всеки ден 28 души, а и дупката, която представлява скривалището, едва ли е могла да приютява толкова много хора.

Ясно е, че партизанският отряд няма дейност, а властите не предполагат за неговото съществуване и не го търсят. Верният ятак Вълчо Банев, който помага още през 20-те години на четата на Митю Ганев, през 1944 г. заедно със синовете си Йордан и Баню – момчета на възраст около 11–15 години жертвоготовно укриват и членовете на отряд „Ас. Златаров“. На фона на тяхното всеотдайно поведение особено контрастно се откроява както поведението и философията на партизанското командване, отра-

3. Спомени на С. Симеонов. – ЦПА, № 814.

4. Марин Караиванов: Чичото на олигарха Банев живее като отшелник. В. „Новинар юг“, 09. 09. 2012.

5. РИМ–Хасково. Спомени.

зена в цитираните по памет спомени на по-големия син Баню Банев за наставленията на партизанския командир Иван Араклиев: „Другари, опичайте си акъла, брей! Да не ни набарат и мърцина изпотрепят, та други, дибидюс незаслужили келепирджии, тарикатски да намажат филиците си след предстоящата победа! А доколкото знам, всъде пъка от полиция и войска и само в Светлина, спроти моят стар познайник Ванчо Гочев, кой знае защо нямало никаква въоръжена охрана, даже лани пѣдарят им хвърлил топа и до ден-днешиен не бил турен друг пазвантин. Тѣй че налягайте си парцалите и яваши-яваши!“⁶ Сега това може да звучи смешно, но е по-скоро тъжно, защото илюстрира добре духа на времето – края на лятото на 1944 г.

В директивата си от 27 август 1944 г. Георги Димитров уведомява ЦК на БРП за предстоящото навлизане на Червената армия в страната и дава указание народът и неговите въоръжени сили решително да минат на нейна страна и заедно „да очистят българската земя от немските разбойници и техните подли помагачи“. Ръководството на Хасковската Седма ВОЗ също се раздвижва. На 5 септември през нощта част от партизаните безпрепятствено влизат в с. Светлина, изважда данъчните книги от сградата на общината и пред стъписаните селяни ги изгарят, произнасят речи и се прибират отново в скривалището си в с. Спахиево. С това се изчерпва бойната дейност на отряда⁷.

На 9 септември 1944 г. сутринта ОК на ОФ и ОК на БРП в Хасково, след като научава за извършения в София преврат от излъчената по радиото реч на Кимон Георгиев, обявява въстание за завземането на властта в града. Събитието преминава без шум и инциденти. Партизанският отряд не взема участие в него, защото той все още се укрива в с. Спахиево⁸. В по-късно написаните си спомени партизанинът Янчо Костов съобщава как посрещат новината, което дори и не подлежи на коментар: „Ние бяхме така смаяни, че не знаехме какво да правим. После се поокопитихме и започнахме да се поздравяваме, а след като мина първия порив на радостта, започнахме да обмисляме плановете за предстоящата си дейност. Решихме другарите Стефан Симеонов и Пеню Докузов да заминат веднага за балкана, да свалят отряда в село Брястово и там да чакат допълнителни нареждания. Аз и останалите двама другари решихме да влезем в общината и да установим връзка с Окръжния комитет на Отечествения фронт...“⁹

6. Пак там.

7. ОПА–Хасково, ЧП, 58, л.

8. РИМ–Хасково. Спомени на Я. Костов.

9. Пак там.

Въстанието е обявено, победата се празнува, а хасковските партизани все още не са в града. Едва на 10 септември привечер те са превозени с военни камиони, осигурени от командването на 2-ри армейски артилерийски полк. По пътя към тях се присъединяват още 17 души, които след това официално влизат в списъка като партизани от отряда. Така за пет дни – от 5 до 10 септември 1944 г., личният състав на „асензлатаровци“ нараства от 13 на 44 човека, от които 17 са станали партизани един ден след т. нар. историческо деветосептемврийско народно въстание.

След като безпрепятствено вземат властта в Хасково и установяват контрол над общинските и държавните учреждения, представителите на отечественофронтовската власт организират градски митинг, на който присъстват и партизаните от отряд „Асен Златаров“. Тогавашният хасковски журналист Делчо Василев, отразява събитието на страниците на местния вестник „Народна борба“: *„От ул. „Банска“ до Общинския дом партизани и посрещачи вървят заедно. На площада пред Кметството се събира многохиляден митинг, на който говорят д-р Павел Тагаров, командирът на гарнизона полк. Велико Маринов, Янчо Костов – политическият водач на отряда „Ас. Златаров“ и накрая председателят на Окръжния комитет на Отечествения фронт – адвокатът Димитър Стоянов“.*

Като изпълнява разпореждането на правителството, полковник Маринов предоставя камиони, с които партизаните са докарани в Хасково, предлага им да бъдат настанени в казармата и да бъдат зачислени на храна като останалите войници. Обсъжда се и провеждането на митинг в казармата, на който д-р Тагаров да говори от името на новата власт на ОФ пред войниците и офицерите в полка. Всичко изглежда мирно и спокойно. В своите спомени, станали известни след 1990 г., пор. Н. Русев, адютант на пол. Маринов по това време, отбелязва, че полковникът и д-р Тагаров са дългогодишни познати и в много добри отношения, още повече, че зетът на д-р Тагаров е офицер в полка¹⁰. Като споделя, че не е в състояние да внесе яснота по много въпроси, д-р Тагаров заминава за указания в София. Но авторът подозира, че той вероятно е разполагал с информация за подготвяна провокация от страна на партизаните и предпочита да замине далече от неприятностите.

На 12 септември след обяд местният комитет на ОФ и БРП отново призовава гражданите на митинг. Според разказа на журналиста Делчо Василев, в този следобед по шосето от Раковски (дн. Димитровград) пристигат камиони, натоварени с въоръжени мъже. Оказва се, че това е една дружина от Борисовградския партизански отряд „Райчо Кирков“. На митинга пред сградата на общината този път говорят само комунистите – Янчо Костов и Петър Парпанов. Те произнасят *„пламенни, бойни и революционни речи“*. Веднага след това новодошлите заедно с пар-

10. РИМ-Хасково. ”Последната крепост” – спомени на Н. Русев.

тизаните от отряд „Асен Златаров“, тръгват въоръжени към казармите, за да се „побратимяват“ с войниците. Най-отпред вървят жени и деца. Дописката на журналиста завършва с кратко заключение: „Там за съжаление стана печалният инцидент, който помрачи и окървави светлия образ на революционните събития в Хасково“. В своите спомени за събитията през този ден пор. Русев отбелязва: „Не можах никога да узная дали тълпата е разбрала защо я водят към полка и дали някой от тълпата си е задавал този въпрос. Тези обаче, които са я повели, те са имали точен план...“¹¹ Партизанинът Янчо Костов също описва събитието подробно и дълги години неговите спомени са сочени като най-достовърни. Според тях много граждани, най-вече тютюноработници освободени от работа с червени знамена и плакати се отправят към казармите и нахлуват вътре, посрещнати от членове на войнишките комитети съпричастни към събитията. Произнасят се кратки поздравителни речи и войниците вдигат на ръце партизани, а партизаните вдигат на ръце офицери, като израз на извършващото се „побратимяване“. Авторът Я. Костов нарича този момент „чудна картина на побратимяване“ и продължава своя разказ: „Смутен и развълнуван се появи и полковник Маринов. Жилави партизански ръце го издигнаха високо над развълнуваното човешко море. Тъй като бяхме на раменете на хората, полковник Маринов протегна ръце към мене, прегърна ме и ме целуна. Само след 5 минути обаче аз трябваше да се убедя, че това е юдинска целувка. По посока към щаба изведнъж избухна някаква суматоха. Аз скочих да видя какво става. Дойде и полковник Маринов. Преди още да се ориентирам, чух командата на полковника – войниците да се строят на една страна, а партизаните на друга. Вместо изпълнение на заповедта обаче се раздаде изстрел и това сякаш беше сигнал за действие. Нагласената от полковник Маринов машина започна да действа“¹².

В спомените на поручик Русев, който става донякъде и участник в кървавата разправа с офицерите, събитията изглеждат съвсем различно. Когато започва митинга в двора на казармата, той слиза заедно с полк. Маринов на плаца. Докато войници и партизани се „побратимяват“, покрай пор. Русев минава войник с каска и карабина в ръце и се „шмутва“ нервен навън. Офицерът става свидетел на странни заповеди и движения на партизани около плаца, а пред сградата на щаба непознати цивилни мъже не му позволяват да излезе навън. Единият, който се оказва Демир Янев, политкомисар на дружина „Р. Кирков“, дори го съветва да не излиза, а другият прилича повече на арестуван и пазен под стража от партизанин като предател. Поручик Русев забелязва, че част от партизаните се подреждат в двойна верига с лице към плаца. Чува и заповедта на Демир Янев към неколцина партизани с шмайзери и лека картечница: „Качете

11. Пак там.

12. РИМ-Хасково. Спомени на Я. Костов.

*се горе, обзоръжете дежурните, прегледайте и прочистете всички помещени-
ния, а след това застанете готови по прозорците!*“ Пред очите на автора
на спомените са арестувани домакинът на щурмовото отделение май. Чу-
курлиев и фелдф. Михаил Илиев. В момента когато влиза през главния
вход на казармата е арестуван и фелдфебелът от звукомерния взвод Борис
Ангелов. Малко след това към арестуваните е доведен и вече завързания
подпор. Димов. Събитията текат мълниеносно. Когато в края на митин-
га полк. Маринов призовава войниците да се поздравят с партизаните в
знак на побратимяване, измежду струпалите се хора изкача изтичалият
преди това покрай поручик Русев войник в пълно въоръжение крещейки
„Не, никакво побратимяване с убийци“. Делчо Делчев, командир на бо-
рисовградския отряд, посяга може би да го успокои, но според поручик
Русев това е знак за начало на нещо и в този момент започва ожесточена
стрелба¹³.

Според спомените на партизанина Я. Костов, полк. Велико Маринов е
подготвил избиването на партизаните. С тази цел той ги е поканил в пол-
ка да се побратимяват с войниците, но предварително е поставил войни-
ци с картечници на високите прозорци на сградата пред плаца. Тезата му
се подкрепя и от хаотичните разкази на ужасените по време на престрел-
ката граждани, които бягат към центъра на града защото смятат, че воен-
ните стрелят по населението и партизаните. Ужасът на присъстващите е
неописуем. Разказът и на очевидеца пор. Русев е потресаващ и подробен.
По време на стрелбата той само осъзнава, че никой от гражданите не е
пострадал защото тя е насочена срещу офицерската група. Забелязва на
входа на двуетажната сграда на специалната батарея няколко войници и
партизани да сглобяват тежка картечница, а ужасената бягаща към центъ-
ра гълпа граждани обяснява как полкът е устроил засада на партизаните.
За съжаление, констатира поручик Русев, и до ден днешен тази мъва се
шири. Тази версия вероятно е пусната в обръщение и е много удобна за
организаторите на разстрела.

Стрелбата по казармения плац трае продължително време. Според
спомените на пор. Русев, пред него загиват май. Чукурлиев, и полк. Мари-
нов. В заслона, където се е укривал от куршумите, започват да влизат и изли-
зат въоръжени партизани и не след дълго те довлечат трупа на пор. Начо
Гюлемезов. По-късно, след стихване на стрелбата, когато влиза в столова-
та той вижда вече пренесените трупове на завеждащия прехраната под-
пор. Маразов, фелдф. Михаил Илиев и пор. Танев. Потресаващият разказ
на пор. Русев продължава и описва случващото се през нощта: *„Нощта
се беше спуснала, когато стрелбата в района на полка стихна. Партиза-
ните, които бяха около мен в това предверие, се изнизаха незабелязано. Не
мога да кажа кога са се прибрали стрелците партизани от прозорците на*

13. РИМ-Хасково. „Последната крепост“ – спомени на Н. Русев.

горния етаж, защото по едно време дойде Янчо Костов и нареди всички да излязат и да се строят отвън...“ На следващия ден Русев като единствен офицер от полка, който е „на лице“ (защото останалите живи офицери са се изпокрили) и в качеството си на адютант на полка трябва да организира погребението на убитите офицери. Официално събитието е обявено „за нежелан инцидент“. Представителите на ОФ-властта любезно му съобщават, че поемат изцяло грижата по погребението на убитите в този нежелан инцидент и се разпореждат в полка да се доставят ковчези и да се подготвят гробовете. На Русев е наредено като адютант на полка да изготви „Актове за злополука“ за избитите офицери, които да се предадат на семействата им. ОФ-комитетът също щял да подпише документите.

Случилото се в казармите е ужасно събитие и така го описва в своите спомени и поручик Русев: „Гледката е повече от тягостна. Командирът на полка - полковник Велико Маринов лежеше безжизнен върху мозайката на зимната столова. Редом до него бяха проснати трупове и на останалите офицери-жертви от първите дни на комунистическата власт Тягостна картина! Когато хората от погребалното бюро донесоха по нареждане на ОФ комитета седемте ковчеза, то те, които са се занимавали цял живот с уреждане на най-различни погребения, застанаха слисани пред седемте трупа и не ме запитаха защо са убити тези седем български офицери, а ми зададоха въпроса: „Господин поручик, а защо всички те са и боси?!“¹⁴

След като телата на убитите офицери са подредени в ковчезите, войниците от батареите на пор. Гюлемезов от Казанлък и пор. Танев от Сливен пожелават сами да пренесат тленните останки на своите командири до родните им места. Семействата на другите жертви също вземат телата на своите близки. Пор. Русев, който е зет на полк. Маринов, подготвя за погребение само телата на полковника и на фелдфебел Михаил Илиев. Тялото на убития в стрелбата партизанин Дойчо Дойчев е отнесено в дома му, а на другия ден с митинг е погребано тържествено.

Според правилника и традициите в българската войска, на погребението на военни лица, които са още на действителна служба, присъства войсково поделение (взвод или рота – в зависимост от чина и длъжността), което ги изпраща до вечното им жилище и там пред гроба им взема „За почест!“ и дава залп във въздуха с учебни патрони. Политкомисарят на хасковския отряд Янчо Костов съобщава, че на погребението ще присъства и хасковският партизански отряд и че той ще даде почетния залп, а войнишкият взвод, който ще вземе „за почест“, ще присъства на погребението, но без патрони. Цинизмът на обявилите се за свободно и справедливо управление е безкраен. След като разстрелват офицерите, ще отидат на тяхното погребение, за да застанат мирно и „за почест“ на своите

14. Пак там.

жертви. Към 3.5-4 часа на 13 септември 1944 г. зад двете катафалки вървят свещеник и семействата на покойниците. Шествието минава по най-безлюдните хасковски улици на път за гробището. Авторът на спомена д-р Русев пише в заключение, че не му е известно как е постъпено със семействата на убитите офицери, но съпругата на полк. Велико Маринов, която е майка на съпругата му, е получавала въз основа на „акта за злополука“ пенсия. Малко по-късно по време на т.нар. народен съд полк. Маринов е включен в списъка на подсъдимите и осъдените. В какво е бил обвинен не става ясно от документите, но посмъртно е осъден и с конфискация на движимото и недвижимо имущество¹⁵.

В заключението на своите спомени бившият поручик, а след това вече д-р Русев отбелязва: *„Години наред около 9 септември „борците против фашизма“ се надпреварват да описват подвизите си по време на „въоръжената борба“ и „свалянето на фашистката власт“. Я. Костов ежегодно не се уморява да разказва за „героичното овладяване“ на властта в Хасково и Хасковския гарнизон и за клопката, която била устроена на партизаните в казармите на 2-и армейски артилерийски полк, когато отишли да се побратимяват с войската. Разказва за картечниците, поставени по покрива и прозорците на казармата, които по знак на полковник Маринов започнали да стрелят по партизаните. Нито един път обаче не спомена колко души от партизаните са били засенати от тази стрелба и колко души от офицерите са били убити там. Не споменаваши нищо за това, че по нареждане на ОФ комитета са били съставени актове за злополука на жертвите от тази стрелба, че дълги години близките на убитите офицери са получавали наследствени пенсии, докато един ден и те бяха прекратени...“*

Седемдесет години след събитията ние можем само да съпоставяме данните от спомените, за да се приближим максимално до истината. Защото и през тези години между редовете на изследванията са се промъквали макар и плахо въпроси как така, ако полк. Маринов е организатор на стрелбата на полковия плац, той ще се окаже заедно с колегите си в нейния център. Плахо се промъква мнението на отделни комунисти, че убитият партизанни Д. Дойчев е жертва на междуличностно разчистване на сметки и тогава се появява удобния случай. Така или иначе инцидентът завършва с петима убити офицери и двама партизани и с въпроса: имало ли е тогава в участниците в кървавото събитие на 12 септември някакво чувство за вина, за грешка или по-силно е било чувството за оневиняване.

След трагичните убийства в казармата на 2-ри армейски артилерийски полк, новата официална власт в лицето на Окръжния комитет на Отечествения фронт излиза публично с едно „Обяснение“, в което се казва: *„Драги граждани, след импозантните тържества по случай вземането*

15. Пак там.

на властта от Отечествения фронт, минали така спокойно, за съжаление, вчера 12 септември т.г. в един крайно тържествен момент, когато въстаническата и редовна армии се побратимяваха, намериха се провокатори-саботьори на правителството на Отечествения фронт и това предизвика крайно печален нежелателен инцидент, при който се проля скъпа братска кръв. Убити бяха в завързалата се престрелка двама от въстаническата армия и пет души офицери от редовната армия, всички скъпи български чедя. Комитетът на ОФ като съобщава със съжаление и прискърбие за този инцидент, съобщава също, че той е ликвидиран и нормалният живот в града продължава. Приканваме всички граждани със спокойствие да се предадат на ежедневната си работа. Апелираме към всички в името на България да избягват каквито и да е провокаторски действия и не се поддават на провокации. Приканваме гражданите към спокойствие и бдителност. Всеки опит за провокация и смут ще бъде смазан най-безпощадно¹⁶.

„Обяснението“ е публикувано с десет дни закъснение след разстрела – на 23 септември 1944 година, в брой 2 на хасковския отечественофронтски вестник „Народна борба“ и е подписано от Димитър Стоянов, Петър Парапанов, Янчо Костов, д-р Павел Тагаров, Иван Кирев и Никола Спиров. В него няма дори и знак за някаква вина и виновници, но затова пък не липсва добре подчертана и директно отправена заплаха към онези граждани, които евентуално биха дръзнали да предприемат действия извън позволеното от новата власт.

16. В. Народна борба, бр. 2 от 23 септември 1944 г.

АНТИФАШИСТКАТА ТЕМА (1941–1944) В ТВОРЧЕСТВОТО НА РУСЕНСКИ ПОЕТИ

Живодар Душков¹

Антифашистката борба в Русенския край се характеризира с някои особености, свързани с географските дадености (равнинен терен, лишен от гори), стратегическото положение (Русе – пристанищен град, със силно развита промишленост, с разположение на германска военна част и поделение на Гестапо), с разнообразен етнос... От тази гледна точка съпротивителното движение в района се разгръща главно чрез дейността на бойни и саботажни групи, две партизански чети – Хотанската и Червенската, с включването на множество младежи-евреи, чийто живот е регулиран от два закона – Закона за защита на държавата и Закона за защита на нацията.

Формулировката на темата означава да се акцентира върху две взаимно свързани страни – антифашистката борба (масови прояви, конкретни личности, участвали активно в съпротивата и др.) и мястото на поетите в емоционалното ѝ разказване. Учудващо, но тя не е била обект на изследване. Най-вероятно до 10 ноември 1989 г. вниманието на изследователите е било насочено към проучване на фактологията на събитията и създаването на научни и научнопопулярни статии и очерци, а не към това как събитията са художествено интерпретирани. След тази дата темата става неактуална и всяко докосване до нея е в един по-различен аспект – поставяне под съмнение фактите; отричане на антифашистката борба у нас; обвързване на периода 1941–1944 г. с конкретни политически цели и пр.

В настоящото изследване ще бъдат разгледани поетични произведения, посветени на дейци, родени или живели (учили/служили) в Русе и Русенско, или намерили смъртта си в този български край. Това означава, че са приложени принципите, възприети в краезнанието. Те всъщност довеждат и до разширяване на понятието ‘русенски поети’, като включват в него не само автори, свързани с този български регион, но и творци, разработващи теми, отнасящи се до него. Тъй като става въпрос предимно за творчество на поети от Русе, най-естествено е първият техен поглед към темата да е по материал, който им е най-добре познат, а именно – свързан с дейци от Русенския край, загинали в годините на антифашистката съпротива.

1. Авторът е специалист по нова и съвременна история на България, заслужил доцент от Русенския университет.

Краезнанието се интересува не само от автори, родени, живели или починали в даден български край, но и от творци, чиито произведения по един или друг начин засягат събития и личности от определен район. От тази гледна точка е необходимо да направя поне две уточнения: (1) като герои от Русе и Русенско са възприети и творци, които по никакъв начин не са свързани с града или края, и (2) русенци са автори и на творби за личности/събития, чийто „адрес“ е България като цяло или регион, намиращ се по-далеко или по-близо от Русе и областта.

Разглеждам стихотворения, като спазвам хронологично-историческия принцип, което означава, че проследявам поетичните творби не според времето на написването/публикуването им, а според времето, когато загиват борците, на които са посветени. Разбира се, в периода 1944–1989 г. не са създадени стихотворения за всички загинали в антифашистката борба (1941–1944) от и в Русенския край, а след 10 ноември 1989 г. животът и подвигът на русенските герои-антифашисти почти не попадат в центъра на вниманието на поетите. В албума „Вечно живи“² са посочени 39 имена на загинали в периода 1941–1944 г. При това трябва да отбележа два съществени момента. Независимо от „постулата“, наложен в краезнанието, че в подобно издание следва да са включени събития, станали в региона, дори и когато участниците в тях не са родени в него, в албума липсват имената на Димитър Петров, Стефан Радев, Димитър Георгиев и Дончо Иванов. Тяхната дейност е свързана с Разградската гимназия, където учат и се изявяват като активни ремсисти, а краят на живота им – със село Бъзън (Русенско), където на 22 януари 1944 г. са разстреляни. В албума не са намерили място и биографични данни за Роза Хершкович (1914–1943), русенка, ремсистка, партизанка във формированията „Чавдар“ и „Георги Бенковски“, самоубила се през есента на 1943 г.; Ерни Матвеева (1894–1944) и Израел Бенвеничи (1898–1944), родени/живели в Русе и загинали на 10 юли 1944 г. при пожар в концлагера „Кайлъка“, където са интернирани...

На 20 октомври 1941 г. **Леон Таджер (1903–1941)** извършва дръзка акция – запалва германски бензинови складове. Заловен е и е осъден на смърт, като присъдата е изпълнена на 15 декември с.г. „Животът на Леон Таджер завършва на бесилката“ – е отбелязано в стихотворение на Здравка Крумова, посветено на антифашиста³. В него са предадени и последните минути на Таджер:

2. Вечно живи. 1900–45. Албум. Загинали антифашисти от Русенски окръг. Съставители и автори Иван Радков и Георги Ѓонов. С., 1978.

3. Крумова, Здравка. Леон Таджер. – *Дунавска правда* (Русе), № 307, 30 декември 1971.

*Песента напирва в устните подутти,
незарасналата рана пак кърви.
През снега, с крака във синини обути
той към своето безсмъртие върви.*

Рангел Димов е посветил стихотворение на **Кръстю Беленски (1920–1942)**, който след провал в конспиративната организация на летище „Пловдив“ е осъден на смърт и е разстрелян. Независимо че стихотворението се разминава с историческата истина (Беленски не е бил партизанин, както е посочено в творбата, а създава в казармата ремсова нелегална група, разгромена през май 1942 г.), изграден е въздействащо-силен образ: **Кръстю Беленски** крачи към гроба, който сам си е изкопал, *„изправен, красив и спокоен“*. За да бъде *„документално верен“*, поетът посочва името на полк. Ножаров – прочел смъртната присъда, и на Батев – разжалвал **Кр. Беленски**. Димов *„дописва“* картината и със споменаването (макар и анонимно) и на друго *„действащо лице“* – подофицер, завързал очите на антифашиста⁴.

*Ала през кървата виждал
с лъчите как се събужда света* – отбелязва поетът, като подобно уточнение му е необходимо: изгряващата зора символизира наближаващия победен край на борбата. Естествено е, че последните думи на **Беленски** били чути, а палачът потреперил:

*Аз си отивам! Но вий продължете
нашата смела борба!*

Андрей Луков също посвещава на **Кръстю Беленски** стихотворение – *„Пред разстрел“*⁵. И той акцентува върху последните мигове от живота на осъдения на смърт. Намира за уместно да изведе и образа на палачите, на които са чужди и идеалите, и вярата, и мечтателността, и романтичността, и синовната обич...

Секретарят на Втори районен комитет на РМС–Русе и организатор на бойна група **Иван Дечев (Хлебарчето) (1914–1942)** през лятото на 1942 г. става жертва на провал и е изгорен жив в русенската Дирекция на обществената безопасност. Преди това той е многократно малтретиран и инквизиран:

*Кресва полицаят: „Пак ли
няма да продумаши?...“
И те свързва като факла
със възето грубо.*

...

4. Димов, Рангел. Разстрел. – *Дунавска правда* (Русе), № 176, 29 юли 1958 г.

5. Луков, Андрей. Пред разстрел: На **Кръстю Беленски**. – *Дунавска правда* (Русе), № 27, 2 февруари 1966.

*Мракът бързо се стопява
в пламъците едри...*

Това са стихове от „Балада за Иван Дечев“ на Здравко Кисьов⁶. Спонтанно поетът прави паралел с почти аналогична съдба, позната от националната ни история:

*Ала ние помним още
тази гледка тежка...
Секретарю, секретарю,
русенски Петлешков.*

Независимо че не съм си поставил за цел да анализирам художествените достойнства на творбите, поетичното майсторство на поетите и пр., т.е. онези страни, които са свързани с художествения анализ, не мога да не обърна внимание на лаконичността на поета при очертаване на предисторията на опoетизирания житейски епизод. Здр. Кисьов не дава никакви подробности за мъките, които е преживял Иван Дечев-Хлеббарчето при разпитите, но... читателят може сам да представи какво точно се е случило. Това е така, защото посредством принципа на огледалността поетът дава възможност за своеобразно съавторство. „Пак ли / няма да продумаиш?...“ – индикация за онези въпроси, придружени с изтезания, които многократно са задавани в Дирекцията на обществената безопасност – Русе.

И друг творец (Иван Цанев) пише за Иван Дечев Казаков. Още в първия стих Иван – „хлеббарският чирак“⁷, е представен като човек, който има качеството да омайва: „сърдечен, приказлив и весел“. Посветил се е на борбата („за нещо повече от хляба“), а когато е заловен и пребит, предпочел е да бъде изгорен жив, вместо да издаде другарите си.

*Залят с бензин и жив запален
горял хлеббарчето Иван.
Превърнал се във пламък ален
животът му недоживян.*

В своя творба Николай Колев⁸ разкрива иносказателно нелегалната дейност на Иван Дечев:

*за да втаса хляба
трябва да се става в три.
Да се ходи на тайни събрания,*

6. Луков, Андрей. Пред разстрел: На Кръстю Беленски. – *Дунавска правда* (Русе), № 27, 2 февруари 1966.

7. Цанев, Иван. Хлеббарчето Иван. – *Смяна*, № 12, 1983, с. 24.

8. Колев, Николай. Три урока за хляба: На Иван Дечев-Хлеббарчето, изгорен жив в полицията на 22. VIII. 1943 г. в Русе. – *Дунавска правда* (Русе), № 147, 26 юни 1969.

*да се пръскат позиви,
червени знамена да се вдигат...*

[...]

*И когато жандармите
жив те запалят,
да знаеи, че умираи
за хляба на хората.
В историята да останеш
Иван – Хлебарчето.*

Здравко Чампоев (1914–1942) е ръководител на бойните групи при ОК на БКП–Русе. През есента на 1942 г. заедно с Владимир (Диран Папазян) попадат на засада край Образцов чифлик. Двамата решават да я пробият, тръгват напред, натъкват се на войнишки пост и... За тяхна изненада войникът ги пропуска да минат, така че нелегалните потъват в близката гора. Тази случка е отразена от Мила Лазарова⁹.

*Обръчът бил огнена змия,
с пълните зеници на дулата си
той следял и педята земя,
търсейки ги даже под тревата*

– пише поетесата. Освен че подобно претърсване „под дърво и камък“ отговаря на действителността, то е необходимо на Лазарова, за да подчертае решителността на нелегалните да вървят срещу сигурната смърт, а също така и да се разбере, че не винаги черният цвят е... черен.

*Пред двамата
мернал се шинел. Бил ясен ден,
пушката проблясвала на рамо.
Но войникът даже не я снел,
само се усмихнал най-приятелски,
и с усмивката им казал: „Не!
Тука няма враг, не сме предатели“.
Обръчът бил минат като сън,
като чудо от най-страшна приказка!
Ето как ги пуснали навън
три войничета – от брат по-близки.*

Скоро след тази случка обаче, на 5 октомври, Чампоев е предаден от агент-провокастор. В краткото време на престрелката успява да унищожи наличните нелегални документи и да сложи край на живота си.

*Стъклен звън и изстрел глух се сливат,
млъква дулото на твоя пистолет.*

9. Лазарова, Мила. Обръчът. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005, с. 7.

*Струйка кръв от устните ти се извива
и безсмъртието осенява образа ти блед*

– пише Здравка Крумова¹⁰.

Съдбата на ремсита **Петър Киряков (1923–1943)** едновременно е като тази на много млади работници, включили се в борбата, но и по-особена. В началото на 1942 г. П. Киряков е принуден да напусне родното си село Щръклево (Русенско) и да отиде в София, където не само разпространява позиви, но и участва в подпалването на германски склад за боеприпаси. Заловен е и е съден. Въпреки че е малолетен, осъден е на смърт.

*Мъжествен след присъдата дойде
и по-мъжествен тръгна да умира*

– пише поетът Добри Жотев¹¹. За да подчертае, че става въпрос за малолетен, той добавя:

*А може би, защото малък бе,
че смърт го чака, все пак не разбираше?*

Подобно съмнение в зрелостта в постъпките на Петър Киряков не отговаря на действителността – нито на готовността му да изпълнява поставените от ръководството на бойните групи задачи; нито на спокойствието, с което посреща присъдата; нито на ония предсмъртни писма, останали като свидетелство за неговата твърдост пред смъртта...

*Не! Не! – в младежките, в дълбоките очи,
в простреляната гръд на малолетния
живееше, епоха наша – ти,
със своето велико пълнолетие!*

Под заглавието „Петър Киряков“ Здравка Крумова вместо мотото поставя пояснителна бележка: „*Разстрелян едва деветнадесетгодишен*“¹². И за да бъде кръгът затворен, във финалните строфи акцентува на числото:

Деветнадесетгодишен...

*А в едно са слени
радостта и болката, сълзата и смеха...*

В битието си Петър Киряков е общарски работник. Около това Иван Цанев е изградил своята „Малолетна балада“¹³:

10. Крумова, Здравка. Здравко Чампов. – *Дунавска правда* (Русе), № 307, 30 декември 1971.

11. Жотев, Добри. Малолетният. – *Родна реч*, № 2, 1984, с. 18.

12. Крумова, Здравка. Петър Киряков. – *Дунавска правда* (Русе), № 307, 30 декември 1971.

13. Цанев, Иван. Братска могила. – *Север* (Русе), № 4, 24 февруари 1977, с. 24.

*бързал да расте, мечтаел той
с празнични обувки да обуе
бъдещето – и поел на бой.*

Сблъсъкът с реалността, с военщината, с държавата... също е представен на тази плоскост:

*Още бос в борбата, не подушил
юношата безразсъдно смел,
че обута в кървави ботуши
смърт го дебне в тъмния тунел.*

Краткото си стихотворение „В памет на Петър Киряков“ Веселин Тачев¹⁴ е изградил под формата на диалог между съдията и малолетния подсъдим. Последната дума, както е в съдилищата, има осъденият. Тук обаче тя е произнесена от вече разстреляния младеж. И творбата завършва така:

*„Аз убивах смъртта.
Аз съм жив,
господин съдия!
Аз съм жив,
след смъртта
на смъртта си!“*

Димитър Златев¹⁵ е обърнал внимание на описа на вещите на П. Киряков, които майка му получава след разстрела на сина си.

*Вехта риза – домашно тъкана –
сякаш птица с крила претрошени;
вехт пуловер със зейнала рана;
панталони с протрити колени.*

[...]

*Той, беднякът, за милост не проси
от врага безпощаден и стървен...
Завещане ни куп дрехи износени
и една неизносена съвест...*

22-годишната **Тинка Джайн (1921–1943)** става политкомисар на Червенската бойна чета. През първата половина на май 1943 г. нелегалните, укрили се в една от пещерите край Червен, са разкрити. Четата се разделя. Тинка Джайн е в групата, която се оттегля в посока на с. Божичен. Тя като нелегалната е болна, конкретната ѝ посока е към къщата на ятак, но...

14. Тачев, Веселин. В памет на Петър Киряков. – *Дунавска правда* (Русе), № 157, 5 юли 1964 г.

15. Златев, Димитър. Вещите на разстреляния. – *Светлоструй* (Русе), № 2, 18 февруари 1980 г.

той извършва предателство. Този момент е представен така от Стефан Епитропов¹⁶:

*Доверието в миг угасна
във пълното с любов сърце*

и

*О, няма нищо по-ужасно
доверието да умре!*

Предателството е тема и за друг русенски творец (Румяна Веселинова):
*тя не знае, че през тъмната ключалка
я следят предателските две очи*¹⁷.

Здравко Кисьов придружава своето стихотворение, посветено на Тинка Джайн, с пояснителната бележка: „Убита в с. Божичен, Русенско, в престрелка с полицията“¹⁸. Творбата е отпечатана в национална медия и читателите ѝ едва ли са запознати със съдбата на русенската ремсистка. Може би затова и в творбата си Кисьов включва и географския ориентир:

*По Ивановските баури,
по Божиченските скали...*

По постичен начин той загатва и кои въоръжени сили са изправени срещу крехкото девойче:

*Дебнат вълци в сини шинели,
дебнат гарвани в черни крила,
дебнат в храстите побелели
безпощадни стражарски дула.*

Вече споменах, че участието на русенските евреи в съпротивителното движение е значително (освен Леон Таджер и Тинка Джайн, следва да посоча Изидор Айзнер, Ана Вентура, Роза Хершкович и др.). Много обрзано Здравко Кисьов извежда тази връзка:

*и на твоята гръд разцъфва
вместо жълта червена звезда.*

Тинка Джайн е убита на 17 май 1943 г. За нея в стиховете на Румяна Веселинова¹⁹ и природата скърби:

16. *Епитропов, Стефан*. Страшно е, когато застрелват доверието: На Тинка Джайн (1921–1943). – *Дунавска правда* (Русе), № 54, 6 март 1969 г.

17. *Веселинова, Румяна*. Смъртта на ремсистката. На Тинка Джайн. – *Дунавска правда* (Русе), № 307, 30 декември 1971 г.

18. *Кисьов, Здравко*. Балада за Тинка Джейн. – *Народна младеж*, № 37, 14 февруари 1965 г.

19. *Веселинова, Румяна*. Смъртта на ремсистката. На Тинка Джайн. – *Дунавска правда* (Русе), № 307, 30 декември 1971 г.

*тежко се полюшват в клоните листата
и запява тъжно някъде щурче.*

Секретарят на русенския окръжен партиен комитет **Петър Караминчев (1887–1943)** има богата биография: присъда от 15 години строг тъмничен затвор (1925), амнистия (1932), интерниране (1934), въвеждане в концентрационен лагер в Кръсто поле (1943)... На 13 юни 1943 г. Караминчев е хвърлен от последния етаж на сградата на Обществена безопасност – Русе.

В „Балада за Петър Караминчев“ Здравко Кисъв²⁰ разсъждава върху двата изхода, които предоставя един разтворен прозорец – нагоре и надолу.

*От тоя прозорец два пътя извеждат:
единият е надолу към паважа студен,
нагоре е другият, където поглежда
окъпания в слънце забързан ден.*

На практика пътят е само един, но поетът не го посочва веднага, а прилага метода на отхвърлянето:

*Човек не е птица да литне нагоре,
макар че в мечтите си вечно лети.
Остава оня път, по който, съборен
в прегръдката на смъртта ще паднеш ти.*

15 години по-късно русенският поет Стефан Епитропов създава нова „Балада за Петър Караминчев“²¹, където също срещаме образа на птицата.

*Не знаеше врагът, че ти си птица,
че няма да се проснеш на паважа,
че ти ще литнеш във простора ясен
и ще кръжиш над своята България,
защото на смъртта не си подвластен.*

Изразът „защото на смъртта не си подвластен“ е лийтмотивът в творбата. Последват и други сравнения:

с огъня – *че ти си огън,
че този огън никога не гасне,
че огънят нов огън ще запали;*
с обичта – *че ти си обич,
че тази обич буйно се разгаря;*

20. Кисъв, Здравко. Балада за Петър Караминчев. – *Работническо дело*, № 355, 20 декември 1964 г.

21. Епитропов, Стефан. Балада за Петър Караминчев. – *Светлоструй* (Русе), № 10, 19 октомври 1981 г.

с изгрева – че ти си изгрев,
 че с идването си прогонваш мрака,
 че слънцето след теб огромно расна.

Името на Петър Караминчев е включено като въздишка в стихотворение, което не е посветено конкретно на героя. Салис Таджер, връщайки се в Русе – града на неговата ремсиска младост, застава пред сградата на някогашната Обществена безопасност и мислите му го потопяват в бързея на времето:

*Спирам се през сградата смълчана –
 от години вече е хотел...*

[...]

*Караминчев
 хвърлиха отгоре,
 а Казаков
 изгориха жив.*

Жив е още немия прозорец²².

Няма паметна плоча, но в човешката памет са съхранени тези разтърсващи случки – хвърлянето от високите етажи върху тротоара на Петър Караминчев (13 юни 1943 г.) и изгарянето на Иван Дечев Казаков – Хлебарчето (22 август 1942 г.).

Изидор Айзнер (1922–1943) е секретар на ОК на РМС–Русе. През февруари 1942 г. след провал е арестуван и осъден на 12 години строг тъмничен затвор. При престоя си в карцера и в мрачните килии се разболява от туберкулоза, но това не попречва да бъде инквизиран, когато е прехвърлен във Варненския затвор. Там, на 16 юни 1943 г., угасва. Точно тези факти от биографията е имал предвид Стефан Епитропов. В тъканта на стихотворението си „Нали оставате след мене вие“ той вмъква и още една нишка – приятелството на Ицко с Ани – Ана Вентура: „на карцера циментът те изпива, / в гърдите пари остра рана“, „карцерът ще те изпие“, „дали е жива скъпата ти Ана“...²³

Конкретиката в стихотворението „Тайна“ на Емил Жечков²⁴ се свежда единствено до фактите, че ремсистът **Ангел Гецов (1921–1943)** е бил куриер на ОК на БКП („Сбогом, куриере!“) и че загиба, след като попада на засада („оня изстрел от засада“). Лаконично се предават и черти от характера на ремсиса („Винаги презирал / тихото спокойствие“). На фона на този „частен случай“ следва едно по-голямо обобщение: „земята, уморена / от мъчения“.

22. Таджер, Салис. Завръщане в Русе. – В: Сняг и палма Лирика. С., 1980, с. 116.

23. Епитропов, Стефан. Нали оставате след мене вие: На Изидор Айзнер (Ицко) (1922–1943). – Дунавска правда (Русе), № 54, 6 март 1969 г.

24. Жечков, Емил. Тайна. – Дунавска правда (Русе), № 127, 2 юни 1973 г.

Озаглавила стихотворението си „Пред гроба на другаря“, Кунка Христова има предвид конкретна личност – **Дянко Стефанов (1915–1943)**, секретар на ОК на БКП-Русе, нелегален, организатор на бойни групи... Христова опоестезира саможертвата на борците, донесла новия живот „*красив и чист*“²⁵.

След 6 години поетесата отново се докосва до тази тема в стихотворението си „Безсмъртие“²⁶. Ако през 1958 г. тя само вижда одобрение в очите на убийтия антифашист, чийто портрет е вграден в белокаменния паметник, през 1964-а вече провежда истински разговор с него или с друг, паднал „*в бой за свобода*“. Изминали са 20 години от онзи първи 9 септември, в името на който са загинали стотици и хиляди партизани и ятаци. Естествено за тях времето е спряло и те не знаят какво е станало след тяхната гибел. Лиричната героиня в „Безсмъртие“ се чувства длъжна да разкаже за промените. И тя разказва:

*как земята ни
люлее плодната си пазва
с тютюн, комини и цветя,
как благодатно избуя
великото ни ежедневие,
как пелят влюбените птици...*

И през 1964-а загиналият в името на светлите идеали е наш съвременник, защото (по К. Христова)...

*защото стъпките ни в пътя труден
и песните ни весели те будят,
защото си във всеки стърк класила ръж,
и в полета на птиците в небето,
и във живителната капка дъжд,
и в соковете светли на дърветата...*

Характерно за поета Иван Цанев е умението му с малко думи да предаде и обстановка, и вътрешно състояние на героя си, и да вмъкне биографични моменти, и да въздейства емоционално на читателската публика, и... Стихотворението му „Ана Вентура“²⁷ се състои едва от три четиристишия, а е наситено с данни, че **Ана Вентура (1925–1944)** е отраснала в семейството на богат баща; че е чувствителна към социалните неправди; че игнорира личното си щастие заради идеалите, на които се е посветила; че е вярна на другарския дълг... Симпатиите си към момичето поетът изра-

25. Христова, Кунка. Пред гроба на другаря. – *Дунавска правда* (Русе), № 212, 9 септември 1958 г.

26. Христова, Кунка. Безсмъртие. – *Дунавска правда* (Русе), № 215, 9 септември 1964 г.

27. Цанев, Иван. Ана Вентура. – *Смяна*, № 12, 1983, с. 23.

заява и с трикратното обръщение към нея („мъничка Ани“). Последната му (трета) строфа е свързана със сетните мигове от живота на Ана Вентура:

*Куршуми пицят, смъртоносни са техните рани,
убийците вият по вълчи във снежната буря.
Не се ли страхуваш от бурята, мъничка Ани?
– Не съм вече Ани. Аз съм Ана Вентура!*

В поемата си „България“ Христо Черняев включва имената на дейци от Съпротивата, известни на нацията: Йорданка Чанкова, Вела Пеева, Христо Кърпачев, Жельо Демиревски, Никола Парачунов, Боян Чонос... Сред тях той поставя и... Ана Вентура:

*Аз мисля [...]
за чернооката Вентура,
която с вража агентура
сражаваше се в малка стая,
ала това пространство, зная,
достатъчно е да бере
света, когото тя добре
и храбро защити!²⁸.*

В своето стихотворение „И изплуват пред мен“ Мила Лазарова²⁹ припомня някои от загиналите в Русе в един по-дълъг период – 1925–1944:

*Тинка Джейн, Вела Пискова, Ана Вентура,
Караминчев, Попов, Найдено Киров, Чамповев...
Колко още! Във тяхното време се гмурвам
и се свързвам с отделната участ по моему.*

На ремсистите **Димитър Петров, Стефан Радев, Димитър Георгиев и Дончо Иванов**, ученици в Разградската гимназия, Николай Колев посвещава стихотворението „Четири звезди“³⁰. Гимназистите са разстреляни на 22 януари 1944 г. край русенското село Бъзън. Убийството е представено от поета като сватба – като „кървава сватба“: сватовете са автоматите; земята е „пременена в бяло булка“; вместо свирня от гъдулка се понасят куршумени откоси... Стихотворението започва със съобщението, че в един дълъг списък на заловени нелегални дейци и ятаци срещу имената на четиримата ремсисти са били поставени кръстчета – отметка, че те ще бъдат изведени за разстрел. Финалът обаче е красива метафора:

28. Черняев, Христо. България. Поема. С., 1969, с. 17.

29. Лазарова, Мила. И изплуват пред мен. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005, с. 10.

30. Колев, Николай. Четири звезди: На ремсистите от Разградската гимназия Димитър Петров, Стефан Радев, Димитър Георгиев и Дончо Иванов, разстреляни от полицията край село Бъзън, Русенско, на 22. I. 1944 г. – *Дунавска правда* (Русе), № 147, 26 юни 1969 г.

*Сега в она
в дългия списък
вместо четири кръстчета
има четири звезди.*

След години поетът Христо Радков също посвещава своя творба на разстреляните ремсисти³¹:

*и пак откриват край Бъзън следите,
за да измият рани и крила
край синори и пътища превити,
за да преминат стръмните била,
където яростния вятър свири
и сенките ви бягат две по две.*

Макар че има грешки при изписването на някои имена, по същество творбата на Усин Керим³² също е посветена на разстреляните край Бъзън разградски ученици.

В пояснителна бележка към стихотворението си „Спомен“ Здравка Крумова пояснява на кого е посветена творбата ѝ и към чий спомен всъщност ще направи съпричастни читателите – „*На баба Станка, изгубила в огъня на антифашистката борба съпруг и син*“³³. Скъпите покойници, за които тя скърби в продължение на години, са **Стоян Хр. Терзиев (1898–1944)** и **Христо Ст. Терзиев (1921–1944)** – ятаци на Горнооряховския партизански отряд, разстреляни заедно с Ангел Ангелов, Андрей Йорданов, Никола Пашанков, Станка Василева и Стефан Игнатов на 21 юни 1944 г. край русенското село Босилковци.

*А баба Станка ги очаква всяка вечер,
заслушана във шепота на клони и звезди,
ръцете ѝ - като главни са прегорели
и болката дими на бръчките от тъмните бразди.*

Две седмици по-рано (7 юни) край същото село е убита 25-годишната партизанка от Горнооряховския партизански отряд **Бойка (Жина Василева) (1919–1944)**, На нея Виктория Генова посвещава неозаглав-

31. Радков, Христо. Майки: На разстреляните край Бъзън ремсисти. – *Художествена самодейност*, № 9, 1977, с. 28.

32. Керим, Усин. Безсмъртие: На четиримата герои-ремсисти Димитър Цанев, Димитър Георгиев, Цоньо Каракашев и Стефан Радков, зверски убити на няколко километра от с. Бъзън по пътя за Русе. – *Работническо дело*, № 240, 27 август 1964 г.

33. Крумова, Здравка. Спомен: На баба Станка, изгубила в огъня на антифашистката борба съпруг и син. – *Светлоструй* (Русе), № 9, 28 септември 1984 г.

но стихотворение *** („Простора адски тътен разлюля...“) ³⁴. На времето убийството било „запечатано“ от фотограф и точно това има предвид посетата:

*Лежиш сред кръв
на родната трева –
от пек или от мъка прегоряла.
И някой този миг е приковал
(с каква ръка!)
на снимка
пожълтяла.*

[...]

*Обезсмъртена
в този страшен миг
и след смъртта – разтвори раъцете –
ти сякаш цяла си тревожен вик:
– Помнете, хора!
Хора, запомнете!*

Сякаш се чува възгласът на Юлиус Фучик (1903–1943) „Хора, обичам ви, бдете!“ от неговия знаменит „Репортаж, писан с примка на шията“!

В поетичното творчество не са редки случаите, когато един автор прераща към друг в своеобразно цитиране.

Безсмъртните стихове на Христо Ботев от „Хаджи Димитър“ „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“ са превърнати в песен, с която мнозина борци по-късно влизат в сражение или в предизвикателство със Смъртта. Знаещ това, Христо Радушев съвсем целенасочено вплита Ботевия стих в своята творба „Песен за четиримата“ ³⁵. Преди разстрела четиримата ремсисти край Бъзън запяват толкова мощно, че чак просто-рът засчава.

*Почват те „Тоз, който падне...“
На врага през злия вой,
през насочените пушки
пеят снежните вихрушки:
„Не умира нивга той!“*

34. *Генова, Виктория.* *** В памет на Кина Василева (Бойка). – В: Поетично творчество. В. Търново, 1994, с. 325.

35. *Радушев, Христо.* Песен за четиримата. – *Дунавска правда* (Русе), № 130, 2 юни 1953 г.

Гео-Милевото „Септември ще бъде май“ пък откриваме при Веселин Тачев³⁶ – не само като мото, но и като акцент: „*няма по-пролетен /месец /от т о з и / май!*“. И за да бъде още по-близък до стилистиката на Гео Милев, и за да посочи връзката Минало–Съвремение, той пише:

*През
острата болка
на смъртни рани,
през злобния писък
курушумен –
с мускули
стоманни,
с разжарени
умове
ковахме,
издигахме
огромното слънце
на вечния ден и
– ето ни –
все тъй силни
и вдъхновени!*

Поетесата Мила Лазарова³⁷ дава друга поетична плът на Гео-Милевото верую „Септември ще бъде май!“: „[свободата] *листопадната есен превърнала в май*“.

Разбира се, ще е погрешно твърдението, че русенските творци са се „затворили“ единствено в пресъздаването на антифашистката борба в Русенския край и в стихотворенията им не могат да се открият други мотиви – за национални герои или пък даване на обобщена картина. Без да навлизам в подробности, ще посоча творби, посветени на поета-антифашист Никола Й. Вапцаров³⁸, на изгорения от полицията Ральо (Васил

36. Тачев, Веселин. Големият ден. – *Дунавска правда* (Русе), № 215, 9 септември 1964 г.

37. Лазарова, Мила. Свободата. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005, 4–5.

38. Йорданов, Йордан. Внезапен спомен за Вапцаров. – *Светлоструй* (Русе), № 8, 31 август 1984 г.; Песен: На Н. Й. Вапцаров. – *Дунавска правда* (Русе), № 172, 23 юли 1970 г.; Лазарова, Мила. Безсмъртие: На Н. Й. Вапцаров. – В : Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005.

Петков)³⁹, на Иван П. Калайджийски – едно от „шестте ястребинчета“⁴⁰ и др.

Също така следва да се подчертае, че много от русенските автори пишат и обобщаващо – за загиналите⁴¹, за партизаните⁴², за ремсистите⁴³, за политзатворниците⁴⁴...

Николай Колев е автор на подобна творба-обобщение⁴⁵. Героят в стихотворението му „Разстрел“ е представен не в развитие, а в мига, когато залпът вече е произведен:

*На гърдите му,
върху бялата риза
пушките нарисоваха
три малки слънца.
Три малки слънца
с везани краища.*

Липсват всякакви подробности относно държането пред смъртта, последните думи на разстреляния, а картината е въздействаща – заради бялата риза, възпята в толкова много народни песни; заради индиректно-то посочване, че раните са нанесени в упор; заради сравняването им със слънца, а не с червени рози, божури, карамфили и пр., както е най-често в поезията ни. Финалът е също добре намерен, за да се подразбере, че разстрелът е непосредствено преди идването на свободата:

*и на изток
алена започна
да се сипва
зората.*

39. *Иванов, Стефан*. Факел за свободата. В памет на Васил Петков (Ральо), изгорен жив от полицията. – *Дунавска правда* (Русе), № 195, 21 август 1969 г.

40. *Тодоров, Цветан*. *** („На този ден...“). На Иван Петров Калайджийски, един от „шестте ястребинчета“, разстрелян на рождения си ден – на 19. XII. 1943 г. – *Светлоструй* (Русе), № 7, 29 юли 1984 г.

41. *Вятовски, Димитър*. Балада за нашите мъртви. – *Дунавска правда* (Русе), № 128, 31 май 1961 г.; *Димов, Рангел*. Разстрел. – *Дунавска правда* (Русе), № 176, 29 юли 1958 г.

42. *Дишев, Димитър*. Заветът на партизанката. – *Дунавска правда* (Русе), № 128, 3 юни 1958 г.; *Сеизов, Хюсю*. Партизани на разстрел. – *Дунавска правда* (Русе), № 137, 14 юни 1973 г.

43. *Лазарова, Мила*. На вечно младите от РМС. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005 с. 11.

44. *Лазарова, Мила*. На политзатворниците. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005, с. 13.

45. *Колев, Николай*. Разстрел: На всички разстреляни за свободата. – *Дунавска правда* (Русе), № 230, 2 октомври 1969 г.

Въпреки че стихотворението на Димитър Цанев⁴⁶ носи заглавието „Гора“, негов център е гибелта на неизвестен млад партизанин. Ланшната шума покрива сините му очи, а последните му думи превръща в песен, която „дървета и храсти и птици дори“ пеят по-късно „от пролет до късната есен“.

Много по-директен е Димитър Дишев в „Заветът на партизанката“⁴⁷. В стихотворението си той прави читателите си непосредствени свидетели на последните часове от живота на партизанка, попаднала (полу)жива в ръцете на полицията.

*Мъчили я дълго, но мълчала,
само svela поглед отмалял*

– така започва творбата. Вместо подробности за мъченията, на които е била подложена героинята, авторът се задоволява да посочи само два елемента-следствие: кръвта по тялото ѝ и внезапно появил се бял кичур. Вече в килията, преди да умре, тя прошепва думите си завет, които всеки един от другарите ѝ „скътал в своето сърце“.

Независимо че стихотворението на Здравка Крумова „Смъртта на ятачката“⁴⁸ не е конкретизирано, то носи атмосферата на времето. Поетесата поставя героинята си в екстремна обстановка: „там, накрай селцето потъмняло“ помагачката на партизаните е изведена на разстрел, сама призна командата: „Стреляйте!“, сепната от мисълта, че след това единственото ѝ дете ще остане сираче.

*Стана тихо, страшно. Две зеници
на дула ятачката следят.
Изстрел!*

Стихотворението „Партизани на разстрел“⁴⁹ не е определено като балада. Въпреки това поетът Хюсю Сеизов включва необикновен и фантастичен елемент, характерен за този жанр:

*Летят куришумите.
Но осъдените стават пурпурен лъч.
Лъч може ли да бъде стигнат
и пронизан от жалък куришум.*

46. Цанев, Димитър. Гора. – Дунавска правда (Русе), № 130, 2 юни 1961 г.

47. Дишев, Димитър. Заветът на партизанката. – Дунавска правда (Русе), № 128, 3 юни 1958 г.

48. Крумова, Здравка. Смъртта на ятачката. – Дунавска правда (Русе), № 118, 22 май 1969 г.

49. Сеизов, Хюсю. Партизани на разстрел. – Дунавска правда (Русе), № 137, 14 юни 1973 г.

Мила Лазарова намира за уместно да опоектизира... улицата⁵⁰ – тази малка, тиха, безименна, градска уличка, която става свидетел на сблъсъка на нелегалните с полицейските сили, и която изразява съпричастност със случващото се:

*Трополяха ботуши по малката уличка,
с дъх замрял зад перденца и порти кварталът
се ослушваше плахо – „Какво се е случило?“
и проклинаше хайката въз завилняла.*

Улицата – мъртвата на пръв поглед градска територия, е превърната от поетесата в един жив организъм, съпреживяващ съдбата на попадналия на засада нелегален:

*И мълвата нарастваше, ставаше позив
и съчувствие жарко, надежда и сила...*

В изложението, макар и без подробности, засегнах въпроса за почитта на следващите поколения, издигнали паметници, поставили паметни плочи, напомнящи за падналите в годините на Съпротивата⁵¹. До 10 ноември 1989 г. не само на национални празници, но и в дни, свързани конкретно с един или друг борец, на тези сакрални места признателните потомци свеждаха глави в паметно мълчание. Това бе минута, в която се припомняха не само имена, събития, подробности от живота на загиналите, но и техните завети, даваше се отговор дали сме верни на техните идеи, следваме ли очертания от тях път...

Поради ограничените в обема на изследването е необходимо да обърнем вниманието на още няколко факта.

1. При някои от стихотворенията самото заглавие изпълнява ролята на посвещение, а при други то е неизменна част от заглавието и изпълнява функцията на допълнителна индикация: стихотворението на Илия Балджиев „Прощално писмо“ е с посвещение „*На Петър Киряков от с. Шръклево, обесен [?!] на 28 януари 1943 г.*“⁵², на Емил Жечков „Тайна“ – „*На Ангел Гецов, ремсист, куриер на ОК на БКП-Русе, убит от засада през 1943 г.*“⁵³, на Кунка Христова „Пред гроба на другаря“ – „*Посветено на*

50. *Лазарова, Мила.* Тази уличка. – В: Светлина и страдание (Антифашистка поезия. 1984–2004). Русе, 2005, с. 14.

51. *Христова, Кунка.* Пред гроба на другаря. – *Дунавска правда* (Русе), № 212, 9 септември 1958; *Цанев, Иван.* Братска могила. – *Север* (Русе), № 4, 24 февруари 1977 г. и др.

52. *Балджиев, Илия.* Прощално писмо. – В: Аз ида със слънцето. Стихове. С., 1982, 52–53.

53. *Жечков, Емил.* Тайна. – *Дунавска правда* (Русе), № 127, 2 юни 1973 г.

Дянко Стефанов⁵⁴, на Христо Черняев „Песен за Бойка“ – „Пленена в бой, Кина Василева – Бойка е била убита от фашистите в една селска кръчма“⁵⁵ и др.

2. Извън вниманието ми останаха други поетични произведения – поемите, които напълно се вписват в изследователските задачи – и защото са поетични творби от русенски автори, и защото в тях също е намерила място антифашистката тема. „Пренебрегването“ им се наложи единствено от гледна точка на обема им. Тук, воден от идеята, че в бъдеще някой може да прояви интерес и към тях, ще изведа някои заглавия: „Малка поема за безсмъртните и за нас“⁵⁶, „Жива звезда“⁵⁷, „В памет на Петър Киряков“⁵⁸ и др.

3. В наши дни не е възможно да се знае какво отношение имат авторите към онези свои творби, написани в духа на „комунистическата стилистика“. Отпечатаните произведения в русенския ежедневник (предимно) обаче са нещо реално и имат силата на документ, безпристрастно свидетелстващ какви са били мислите на създателя на едно или друго стихотворение, без да е ясно какви съображения той е имал при написването му. Дори това, че то е намерило или не е намерило място в по-късна стихосбирка не може да даде отговор дали творбата е непосредствен израз на чувствата на поета или пък е била резултат от т.нар. политическа поръчка. В случая бъдещи изследователи биха могли да бъдат по-точни, защото в историята важи правилото, че колкото повече се отдалечи човек от едно събитие, толкова по-обективно то може да бъде осветено и оценено.

4. При разработването на подобна тема е нужно да се анализират произведенията от гледна точка на художественото майсторство, но един такъв подход би довел до прекомерно разширяване обема на изследването и дори до изместване на неговия акцент от историко-съдържателната страна към литературно-критичната.

54. *Христова, Кунка*. Пред гроба на другаря. – *Дунавска правда* (Русе), № 212, 9 септември 1958 г.

55. *Черняев, Христо*. Песен за Бойка. – В: Делнично разсъмване. С., 1977, 28–29.

56. *Горсов, Димитър*. Малка поема за безсмъртните и за нас. – *Дунавска правда* (Русе), № 205, 30 август 1964 г.

57. *Копаранов, Тодор*. Жива звезда. Поема. – *Дунавска правда* (Русе), № 169, 19 юли 1964 г.

58. *Тачев, Веселин*. В памет на Петър Киряков. – *Дунавска правда* (Русе), № 157, 5 юли 1964 г.

„НИЕ СМЕ НА 25“: ПРОВОКИРАНИ РАЗМИСЛИ ЗА 9 СЕПТЕМВРИ 1944-А ОТ ЕДНА ПИЕСА, ПИСАНА 25 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Наталия Христова¹

70-та годишнина от 9 септември 1944 г. е значим юбилей, който е повод за сериозен размисъл върху идеи и идеология, върху постигнато и неосъществено, върху унищожено и съхранено, върху забравено и спомнано в годините на социализма и постсоциализма.

Преди да започнем размисли по тези въпроси и за да ги развием достатъчно честно, но без крайни емоционални оценки, бих искала да предложа да се върнем не седемдесет години назад, а да се вгледаме в равностоятката за 9 септември 1944 г., направена през 1969-а, когато с военен парад, с „всенародни празненства“, помпозно и тържествено, се отбелязва 25 годишният юбилей на „социалистическата революция в България“.

На честването на юбилея са посветени редица културни събития. През лятото на 1969-а е планирано и провеждането на Четвъртия национален преглед на българската драма и театър. И той юбилеен. За целта всеки театър е задължен да постави по две български пиеси, посветени на 25 годишнината.

В мемоарния си роман „Здравей, аз“ Недялко Йорданов споделя: „Няма да скрия – исках да покажа, че мога да пиша и „партийни“ пиеси.

И започва „Ние сме на 25“. Директно и ясно.

„Конструкцията на пиесата – пише отново Недялко Йорданов – беше проста и симетрична.

Кратка първа част:

Ивановден 1969.

Ивановден 1944.

Осем души – четири мъже и четири жени. Двайсет и пет години. С едни и същи имена. Играни от едни и същи артисти. Обаче всъщност съвършено различни герои. Едните живеят в онова време – времето на фашизма. к.м. – Н. Хр.) Другите живеят в нашето време – времето на социализма. ... (к.м. – Н. Хр.)⁴²

1. Авторката е доцент, доктор по история, специалистка по съвременна българска история и история на българската култура от Новия български университет.

2. *Йорданов, Недялко*. Здравей, аз. Мемоарен роман. Ново допълнено издание. Ню медиа груп. С., 2007, с. 403.

Цялата фабула е изградена върху сравнение на ценностите, по които живеят 25-годишните бащи и деца в своето време.

Проблемът за ценностите, притеснението от усещането за все по-голямото разминаване между идеалите, в името на които рискуват и жертват живото си участниците в антихитлеристката съпротива, разминаването между прокламираните идеали и тяхното практическо приложение в годините на *реалния* социализъм, са в основата на размислите на критичната художествена интелигенция в навечерието на 25 годишния юбилей. Не случайно това е основна тема и на пиесата „Комунисти“, поръчана също по повод 25 години 9 септември 1944 г. от отдел „Репертоарен“ на Комитета за изкуство и култура на Георги Марков. Тя визира периода на антихитлеристката съпротива – 1941–1944 г. Включена е в репертоара на драматичен театър „Сълза и смях“, режисьор е Асен Шопов³. Но след предпремиерното представление е спряна.

Очевидно темата е повече от чувствителна за управляващите, тъй като агресира съзнание и подсъзнание, предизвиква сравнения, които нито са желани, нито допускани...

Очевидно, че тя е и повече от актуална за интелигенти и мнозинството български граждани. На какво се дължи тогавашната актуалност на тази тема? Дали на прекомерната идеализация на партизани и ятаци от 1940-те или на прекомерните, нереалистични очаквания към младите хора на 1960-те години? Вероятно и на двете.

Именно тези изчистени типажки, изградени от тогавашната мемоарна и художествена литература, от многобройните паметници на партизани, осеяли цялата страна, от медийната пропаганда, се опитват да коригират автори като Недялко Йорданов и Георги Марков в своите пиеси, посветени на четвъртвековния юбилей от 9 септември 1944 г.

Избрах тази тема, защото в продължение на последните 25 години и особено в навечерието на 25 годишнината от 10 ноември 1989 г. все по-настойчиво си задавам въпроса кое доведе до краха на социализма. За да си задам след това и въпроса кое и какво доведе до масовото разочарование от постсоциализма.

Повечето изследователи търсят причината за първото в държавно-плановата икономика, в лимитирането на свободата, в относителната затвореност на социалистическото общество в рамките на Съветския блок.

За ценностна деградация почти не се говори. И причината не е в negliжирането на този фактор, а защото при ценностната безпътница на днешния ден, усъмняването в идейните и морални норми на близкото минало изглежда най-малкото неестествено.

70-тата годишнина на 9 септември 1944 г. обаче е пореден повод за размисъл не само върху ценностите, а и върху **компромисите** с ценностите,

3. *Марков, Георги*. Заочни репортажи за България. Профиздат, 1990, с. 53.

които правят критичните интелектуалци в своите произведения – по конюнктурни или по философско-житейски причини.

Това е особено видимо в спомена на Недялко Йорданов по повод писесата „Ние сме на 25“: „Идеята за тази пиеса ми хрумна на едно събиране, на което се озовах почти случайно, поканен от моя „ученик“ Огнян Фунев... син на скулптора Иван Фунев...

Отидох... Това беше един съвсем нов, правителствен блок на булевард „Ленин“ – изключително луксозен за времето си. С порткиер. С огромно фойе и няколко асансьора. Там вече живееше и Георги Джагаров. За пръв път се озовавах в такава обстановка.

Гледката, на която попаднах, беше невъобразима. В огромен, полутъмен хол група мъжки и женски тела се бяха впуснали в луд рокендрол. Лееше се на поразия шотландско уиски. Разнасяха се от време на време пиянски кръсъци...

Всичко беше западно – цигарите, алкохолът, музиката, обзавеждането... Нищо социалистическо, нищо българско. Главата ме заболя, доспа ми се и Огнян ми предложи една от стаите в огромния апартамент.

(к. м.- Н. Хр.)

Заспал съм... Когато се събудих, беше някъде около два часа след полунощ. Върнах се отново в хола. Беше тихо и спокойно. Водеха се някакви интелектуални разговори, приглушени и уморени. (к. м.- Н. Хр.)

Когато почнах да пиша пиесата, промених биографията на прототиповете си. Направих ги не шефски синчета и дъщерички, а обикновени хора, „типажи“, обединяващи манталитета на цялата ни младеж. И реших да оставя отговора на въпроса кое поколение е по-стойностно на зрителя. Достатъчно ми беше да направя само съпоставката⁴.

Кое в този споменен разказ можем да приемем за естествено с оглед прокламираните ценности на 9 септември 1944 г., поставил началото на реализацията на социалистическата идея в най-чистия ѝ вид: **за социално равенство, за добър живот на всички граждани?**

В програмата на първото правителство на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г. е записан лозунгът „Свободна, независима и благоденстваща България“. Пожелателен лозунг, разбира се. Тъй като ситуацията на самия 9 септември е далече от независимостта и благоденствието.

Има го само усещането за свобода на преобладаващата част от българите.

Следват месеци на объркване и хаос, на еуфория и потиснатост. Предстоят реализация и проверка на идеите, в името на които се случва 9 септември 1944 г.

В този проблем се вглежда, него проблематизира Недялко Йорданов в пиесата си „Ние сме на 25“, отново припомням – писана по повод 25

4. Йорданов, Недялко. Здравей, аз..., 407–408.

години от 9 септември през 1969 г. и поставена в Бургаския драматичен театър „Адриана Будевска“ от режисьора Асен Шопов.

Няма да анализирам текста по същество, ще разсъждавам върху две неща: **причината за промяната в първоначалния замисъл на пиесата и съдбата на постановката.**

В тази връзка имам два въпроса:

Как се стигна дотам, че още през 1960-те години партийната и държавната номенклатура не просто да живее по-добре от преобладаващата част от българите, а живее по стандарта на Запада в социалистическа България?

Какъв е стандартът на масовия българин тогава: започнала е вече модернизацията на селищата и дома. Българите спестяват за електрическа печка и хладилник, редят се на безкрайни опашки за телевизор. Спестяванията и вноските за лека кола са резултат на многогодишен упорит труд.

Слушането на западна музика е трудно – чрез опити да се неутрализира заглушаването на западни радиостанции.

Естествено е при тези факти, добре познати на автора на бъдещата пиеса, той да е първоначално смутен и дори възмутен от обстановката, в която попада. И да поиска да напише .

Какво толкова отрезвяващо вижда той след събуждането си: **тихи интелектуални разговори.**

Възмущението, както става ясно от мемоарния разказ, бързо се трансформира във философско преосмисляне и помирение на емоциите и възприятията.

Приемаме, че това превъплъщение е нормално. Поет, писател и драматург, Недялко Йорданов е склонен и към емоционални крайности, и към подобни трансформационни компромиси.

Решението му обаче да смени номенклатурната, специфична и характерна за висшите управленски среди и техните деца, ситуация в обичайна за масовия социалистически човек е по-скоро плод на конюнктурни съображения. Които по същество са и оправдани.

В Бургас, където е поставена, пиесата има шумен успех. Билетите са разпродадени за няколко представления напред. Получава одобрението и дори акламации от Окръжния комитет на БКП.

На регионалния театрален преглед в Пловдив пиесата е селектирана за финалния кръг на Четвъртия национален преглед на българската драма и театър в София.

Където, след представлението в присъствието на Тодор Живков и други членове на Политбюро (Венелин Коцев и Станко Тодоров), както и Павел Матев, е остро критикувана и забранена. С аргумента на Живков, че не представя вярно социалистическата младеж⁵.

5. Пак там, 424–425.

Отпечатани са множество критични материали в специализираната и масовата преса, а обвиненията са повече от сериозни. В редакционната статия на „Народна младеж“ пише: „В какво по-конкретно се изразява неистината за 25-годишните? В нелепата и оскърбителна констатация за липсата на идеали в съвременната българска младеж. И забележете – цялата младеж, без остатък, с внушението за апокалипсиса и провала на комунистическите идеали на ремиситите сред тях“⁶.

В крайна сметка се оказва, че компромисът, който прави авторът като не представя номенклатурната младеж, а прибягва до обобщение (поне това му вменияват критиците), не само не спасява пиесата, а я прави атакуема и води до санкция. Разбирането, което прозира от текста, е, че нито 25-годишните през 1944 г. са морално стерилни като личности и начин на живот, нито 25-годишните през 1969 г., въпреки че се увличат по западна музика и западен стандарт на живот, са лоши хора, че те имат своите качества, своите смислени теми на разговор. Оказва се, че това не е приемливо нито за Тодор Живков, нито за обслужващите критици.

Все пак въпросът за ценностите, които се изграждат чрез пропагандата и художествената култура, няма еднозначен отговор.

За ценностния крах в края на 1980-те години причина най-малко са прокламираните идеали на 9 септември 1944 г., нито пък хората, които са рискували и жертвали живота си в тяхно име.

Съществена причина са и **компромисите**, които правят интелегентите чрез самоцензурата, чрез проявата на философско разбиране и търпение. И това се отнася включително и за критичните интелектуалци, и за културата, която те създават. Мнозинството от тях имат стандарт, много по-близък до номенклатурния, отколкото до този на масовия човек. Нещо естествено, но не с оглед на прокламираните ценности на 9 септември 1944 г. за „социално равенство и справедливост“.

На финала не мога да не задам и въпроса: Как би изглеждала, какви ценностни акценти биха били поставени в една пиеса, която би била написана днес, 25 години след 10 ноември 1989 г., 25 години след началото на демократичните промени. Тъжен въпрос с много труден отговор. Предстои да го дадем...

6. Пак там, с.434.

ДАТАТА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. И ПРОТИВОРЕЧИВИТЕ ОЦЕНКИ НА БСП

Евгений Кандиларов¹

Датата 9 септември 1944 г. има ключово значение не само в най-новата история на България, но и за историята на БКП, която след преименуването си в началото на 1990 г. на БСП, приема наследството на БКП, водеща началото си от създадената на 2 август 1891 г. на връх Бузлуджа Българска социалдемократическа партия (БСДП). В този смисъл трайна позиция на БСП от началото на прехода е, че тя поема отговорността (много често разбирана като вина за нещо) за цялото историческо наследство на комунистическата партия. Това дава основание на някои изследователи да говорят за т. нар. комплекс за вина на БСП, който се превръща в ахилесова пета на партията².

Кои фактори поставят БСП в тази ситуация? Наследството на БКП от самото начало я поставя в деликатно положение от гледна точка на желанието ѝ за коренна идеологическа и организационна трансформация с цел запазване на водеща политическа роля при новите вътрешни и външнополитически условия. Въпросът за отношението на преименуваната партия към миналото е тясно свързан с проблема за новата ѝ идентичност³.

В годините на прехода интерпретациите на миналото се превръщат в основен инструмент за формиране на политически идентичности и властови легитимации⁴. В случая с БСП отношението към едни или други исторически събития дава възможност за нейното дискредитиране и елиминиране като политически опонент. Борбата за оценката на миналото се превръща в основна характеристика на политическия процес – както в отношенията между водещите политически партии, така и във вътреш-

1. Авторът е доктор по история, асистент, специалист по съвременна история на България в ИФ и ФКНФ на СУ „Св. Кримент Охридски“ и сътрудник на ЦИПИ.

2. *Проданов, В.* Комплексът за вина (опит за психоанализа на БСП). – *Понеделник*, 2010, № 7–8.

3. *Кандиларов, Е.* Отношението на БСП към социалистическото минало – *В: Изследвания по история на социализма в България. Преходът*. Т. 3. С., 2011, 338–376.

4. *Проданов В.* Битките за историята и историята на социализма в България. – *Нова зора*, 2011, № 3.

нополитическия им живот. Постепенно борбата прераства в битка за историята, в която участват всички нови играчи на политическата сцена в условията на многопартийна система и свободни избори. Различно-то виждане за историята става ключов елемент за идентификация пред привържениците и избирателите. Битките за историята са не само за интерпретациите, но и за фактите. Едни и същи факти се допълват, преосмислят, вкарват се в ново съотношение с други факти, получават алтернативни оценки⁵. На пръв поглед парадоксално за „новото време“, което по дефиниция би трябвало да бъде деидеологизирано, историята отново се превръща в ключов инструмент за манипулации в настоящето⁶. БСП също е принудена да направи нов прочит на близката и по-далечната история, както и да я преоцени от позицията на новите политически реалности в света и в България.

Разразият се остър обществено-политически сблъсък в началото на прехода превръща оценката на събитията, случили се на и около 9 септември 1944 г., в отправна точка за интерпретацията на целия период до 10 ноември 1989 г. БСП се оказва изправена пред много сложна ситуация, в която, от една страна, трябва да намери възможност за легитимация чрез критично преоценяване на собствената си история, а от друга, трябва да се защитава срещу нападите на своите опоненти, които сатанизират историческия период от 1944 до 1989 г., проектирайки всичко лошо от него върху началото на 9 септември 1944 г. Тук бих добавил и стремежа за приписване на несполуките на прехода на 45-те години след 9 септември 1944 г.

При тези обстоятелства отправната точка на БСП при интерпретацията на историята на партията и по-конкретно на периода между 9 септември 1944 и 10 ноември 1989 г. е стремежът на новото партийно ръководство решително да се разграничи от предходния управляващ политически елит, за да се утвърди като негова модерна и демократична алтернатива, способна да предложи на партията и на страната успешна политика на плавен и спокоен преход, без социални сътресения и катаклизми⁷. Това се оказва трудно осъществимо, тъй като цялото професионално и политическо развитие на новото партийно ръководство на БКП/БСП е свързано с висшия ешелон на властта отпреди „Десети“. Опитът за утвърждаване чрез отрицание на предходния исторически период от страна на ръководството на БСП в началото на прехода сериозно дефор-

5. Проданов, В. Битките за миналото и академичната наука – Дигитална библиотека по архивистика и документалистика. – <http://electronic-library.org/articlars/Article%200201.html>

6. Проданов, В. Битките за историята след „края на историята“. – *Монд дипломатик*, юни 2007.

7. Баева, И., Калинова, Е. Социализмът в огледалото на прехода. С., 2011, 20–30.

мира отношението на партията към собствената ѝ история и оказва трайно въздействие върху публичния дебат за социалистическото минало.

Решаваща роля за отношението на БСП към историята ѝ изиграва външният фактор в лицето на международните социалистически организации, към които партията иска да се присъедини: Социалистическият интернационал и Партията на европейските социалисти. Проблемът с периода на държавния социализъм се корени във факта, че в основните програмни документи на тези организации е заложено отрицанието на тоталитарните комунистически режими в Източна Европа и априорното отхвърляне на каквито и да било положителни интерпретации за този период. Стремешът на БСП да се приобщи към тези организации кара нейното ръководство постоянно да доказва новата политическа идентичност на партията, част от която е и т.нар. *справяне с миналото* и преодоляването на тежкото от политическа гледна точка „историческо бреме“. Проблем е и фактът, че в началото на прехода не само в България, но и в цяла Източна Европа се налага нов силно идеологизиран дискурс за периода преди 1989 г., като „тоталитаризъм“, понятие, семантично наложено като родово на две други – „комунизъм“ и „фашизъм“, т.е. чрез периодът на социализма се идентифицира с фашизма и нацизма, които предизвикват силно негативни конотации. Тези негативни представи се пренасят и целя следвоенен период, характеризирани като „комунизъм“, а по аналогия се искат същите репресивни мерки срещу свързаните с него, каквито след Втората световна война се прилагат срещу представителите на фашизма⁸.

От друга страна, ако БСП се отрече напълно от „тоталитарното“ управление, това я застрашава с обезличаване, тъй като основният ѝ политически опонент СДС се легитимира на същата основа. Категоричният негативен подход към близкото минало може да отблъсне и голяма част от гласоподавателите на партията, особено сред поколенията, намерили своята житейска и професионална реализация в съграждането и модернизиранието на държавата при социалистически политически режим. Ето защо отношението към миналото в началните години на прехода създава за БСП реална и осезаема опасност от разцепление.

Все пак това не се случва и в БСП надделява позицията за сравнително балансиран, но и много компромисен подход към историята в това число и в оценките за 9 септември 1944 г. При изготвянето на новите програмни документи на БСП се стига до формулиране на постановки, които сами по себе си звучат компромисно и не отразяват цялостната историческа картина на нещата. Партията запазва своята цялост и част от електората си, но политическият ефект от компромисните формулировки и оценки за историята е точно обратният – тези, които са за радикално скъсване с комунистическото минало, запазват критичната си позиция заради лип-

8. Проданов В. Битките за историята и историята на социализма...

сата на категорична позиция, а онези, които защитават ревностно всичко, за което са отдали силите и младостта си в годините на държавния социализъм, на свой ред са разочаровани заради липсата на ясна позитивна позиция. Наред с това опонентите на БСП получават още по-силни позиции и аргументи, засилвайки нейния „комплекс за вина“, като хвърлят „собствените ѝ камъни по собствената ѝ глава“.

Все пак как БСП интерпретира и оценява събитията около и на 9 септември 1944 г. ?

Вслучая не става въпрос за до голяма степен изкуствения спор за определяне на характера на Девети септември: дали събитието представлява преврат, народнодемократично въстание, социалистическа революция, поврат, прелом, връх и т.н. Не става въпрос и за крайно емоционалните определения за светла, чиста или съответно черна и злокобна дата в българската история. По въпроса дали 9 септември 1944 г. е „светъл празник“ или „черна дата“ в българското общество съгласие няма и най-вероятно в обзримо бъдеще няма да има. Разминаването в оценките е едновременно плод на политически предпочитания и на поколенчески, фамилни и лични истории. Това е напълно естествено. Сериозните и професионално направени исторически изследвания отдавна са единодушни, че в тези събития има елементи от всичко гореспоменато. Завземането на властта на 9 септември протича по съвършено различен начин в столицата и в различни краища на страната, което затруднява определянето на събития с една-единствена характеристика. Въпросът не е да се избере едно определение или съществуващите да се заменят с неутрален термин, а да се види доколко и къде може да се говори за всяко от тях. Безспорно завземането на властта в столицата има характера на класически преврат. Организацията за завземането на властта в цялата страна от страна на ОФ, съпроводени с действия на НОВА (Националноосвободителната въстаническа армия) дават основание да се говори за елементи на въстание, а и няма съмнение, че 9 септември 1944 г. поставя началото на дълбоки промени, които имат революционни измерения⁹.

Искам обаче да обърна внимание на някои от от устойчивите постановки, които залягат в програмните документи на БСП за събитията

9. В началните години на прехода позицията на БСП за характера на промяната е по-скоро, че става въпрос за „народно“ или „народно-демократично“ „антифашистко“ въстание. Тази интерпретация е породена по-скоро от контрагезата на критиците на събитието, които се опитват да го омаловажат и сведат до поредния държавен преврат, дело на шепя хора, които действат по заповед на Москва. Акцентът в позицията на БСП е, че 9 септември 1944 г. е завършващ етап от десетилетните борби на огромна част от българската нация за социална справедливост, като основната аргументация е базирана върху репресивния характер на режима преди 1944 г.

около 9 септември 1944 г. Една от тях е, че на тази дата се извършва коренна промяна, при която партията поема по *„оригинален политически път за създаване на демократично, хуманно и справедливо общество“*, което не успява да се състои *„поради силовото налагане на сталинския модел на социализма“*¹⁰. Установената под влиянието на този модел социална система довежда до насилие над хиляди хора.

Това определение води до друга теза, която поражда дълготрайни спорове, включително и в научните среди. Тя е свързана с характера на управлението в периода 1944–1947 г. В документите на БСП изрично се подчертава, че става въпрос не за *„социалистическо“*, а за *„народнодемократично“* управление, основано *„върху идеите на Търновската конституция и Отечественофронтовската програма“*, като двете големи задачи пред новата власт са *дефашизация* и *демократизация*. Говори се за опит (макар и неуспешен) да се изгради модел на народна демокрация, който включва парламентарно управление и многопартийност, смесена пазарна икономика, плурализъм на собствеността. За съжаление, блоковото разделение на света и съдбовното (определяно като категорично негативно) влияние на СССР не позволяват на България да намери своя национален път за развитие. Така в края на 1947 г. и през 1948 г. е възприет курс към ускоряване на революционните преобразования, изоставен е народнодемократичният път на развитие и се пристъпва към усвояване на съветския модел за изграждане на социалистическо общество, при което *авторитаризмът, етатизацията на собствеността и тоталитарната система предизвикват дълбоки деформации на обществото*. В този смисъл външният фактор в документите на БСП обикновено се възприема като оправдание за независещи от нея процеси и обстоятелства, тъй като става въпрос за ролята на хегмона в лицето на СССР и най-вече за демоничния образ на Сталин, който смазва плахите опити за съпротива от страна на Георги Димитров¹¹.

Друга устойчива теза, която влиза в партийните документи, интерпретиращи събитието, е за споделената отговорност. Говори се, че 9 септември 1944 г. е дело на различни по своя социален и политически облик партии и организации, а коалиционният характер на създаденото правителство е доказателство за демократичния характер на новата власт. Нещо повече, в оценките на БСП доминират постановките за многопартийна, демократична и плуралистична политическа система¹².

Обективният научен прочит на събитията е доста по-различен и показва ясно, че става въпрос за завземане на политическата власт с цел дъл-

10. Програмно развитие на БСП. Сборник документи. Съст. Е. Кандиларов. 1990–2005. С., 2008, с. 13.

11. Пак там.

12. Пак там, с. 128.

бока промяна на цялото общество, което на практика означава начало на „социалистически път на развитие“. Действително, характерът на управлението и на политическата система в периода 1944–1947 г. е различен от съветския модел, има допускане на политическа опозиция, различни форми на собственост и пр., но това съвсем не означава, че управляващата коалиция Отечествен фронт, която е изцяло доминирана от комунистическата партия няма за цел и не прави стъпки към трансформация на държавата и обществото в социалистическа посока. По същество антифашистката съпротива е организирана от комунистическата партия. Партизанското движение е съставено почти изцяло от хора, пряко свързани с БРП, а Отечественият фронт е създаден, доминиран и направляван от комунистическата партия. Целта на комунистическото движение, а от там и на ОФ е установяването на собствена власт и цялостно преобразуване на държавата и обществото, а не просто възстановяване на Търновската конституция и либерализация на режима, което апропо започва да прави и до голяма степен изпълнява правителството на Константин Муравиев.

Противоречивата интерпретация на т.нар. външен фактор за 9 септември 1944 г. също заслужава внимание. Политическите опоненти на БСП акцентират върху решаващата намеса на съветската армия или както наричат станалото – съветската окупация. Тук в документите на БСП намира място и дискусиата по въпроса за фашизма в България (който също преживява обществено-политически и научен дебат). Още в началото на прехода в оценката на БСП към 9 септември 1944 г. заляга тезата за събитията като част от световната борба срещу фашизма. В тази връзка се разглежда и външният фактор в лицето на съветската армия, която има първостепенна роля за смазването на „хитлерофашизма“. Разглеждането на 9 септември като част от европейската и световна антифашистка борба дава аргументи и за насилствената смяна на властта, тъй като *„всички европейски страни признават тази форма на натиск от демократичните сили и пацифистките среди срещу поробването на цели народи и потъпкването на изконни човешки права“*. Нещо повече, към тази аргументация в позицията на БСП за 60-годишнината от 9 септември се добавя и това, че *„основните принципи на антифашистката съпротива от ХХ век са съзвучни с усилията на водещите международни организации днес за защита на демократичните ценности и правата на човека“*¹³.

Оценките за навлизането на съветската армия – „освобождение“ и „окупация“, изглеждат непримирими. Трябва да се подчертае обаче, че в условията непосредствено след края на Втората световна война за България е несравнимо по-изгодно да се представя като *„освободена от немско-фашистките окупатори“*, отколкото като окупиран съюзник на

13. Архив на Центъра за исторически и политологически изследвания към НС на БСП.

нацистка Германия. Става дума не само за новия режим, но и за интересите на страната в международен план – преди подписването на мирния договор и определянето на репарациите, пък и като въпрос на престиж в следвоенния свят.

Външният фактор едва ли може да се представя и като нещо извънредно, прекъснало естествения ход на развитието на страната. Поставянето на акцента върху съветската окупация по-скоро се преплита с ескалиращата примитивна русофобия и засилващите се националистически тежнения в антикомунистическите среди. Независимо от личните си политически предпочитания, водещите историци по принцип се съгласяват, че определящ за развитието на събитията в България е е външният фактор и съответно подялбата на Европа на сфери на влияние между победителите във Втората световна война¹⁴. Неточно е да се твърди, обаче че навлизането на съветската армия прекъсва някакво „естествено развитие“. И преди това политическият живот е в определяща степен белязан от променливия ход на войната. Разрастването на комунистическото движение следва развитието на военните действия на Източния фронт и приближаването на съветската армия към границите на България.

Въпросът за насилието и за репресиите, свързани с 9 септември 1944 г., също не е подминат. В документите, отразяващи тези събития, те не се отричат, но се аргументират най-вече като акт на възмездие, резултат от продължилата в течение на десетилетия студена „гражданска война“ в страната.

Анализът на интерпретациите свързани с датата 9 септември 1944 г. в партийните документи на БСП показва, че партията по-скоро формулира оценки, които са временно политически удобни, но съвсем не са научно издържани. Става въпрос за целенасочено подобрени акценти и удобно интерпретирани факти, които те могат да отразят и най-вече да обяснят цялната историческа картина с нейната многопластовост и многофакторност. В резултат на това се създава натрапчивото впечатление, че БСП по-скоро не желае да погледне назад към определени събития и с неохота говори за своето комунистическо минало, непрекъснато се оправдава или извинява, опитва се да се измъкне, пази се от категорични оценки и използва твърде меки, неутрални и понякога безлични формулировки и определения, когато говори за това минало. По този начин БСП заема изначално отбранително-оправдателна позиция, което дава възможност на нейните политически и идеологически опоненти да бъдат още по-на-

14. Калинова, Е. Победителите и България. 1939–1945. С., 2004, 111–147; Тошкова, В. България в европейската съпротива през Втората световна война. – В: Изследвания по история на социализма в България. 1891–1944. Съст.: Е. Кандиларов. С., 2008, 401–444. Баева, И. Още веднъж за девети септември 1944 г. – Понеделник, 2009, № 7–8, 97–110; Везенков, А. 9 септември 1944 г. С., 2014.

стъпателни и безкомпромисни в своите обвинения. Така в годините на прехода БСП не успява да защити достатъчно убедително своите позиции по поредица от знакови събития в българската история, сред които е и датата 9 септември 1944 г.

От вътрешнопартийна гледна точка периодът започнал с 9 септември 1944 г. е вероятно най-важният за партията, тъй като едва тогава БРП (к) влиза в изпълнителната власт и поема отговорността за управлението на държавата. Ето защо периодът от 9 септември 1944 г. до края на 80-те години заема не просто формално, но и номинално най-съществено място в историческото развитие на партията, която в тези десетилетия може да се докаже в управлението на държавата, да провери способностите си да реализира своите програмни цели и да осъществи реално политическо управление.

Девети септември безспорно е начало на радикална промяна в развитието на българското общество. Като част от сферата на влияние на СССР в България се налага съветският модел на държавен социализъм с всички негови позитивни и негативни последици за развитието на държавата и обществото. Наред с негативите на модела като: липсата на демокрация, на политически, икономически, социални, граждански и културни свободи, свръхидеологизация във всички сфери, ограничаване на личните права и свободи, на инициативността и активността на гражданите, трябва да бъдат отбелязани и безспорните позитиви, изразяващи се в извършената огромна социално-икономическа и технологична модернизация, подобряването на жизнения стандарт на населението, изграждането на развита социална система, включваща безплатно образование и здравеопазване, постигането на високи стандарти в развитието на културата и науката.

По тези причини БСП не може да подмине или заобиколи датата 9 септември 1944 г. и епохата след нея, а следва да анализира критично и да оцени събитието от гледна точка на последвалия период, като отсее негативите от позитивите в различните сфери на политическия, стопанския и културния живот на страната.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ В ЦЕНТРАЛНАТА КОНСИСТОРИЯ НА ЕВРЕИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ–ДЕКЕМВРИ 1944 Г.

Иванка Гезенко¹

Политическите промени на 9 септември 1944 г. заварват 48 000 български евреи лишени от граждански и политически права, принудително изселени в различни градове на страната. Възстановяването на общността в рамките на традиционната еврейска община и връщането ѝ към нормалния начин на живот се превръщат в основна задача както за самите евреи, така и за партиите от Отечественофронтовското правителство, оглавено от Кимон Георгиев. Само за няколко месеца от септември до декември 1944 г. еврейската община бързо променя облика си, като стълбите за промяната следват политическия модел на партиите, влизачи в състава на ОФ. До 1941 г. еврейската община в България е формирана въз основа на многовековната традиция, създадена от романьоти, ешкенази и сефаради, а именно – тя е доброволно сдружение на евреите около определена синагога с открити вътрешни и външни функции, като силата ѝ се базира на религията, но едновременно с това задоволява просветни, културни, национални и социални нужди. Към вътрешните функции на общината спадат гражданско-правните отношения, а към външните – връзките с местната и централна власт. В рамките на Третото българско царство (1879–1947) могат да бъдат очертани следните основни моменти в изграждането на еврейските общини в България:

1. Създаване на институцията на еврейските общини в България. През 1880 г. еврейското население в Княжество България е официално организирано² в рамките на еврейската вероизповедна община³. До

1. Авторката е специалистка по история на българските евреи в Държавната агенция „Архиви“.

2. „В религиозно-административно и съдебно отношение се управлява от вероизповедната община, Главното равниство и духовните съдилища“ из Временните правила за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите в България на МВРИ.

3. След Руско-турската война (1877–1878) и Освобождението, в Княжество България живеят около 15 000 евреи. По своята численост те са третата по големина етническа малцинствена група след турската (около 530 000) и влашката (около 50 000) души. В Източна Румелия броят на еврейското население е 4 177. Според общите резултати от преброяване на населението към 31. 12. 1900 г. броят на евреите възлиза на 33 661 души.

1888 г. в България се наброяват 33 вероизповедни общини в по-големите градове⁴, като съществуват и три еврейски ешкеназки общини в София, Русе и Варна. Със заповед № 367 от 14 октомври 1906 г. Министерство-то на външните работи и изповеданията признава Консисторията⁵ като официален институт, начело на който стои главният равин.

2. Усъвършенстване на организацията на Еврейските общини в България. Първият учредителен събор на българските евреи, проведен на 5 септември 1920 г., провежда реформи в организацията на българското еврейство. Съборът решава компетентността на Главния равин да бъде сведена до духовното ръководство на българското еврейство и до председателство на *Върховния духовен съд*. Главният равин⁶ заема най-високото място в йерархията на еврейското духовенство и се грижи за религиозното и нравственото равнище на еврейството, но не участва в делата на Консисторията, а е отговорен пред нея. **На практика се разграничават носителите на отделните функции – светски и духовни.** МВРИ одобрява това разграничаване и през 1927 г. със заповед признава избора на консисториалния състав само от светски лица.

Към началото на Втората световна война (1939 г.) Консисторията е върховен представител на еврейството в Царство България и изпълнителен орган на Събора. В кръга на своята компетентност Консисторията се грижи и извършва начинания за всестранното развитие на еврейството в България, изпълнява решенията на Събора, следи за изпълнението на устава за устройството и управлението на еврейските общини, субсидира нуждаещите се общини за издръжка на техните училища, контролира бюджетите, ръководи еврейското учебно дело. Според преброяването от 31 декември 1934 г. в България живеят 48 565⁷ евреи, като 96 % от тях са жители на градовете, а 4 % живеят в селата. Социалният им състав вклю-

4. София, Пловдив, Русе, Варна, Бургас, Видин, Ямбол, Дупница, Хасково, Кюстендил, Стара Загора, Пазарджик, Плевен, Сливен, Шумен, Самоков, Лом, Берковица, Фердинанд, Карнобат, Горна Джумая, Враца, Казанлък, Чирпан, Разград, Неврокоп, Нова Загора, Асеновград, Кърджали и Провадия.

5. Еврейски верски съвет. За първи път КОНСИСТОРИЯ (*Le Consistoire central*)-официален орган на еврейските общини) е учредена във Франция с декрет на Наполсон I като средство за ефективен контрол над евреите във Франция и интегрирането им във френското общество.

6. От 1879 до 1944 г. Главни равини в България са: 1. Гавриел Аврам Алмознино (1879–1884); 2. Якир (Пресиадо) Ицхак Бакиш – и.д. (1886–1889); 3. Д-р Шимон Данкович (1889–1891); 4. Моше (Мошочани) Шмуел Таджер – и.д. (1891–1895); 5. Якир (Пресиадо) Ицхак Бакиш (1895–1900); 6. Д-р Мордехай (Маркус) Еренпрайс (1900–1913); 7. Хезкия Сабитай Давидов – и.д. (1914–1920); 8. Давид Пипано (1914); 9. Д-р Ашер Хананел (1947).

7. ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 132.

чва работници, чиновници, занаятчии, търговци и индустриалци. Голяма част от еврейското население са последователи на ционистическата идея, други симпатизират на БРСДП и БРП (к).

3. Еврейските общини в България и Холокостът. Началото на Втората световна война и присъединяването на България към Тристранния пакт определят антиеврейската политика на няколко правителства. На 24 декември 1940 г. XXV Обикновено народно събрание (ОНС) гласува и приема *Закон за защита на нацията (ЗЗН)*⁸, с което законодателно се поставят основите „еврейски въпрос“ в България. Централната консистория на евреите се противопоставя на този закон, а писмата ѝ, изпратени до Министерския съвет, Народното събрание, Светия Синод на БПЦ, народни представители, общественици и културни дейци служат за основа на обществената реакция срещу приемането на закона. От обнародването му през 1941 г. последователно с редица законодателни мерки и подзаконовни нормативни актове българските поданици от еврейски произход са лишени от граждански и политически права, а всички културно-просветни, обществени и стопански дружества с еврейско участие са ликвидирани. На 9 юли 1942 г. правителството на проф. Богдан Филов получава законодателни пълномощия, противоречащи на чл. 9 от Търновската конституция⁹. Гласуван е закон, който възлага на Министерския съвет да вземе всички мерки за уреждането на еврейския въпрос. На 3 септември с.г. в изпълнение на този закон започва работата си най-страшната институция – *Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ)*, която ще инициира както нови мерки срещу евреите, така и тяхното прилагане. **В структурата на КЕВ е създадено „Отделение счетоводство за фонд „Еврейски общини“**, което отговаря за откриването, дейността и закриването на еврейските общини; утвърждава бюджетите им, одобрява техните финансови отчети. Едновременно с това Комисарството назначава делегати, които да следят работата на общините – първоначално за такива в почти повече от 90 % са назначени кметове, околийски управители или администратори, които съвместяват длъжността на делегат. В началото февруари 1943 г. те са освободени и на тяхно място са назначени нови делегати, а едновременно с това са сменени и еврейските ръководства на общините във всеки град. Тези мерки предшества сключването на споразумението Белев–Данекер, в резултат на което 11 343 евреи от новоприсъединените земи са изселени в „германските източни области“¹⁰. След неуспеха през март да бъдат изселени още 8 000 евреи от Царство България, през май 1943 г. правителството на Богдан Филов изселва 25 009 софийски евреи в различни градове в провинцията. На 14 септември 1943

8. *Държавен вестник*, № 16, 23 януари 1941 г.

9. Законодателната власт принадлежи на царя и народното представителство.

10. ЦДА, ф. 190К, оп. 1, а.е. 8518.

г. кабинетът на Богдан Филов подава оставка. Въпреки че положението на евреите в България остава непроменено, следващите правителства, оглавени от Добри Божилов и Иван Багрянов, не предприемат мерки за депортиране на български евреи. На 31 август 1944 г. Министерският съвет приема наредба, с която частично са отменени някои и са изменени други членове от ЗЗН. На 8 септември сутринта започва навлизането на съветската армия в България. Един от първите актове на правителството, оглавено от Кимон Георгиев, е приемането на Наредба-закон за амнистията – относно амнистирането на престъпления по ЗЗН и Закона за еднократния данък¹¹.

4. Възстановяване и организация на Еврейските общини в новата политическа обстановка. 9 септември 1944 г. бележи края на един трагичен период в историята на еврейската общност в България но в същото време поставя и конкретен въпрос – доколко евреите ще се приспособят към новата политическа действителност. Едновременно с промените в България и сред еврейската общност протичат различни процеси: **от една страна**, политиката на новото правителство им дава възможност за участие в политическия, обществения и културния живот на страната; **от друга страна**, сред самата еврейска общност се задълбочават различията между комунисти и ционисти, **а от трета страна**, международните отношения и положението на България също се проектират върху положението на еврейската общност в България. Съгласно договора за примирието с обединените народи, подписано в Москва на 28 октомври 1944 г. от българското правителство се *„зисква освобождаването на всички лица, задържани по расови и религиозни причини и отменяне на цялото изключително законодателство“*¹². **Четвъртата страна е чисто човешка и психологическа** – световната общественост научава за унищожаването на милиони европейски евреи в концентрационните лагери в Третия райх – в полските, чешките и немските земи. Всички тези фактори фокусират вниманието към положението на еврейската общност. За кратко време в структурата на еврейската общност в България настъпва прелом – ционистите¹³ са отстранени от управлението и властта над еврейските институции, а евреите комунисти се превръщат в двигатели на Еврейския отечествен фронт (впоследствие и на ръководните позиции в еврейските организации). Участието на евреите в антифашистката борба – 123 загинали в партизанските отряди и групите на РМС, а други 1100 преминали

11. *Държавен вестник*, №. 196, 1944 г.

12. ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 88 л. 164-168.

13. От 1936 до 1944 г. ЦКЕ се ръководи от Йосиф Герон, Мориц Надлер, д-р Н. Леви, Самуил Калев, Жак Пардов, Исак Гершон, Алберт Романо, Ели Басан.

през затворите и концентрационните лагери¹⁴ е сериозен мотив за претова на комунистите. Нещо повече – при ЦК на БРП (к) се обособява Централна еврейска комисия. В тези условия започва възстановяването на гражданския, икономическия, политическия и културно-просветния живот на еврейската общност. На 17 септември 1944 г. е създаден Еврейски отечествен фронт (ЕОФ). В състава му са включени представители на БРП (к), социалдемократи и членове на БЗНС, а поради липса на привърженици на „Звено“, по-късно се обсъжда включването на представители на общите и поале ционистите¹⁵. Сред първите задачи на Еврейския отечествен фронт е възстановяването на еврейските институции, а именно Централната консистория на евреите, еврейските общини, еврейските народни училища, читалища, като е предвидено тяхното „*предаване в ръцете на честни и последователни борци против фашизма*“¹⁶. Наред с това Еврейският отечествен фронт си поставя за изпълнение и следните политически задачи:

„на първо място – политическо превъзпитание на еврейските маси, мобилизацията им за провеждането и осъществяването на програмата на ОФ;

на второ място – засилване бдителността за отечественофронтовския облик на еврейските комитети;

на трето място – засилване борбата против анти отечественофронтовските елементи сред еврейството;

на четвърто – еврейските комитети активно да участват във всички политически акции и митинг, които се устройват от ОФ, да докажат на дело, че еврейството стои на позициите на ОФ“¹⁷.

На 17 септември Давид Йерохам (БРСДП), Жак Натан (БРП (к)), Манчо Рахамимов (БРП (к)), Настя Исакова (БРП (к)), Едуард Арие (БРП (к)), М. Маер (БРП (к)), Й. Алкалай и Машиях са избрани членовете на Централната консистория. Този състав е утвърден със заповед № 2865 на Министерството на вътрешните работи (МВР) на 25 септември 1944 г. Основните задачи на *Централната консистория на евреите в България* са формуирани съобразно политическата платформа на *Еврейския отечествен фронт*, а именно: ликвидиране последиците от ЗЗН, което включва завръщане на изселените евреи и отмяна на противоев-

14. В. Еврейски вестни, № 80, 12 май 1946 г.

15. Към 1946 г. съотношението на представителите на различните партии в ЕОФ е: комунисти – 6; социалдемократи – 4, Звено – 3; дружество „Т. Херцел“ – 1; БЗНС – 2; радикали – 1; религиозни – 1; еврейско читалище – 1; организация „Иля Еренбург“ – 1. – ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 127.

16. ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 9, л. 9.

17. Пак там, л. 13; До февруари 1945 г. в страната са създадени 29 еврейски комитети в градовете с по-компактно еврейско население.

рейското законодателство; организиране професионалното обучение на еврейската младеж, възстановяване на еврейските жилища и собственост. Програмата предвижда и редица мерки за възстановяване на еврейските училища, създаване на еврейски читалища, театър и клубове, радиочас, както и за възстановяването на еврейския периодичен печат в България. За отбелязване е фактът, че по отношение на устройването на Духовния институт новосъздадената Консисория решава да възстанови синагогите, но предвижда религиозните формалности да бъдат сведени до минимум, а длъжността главен равин е поверена на Даниел Цион.

За периода септември-декември 1944 г. в Централната консисория на евреите е изградена юридическа комисия за работа с отделните министерства, в резултат на което са направени следните постъпки:

Министерство на железниците да осигури безплатното завръщане на изселниците; **Министерството на социалната политика** – да приравни евреите, мобилизирани в еврейските трудови групи и да обезщети пострадалото еврейско население при наводнението на гр. Видин през 1942 г.; **Министерство на народното просвещение** – да приеме ученици и студенти в гимназиите и университета; **Министерство на търговията** – да признае правата на евреите – търговци, **Министерство на външните работи** – да издаде дипломатически паспорти на делегатите за Америка, и да спре издаването на визи за Палестина; **Министерство на вътрешните работи** – да ликвидира КЕВ; **Министерство на войната** – да не се изпращат на бойните линии необучени евреи от набори 1921–1924 г. и пред **Министерство на правосъдието** – да бъдат привлечени под съдебна отговорност престъпните провинения в противоеврейските гонения. Като резултат от тази работа до края на 1944 г. са приети следните наредби-законали:

4 октомври 1944 – Наредба-закон за признаване на учебната 1943/44 г. на ученици, взели участие в народоосвободителната войска и на ученици евреи, незаписани поради ограничителните мерки за лицата от еврейски произход;

6 октомври – 24 ноември 1944 г. – Наредба-закон за съдене от Народния съд на виновниците за въвлечане на България в световната война, като към чл. 10 от същия закон са добавени и деянията за гоненията срещу евреите.

13 октомври 1944 г. – Наредба-закон за отменяне на някои закони, в това число ЗЗН, закона за възлагане на МС да взема всички мерки по еврейския въпрос и свързаните с него въпроси, Закона за еднократния данък върху имуществата на ЛЕП, като законодателният текст предвижда имуществено-правните последици на антиеврейските закони и наредби, както и имуществените права на евреите да се уредят с особен закон.

6 ноември 1944 г. – ПМС № 11 за признаване за военно обучение на времето на български граждани, прекарано в затвори, концентрационни лагери като партизани или защото са евреи;

6 ноември 1944 г. – ПМС № 14 за признаване правото на обезщетение срещу принудителната безработица на задържаните в концентрационни лагери, в затворите, въдворените на друго местожителство, обявените в нелегалност и на евреите;

14 ноември 1944 г. – Наредба-закон за отменяне на ограниченията за лицата от небългарски произход;

30 ноември 1944 г. – признаване правото на евреите наравно с българите за получаване на еднократна помощ за убити военни чиновци през тази война¹⁸.

До края на 1944 г. към Еврейския отечествен фронт са създадени младежка и женска комисии, възстановен е в. „Еврейски вестник“, който изцяло пропагандира идеите на ЕОФ. Същите пропагандни функции се изпълняват и от еврейския радиочас. Наред с това Еврейският отечествен фронт изготвя анкетни карти за убити или пострадали евреи по време на антифашистката борба; започва да събира данни за издирване на изчезнали евреи, издирва всички евреи, *„които са използвали обществените си места, за да утекчат положението на бедстващите евреи през фашисткия период“* и набелязва мерки срещу *„икономическия антисемитизъм“*. Едновременно с този термин в документите, създадени от Консисторията за 1944 г., самият ЕОФ е вписван като *„Ев-секция“*, а консистория и еврейската община се идентифицират като *„нашата еврейска улица“*¹⁹. Така на практика до края на 1944 г. еврейската община придобива нов облик, силно повлиян от политическите процеси в страната. През следващите години Централната консистория на евреите е активен участник в провеждането на изборите за 26 ОНС и VII ВНС, в референдума за Република, в международните еврейски форуми, а с меморандума си, одобрен от международните еврейски организации, се превръща в своеобразен гарант за сключването на мирния договор в Париж. Навсякъде тя засвидетелства предаността си към новата народнодемократична власт, но едновременно с това задълбочава разрыва с ционистите²⁰, в резултат на което до 1950 г. 42 000 български евреи заминават за новосъздадената Държава Израел. През 1950 г. Централната консистория в България е закрыта и преобразувана в Обществена културно-просветна организация на евреите.

18. Пак там, л. 23–24.

19. Пак там, л. 88, 127, 132.

20. Към 21 февруари 1946 г. броят на еврейското население в страната възлиза на 10 322 души, от които 572 са членове на БРП (к), 540 на РМС и 2919 на ЕЦО. В София броят на евреите е 24 000, от които 980 са членове на БРП (к), 1000 на БМС и 3 500 на ЕЦО. Броят на евреите членове на БРСДП за цялата страна е 350; на Звено – 200 и на БЗНС – 20. – ЦДА, ф. 622, оп. 1, а.е. 127.

ОТ „НАЦИОНАЛЕН“ СЕЦЕСИОН КЪМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РЕАЛИЗЪМ. КАК 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. ПРОМЕНИ АРХИТЕКТУРНИЯ ОБЛИК НА СОФИЯ

Ирина Якимова¹

София преди 9 септември 1944 г.

След Освобождението през 1878 г. София представлява хаотично застроено селище с около 20 махали и 3100 къщи. Градът има пет главни улици, които съвпадат с неговите исторически направления от Античността: Лом–Видин, Ниш–Белград, Плевен–Русе, Цариград и Кюстендил. Обществените сгради са около стотина, предимно църкви, джамии, ханове, бани, училища и застроявания около специализираните пазари. Наречена „Венеция на калта“, София е обявена за столица на 3 април 1879 г. и още до края на първото десетилетие на XX в. претърпява коренна трансформация в сферата на материалния и духовния живот. В атмосферата на неотшумялата радост от отхвърлянето на османската власт и възрожденския стремеж България да има подредена, чиста и красива столица, достойна за една истинска европейска страна, вниманието на отговорните институции се насочва към взаимстването на идеи от Западна Европа, откъдето идват и новите държавни ръководители.

Начален опит за градско планиране още през 1878 г. прави чешкият архитект А. В. Колар², проектирал Военното училище (1892) и Военния клуб (1895–1900). През 1879 г. е създаден първият кадастрален план на града по проект на архитектите инж. Н. Копиткин, инж. В. Раубал и инж. Г. Прошек. През 1888 г. Столичният общински съвет отчита необходимостта от изработване на по-точен план на града и неговите околности. Задачата е поверена на скип от австрийски специалисти с ръководител

1. Авторката е специалистка по съвременна история на България, доктор по история на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

2. Антонин Колар, известен още под името Адолф Вацлав Колар, е чешки архитект, активно работил в България след Освобождението. Той е първият главен архитект на новата столица София (от май 1878 г.). Основната му задача била: *„почистване на града, събиране на множество къщи през август и септември с.г. и поправка на калните и почти непроходими улици“*. Колар е автор на първия градоустройствен план на столицата, известен като „Батенбергов“ (1880).

инж. Й. Бартел, в състава на който е включен и известният художник Й. Обербауер³.

В началните години на ХХ в. зададеният от тях и други техни колеги български вариант на неокласицизма (в такъв стил са изградени сградите на Народното събрание (1884), Държавната печатница (1882–1884), Народният театър (1904)) е обогатен, отново под западноевропейско влияние, по инициатива на група български архитекти, завършили образованието си в елитни висши училища и школи в Австрия, Франция. Това са Йордан Миланов, Петко Момчилов, Пенчо Койчев, Наум Торбов, Антон Торньов и Никола Лазаров, които обединяват усилията си, за да изградят едно българско национално-романтично направление, модерно по същина, но декорирано с форми, заети от богатото архитектурно наследство на България, подходящо да ѝ придаде достоен „европейски“ облик. Сферата, в която създателите на национално-романтичното направление осъществяват своите идеи, е обществената архитектура. Задачата е да се създадат нови типове сгради, възпъщяващи настроеността и духовната нагласа на нацията в пищен образен език. Изборът на принципите на взаимнообвързване на архитектурните елементи с основание определя национално-романтичното направление в българската архитектура като своеобразен, но точен отклик на авангардното европейско течение от първия етап на модерната архитектура – сецесиона. Типични за този стил в неговия български вариант са сложните флорални орнаменти, многостепенни архитектурни организми, изградени от отделни функционални звена, изявени във външните обеми, разкриващи се пред погледа постепенно и възприемащи се в движение и от много зрителни точки. Вътрешните пространства са пластични и преливат едно в друго с меки преходи. Стълбищата се разгръщат плавно в пространствата, стъклените плоскости са третираны като част от заобикалящите стени и покривни покрития. Използват се конструктивни решения от метал, новост за европейската архитектура, като се прилагат така, че да изявят своята пластика и художествена изразителност на формите⁴.

Най-ярките примери за архитектурни творби в стила на национално-романтичния български вариант на сецесиона са църквата „Св. Седмочисленици“, Общинската минерална баня, Синодалната палата, Софийските градски хали. Следовник на национално-романтичния сецесион е и виенският възпитаник Фридрих Грюнангер, автор на многобройни обществени сгради в България. Чертите на новото направление се вижда

3. Повече фактологични подробности могат да се открият на сайта на Столична община. Градоустройство и архитектура. Градоустойствена еволюция. - <http://goo.gl/RETfpp>

4. Сайт на Столична община. Българският национално-романтичен сецесион. - <http://goo.gl/pmYpaZ>

в построените от него сгради на Духовната академия (1908–1914) и Софийската семинария (1905) Принципите на сецесиона са използвани и в Софийската синагога, създадена по „виенски“ образец по същото време, а в комбинация с архитектурни елементи от други стилове и при проектирането на по-късни емблематични за София здания – Централната поща, Чиновническото застрахователно дружество (сега административната сграда на ДЗИ), несъществуващият днес хотел „Империал“ на пл. „Александър I Батенберг“, някогашният хотел „Централ“ (до днешното Президентство), Окръжната палата (днешното Министерство на земеделието)⁵, няколко банки и други обществени сгради и жилищни кооперации.

Национално-романтичният сецесион преобладава като водещ архитектурен стил в столицата през цялата първа половина на XX в. През 20-те и 30-те години, в резултат на бързото разрастване на града с развитието на индустриалното производство и притока на бежанци от Тракия, Македония и Добруджа, в София започват да навлизат и определени модернистични течения в контекста на налагащия се императив за повече функционалност и „масовост“ в проектите на сградите, предимно в жилищното строителство. Пак през този период се появяват и някои запомнящи се образци на конструктивизма, каквито са сградите на днешното Министерство на вътрешните работи, Българската народна банка, хотел „Славянска беседа“. Със своята изчистена сивота и строгост те могат да се разглеждат като прототипи на „сталинския“ тип архитектура⁶. Но за тях в никакъв случай не би могло да се твърди, че задават архитектурния облик на столичния град през първата половина столетието, ако се направи сравнение със сградите от Ларгото, за които ще стане въпрос малко по-нататък.

5. Сайт „Познаваме ли София?“ Софийският сецесион. - <http://goo.gl/ZIWKl4>

6. Факт е, че могат да се открият редица сходства между структурните елементи на авангардните архитектурни тенденции от края на 20-те и 30-те години на XX в. и по-късната доктрина на т.нар. социалистически реализъм. Според изследователите на историята на изкуството в СССР Борис Гройс и Грег Кастильо, авангардната артистична визия, характерна за началото на века и типична в разнообразните си форми както за конструктивизма, така и за модернизма, е била също толкова „тотализираща“, колкото и социалистическият реализъм. В такъв аспект те търсят и намират еволюционната връзка между посочените архитектурни стилове. – *Groys, B.*, *The Art of Totality*. – In: *Dobrenko, E., E. Naiman* (eds.), *The Landscape of Stalinism: The Art and Ideology of Soviet Space*. Seattle: University of Washington Press, 2003, pp. 122; *Castillo, G.*, *Stalinist Modern: Constructivism and the Soviet Company Town*. – In: *Cracraft, J., D. Rowland* (eds.), *Architectures of Russian Identity: 1500 to the Present*. Ithaca: Cornell University Press, 2003, pp. 149.

Повратът на 9 септември 1944 г. и доктрината за „социалистически реализъм“

Политическата обстановка в България след края на Втората световна война няма как да не намери отражение и в архитектурното мислене и практика. В съответствие с императива за радикална промяна във всички сфери на обществения живот, включително чрез символно онагледяване на новата налагаща се идеология, още в първите години на управлението на Отечествения фронт след 9 септември 1944 г. са положени основите на социалистическия тип градоустройство с присъщата за него дилема между егалитарно социопространствено развитие и централизирана градска форма, гравитираща около институциите властта⁷. В решенията на Петия конгрес на БКП (1948) са дадени конкретни указания в областта на изкуствата: „да се поведе системна борба против модернизма и формализма..., както и против... западноевропейското буржоазно изкуство, като се подкрепя реалистичното направление за създаване на високохудожествени, достойни за нашето време творби...“. Победата във войната е дала на СССР основание за развитието на т.нар. архитектура на триумфа, задаваща модела, който трябва да бъде внедрен в България, наред с останалите държави от очертаващата се съветска сфера на влияние в Източна Европа.

Всъщност, преди да се стигне до официално възприемане на посочените нови формулировки, в българските архитектурни среди вече битуват съзнанието и нагласата, „че София трябва да бъде не само възстановена след бомбардировките, но и преобразена...“⁸ Още на 18 ноември 1944 г. Общинската управа обявява открит конкурс за изготвяне на нов градоустройствен план на българската столица. Задачата не търпи отлагане по няколко причини. От една страна, масираните разрушения, нанесени на града от нападенията на съюзническата авиация през 1943–1944 г., засегнали общо 5288 постройки⁹, изискват усилията по възстановяването на сградния фонд да бъдат вписани в единна процедурна рамка с цел икономизиране на техническите, финансовите и производствените ресурси. От друга страна, войната е възпрепятствала изпълнението плана „Мусман“ от 1938 г. Самият той всъщност се оказва твърде закъснял отговор на пределно утежнената от предходната световна война градоустройствена ситуация в София. Освен това неговата политическа уместност е безвъз-

7. Станоева, Е., Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм? – В: *Критика и хуманизъм*, кн. 42, № 1–2, 2013., с. 70.

8. Тонев, Л., София днес и утре. – *Сердика*, № 1–2, 1945, с. 39.

9. Вж. *Статистически годишник на София* (1958), *София*: „Наука и изкуство“, с. 136.

вратно уронена, поради нацисткото клеймо на неговия автор професор Адолф Мусман¹⁰.

Конкурсът протича в атмосферата на изострена емоция и големи обществени очаквания. За участие в журито специално са поканени изтъкнатите съветски архитекти акад. Алексей Щусев, автор на мавзолея на Ленин и други значителни сгради, и Николай Баранов, главен архитект на Ленинград. След известни колебания, които не позволяват да бъде присъдена първа премия, журито се спира на проекта на архитект Любен Тонев, който поставя акцент върху придаването на върховна политическа представителност на централната градска част. Това обаче далеч не решава проблема за конкретния външен вид на сградите, защото тогавашните български архитектурни среди са още силно подвластни на западноевропейските влияния.

Изработеният след конкурса общ градоустройствен план е одобрен през ноември 1945 г. и влиза в сила от началото на 1946 г. В началната си фаза той има за цел преди всичко да постави ред в създадения след бомбардировките строителен хаос. Именно в този контекст в плана за пръв път се появява пространството на площад „9 септември“ (бивш „Александър I“) като главен площад на столицата спрямо площадите „Народно събрание“, „Св. Александър Невски“ и „Св. Неделя“ (бивш „Св. Крал“). В приложените детайлни разработки за реконструкция на централната градска част доминира разбирането за паралелно „уплътняване“ на територията с мощни обеми, предназначени за управленските институции на новата власт. Независимо от разбирането, че масовият характер на разрушенията в центъра на столицата позволява широк размах в строежа на властовия комплекс, на практика се налага теренът да бъде допълнително разчистен с премахването на още 27 масивни многоетажни сгради, множество едноетажни семейни къщи и други постройки с обща площ от 3931 кв.м. и кубатура от 84 156 куб.м.¹¹ Предвижда се събарянето и на

10. Историческата обективност изисква да се отбележи, че Планът „Мусман“ всъщност предлага доста интересни идеи за градоустройственото оформление на София. Малко известно например е обстоятелството, че именно в него е заложен първоначалният проект на днешния Южен парк. - „Планът „Мусман“ предвиждал София да бъде „градински град“. В. Монитор, 25 март 2005 г, <http://goo.gl/34EkSp>; Ценкова, И. Оазис, заобиколен с реки. Тема, <http://goo.gl/e1yicA>; „Възможно-невъзможно: идейни проекти за естетизация на градската среда“, <http://goo.gl/sdQ3mV>

11. „Доклад от министъра на комуналното стопанство и благоустройството и председателя на СГНСДТ относно етапите на разчистване на центъра на София, 13. 02. 1952“. – ЦДА, ф. 136, оп. 12, а.е. 1034, л. 21-24.

Двореца, като на негово място е планирано изграждането на внушителен Градски дом¹².

През октомври 1946 г. е организиран нов конкурс, посветен специално на архитектурното оформление на градския център. Той обаче се проваля „по формални причини“, тъй като са констатирани редица пропуски в изискваната документация на депозираните проекти¹³. Следващият конкурс, чийто краен срок е април 1947 г., също завършва без наградни премии. През октомври с.г. ГДИВС обявява трети конкурс за централно градско планиране в тесните граници на бул. „Цар Освободител“ и петте площада по неговата ос с акцент върху площада „Девети септември“ и Градската градина¹⁴. Тъй като резултатът е сходен с тези от предишните конкурси, цикълът приключва с формирането на служебен колектив за изготвяне на окончателния градоустройствен план, който е одобрен през септември 1948 г. след проведени консултации със съветски специалисти и с личното съгласие на Георги Димитров¹⁵. Междувременно на 4 декември 1947 г. е приета Димитровската конституция и България става народна република. С установяването на политическа система по съветски образец се провежда и национализацията на индустриалните и минни предприятия, на банковия сектор и едрата градска собственост, на транспорта и търговията и е поставено началото на плановото стопанство. В съзвучие с премахването на многопартийността и монополизирането на властта от БРП (к) градоустройствената визия за социалистическия център променя своите параметри. Ето защо в новия подробен план централният пространствен акцент вече не е върху Градския дом, а върху сградата на Централния комитет на партията, позициониран на върха на двулъчието, образувано от булевардите „Княз Александър Дондуков“ и „Цар Освободител“, преименуван на „Руски“. Така в първичен вид се появява идеята за „Ларгото“¹⁶, като значително по размери, но неоформено архитектурно пространство. За целта на издигането на подобаващо монументална сграда е предвидено подходящо удължаване с известни

12. Дирекционен съвет, Протокол 4, 8. 05. 1946 г. – ДА–София, ф. 750, оп. 1, а.е. 1, л. 5. Става дума за Дирекционния съвет на създадената в началото на 1945 г. като самостоятелна общинска служба Главна дирекция за изграждане и възстановяване на София (ГДИВС).

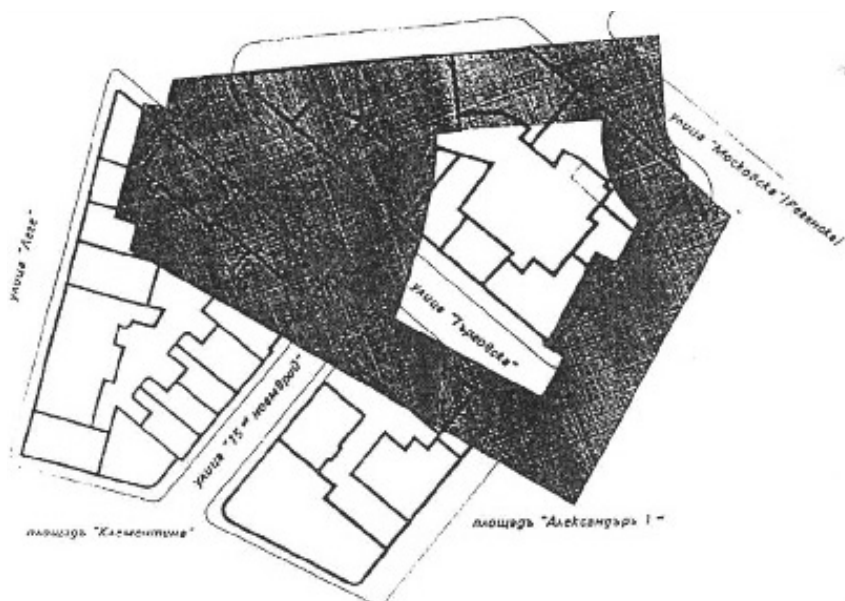
13. „Протокол на журито на явния конкурс за изработване на идейни скици за частични архитектурно-градоустройствени разрешения на пл. „Св. Неделя“, пл. „Св. Георги“ и кръстовището ул. „Търговска“ – бул. „Дондуков“. – ДА–София, ф. 65, оп. 1, а.е. 77, л. 37.

14. Дирекционен съвет, Протокол 24, 14. 07. 1947 г. – ДА–София, ф. 750, оп. 1, а.е. 5, л. 90–92.

15. *Тонев, А.*, Проблемът за центъра на София. – *Сердика*, № 1–2, 1949, с. 58.

16. От *large* – англ.: широк, голям.

промени на трасетата на двата посочени булеварда, както и цялостно заличаване на старите търговски улици в района (вж. Фигура 1). Плановете включват и разширяване на бул. „Руски“ по протежение на северната му страна с големи частични разрушавания на сградите на БАН, Военния клуб, Австрийското и Италианското посолство.

Фигура 1. Строителният план на Партийния дом, нанесен върху съществуващата градска структура към момента на началото на строежа през 1948 г.¹⁷

Изработването на плана на Дома на партията е първата стъпка към практическата реализация на доктрината на социалистически реализъм от сталински тип в България. Строежът започва още през 1948 г., докато окончателното проектиране на останалите представителни здания, задаващи рамките на новото централно градско политическо ядро, се забавя още поради бюрократични пречки, липса на опит на архитектите, а не на последно място и като резултат от продължаващи идеологически колебания¹⁸. Процесът на изясняването на визуалните представи, ролята на и взаимодействието между отделните йерархични равнища приключва към втората половина на 1951 г., когато се изготвя и одобрява поредният проект, включващ „Ларгото“ (вече площад „Ленин“) и площад „Де-

17. Азура, А., Разрушаването на центъра – вандалски акт. – *Архитектура*, № 1, 1992, с. 14.

18. Станоева, Е., Цит.съч., 83–85, 88.

вети септември“. Задачата за неговото изграждане в най-кратки срокове е маркирана в специално постановление на Министерския съвет от 20 ноември 1951 г. Императивното изискване на властите е архитектурата на сградите да бъде „национална по форма и социалистическа по съдържание“¹⁹. Утвърдена е комуникационната „вилка“ бул. „Княз Александър Дондуков“ – бул. „Руски“. В така оформеното пространство строящата се сграда на Партийния дом заема ключова позиция с две главни фасади към двата площада. В частта си за оформление на пл. „Девети септември“ обаче, с Министерски съвет (на мястото на бившия царски дворец) на северната страна и Опера на западната – проектът се оказва несъстоятелен. Това, което се реализира, и то не изцяло, е архитектурният ансамбъл на „Ларгото“ със сградите на Министерството на тежката промишленост (дн. Министерския съвет) и Централния универсален магазин; Министерството на електрификацията (сега Президентството) и представителния хотел „Балкан“ (днес „Шератон“) (вж. Фигура 2). Така и не се построява четиринадесететажният Дом на съветите, който затваря западната страна на площада срещу Партийния дом²⁰.

Ларгото

Изграждането на Ларгото в София е свързано със съсредоточаване на ресурси в българското социалистическо градоустройство през ранния му период на съветизация. Проектирано в завършения си вид под влиянието на партийните постановления на сталинизма в изкуството, Ларгото формира идеалния център на столицата, придавайки му символиката и функциите на място с подчертана идеологическа натовареност. В такъв смисъл централната градска част на София е едновременно средоточие

19. Протокол 1 на Колегиума при МКСБ (Министерство на комуналното стопанство и благоустройството), 15. 01. 1953 г. – ЦДА, ф. 188, оп. 1, а.е. 6, л. 288.

20. Сградата на Дома на съветите, която според първоначалните проекти би следвало да доминира в архитектурния ансамбъл от политически институции, в крайна сметка е свалена от строителната програма поради липса на финансови средства. Все пак принципното намерение за издигане на такава сграда остава почти до края на периода на държавния социализъм, макар проектът да претърпява редица изменения, следвайки завоите в идеологията на режима. Съкращаването на строителната програма поставя на дневен ред необходимостта от преразглеждане на пропорциите на Партийния дом, чието изграждане, започва няколко години преди проектирането на Ларгото в окончателния му вид. Така по средата на строежа височината на сградата е увеличена до 55 м. с цел да се акцентира нейната централна позиция в монументалния архитектурен ансамбъл, като успоредно с това е разширено и околното площадно пространство. – *Марков, Б.*, Изграждането центъра на София – първостепенна задача на нашето социалистическо строителство. – *Архитектура и строителство*, № 7–8, 1953, с. 6.

на властта и нейната монументална визуализация, където е представена нагледно преориентацията към първостепенните политически приоритети на новия режим²¹. Схемата е проста – подчертана надлъжна ос в посока изток–запад, подсилена от почти огледалната симетрия на фасадите от двете страни²². Тя представлява типичния за ансамблите на тоталитарните общества „план-орнамент“, в който отделната „декоративна единица“ има собствен смисъл. Това означава, че всяка сграда може да бъде различна и заменяема, стига да отговаря на мястото и ролята си в символния ред на политическата система. От теоретична гледна точка може да се каже, че целта е позната от строителната практика в СССР от онова време и е свързана със стремежа да се намери баланс между утопичните идеи на марксизма за равнопоставеност (егалитаризъм) в социално-пространствения порядък и импулсите на утвърждаващия се в края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. строго централизиран партиен режим към визуална монументалност на властта²³.

Архитектурата на зданията от Ларгото би могла да се определи като „късна социалистическа еkleктика“, с подчертани тенденции към гигантизъм. По същество този стил, наложил се в Съветска Русия след успеха на Октомврийската революция от 1917 г., който в историята на изкуствата става популярен под наименованието „социалистически реализъм“ или „сталински неокласицизъм“, използва като база копирането на форми от отминали епохи²⁴, подобно на западноевропейския неокласицизъм, но с много повече емблематични пропагандни елементи – житни класове, цветни барелефи, кръстосани сърп и чук и др. символи на „революцията на пролетариата“. В неговите български проекции императивът за преекспонирана внушителност не се поставя под съмнение, но задаването на конкретни технически параметри в проектите на сградите поражда резерви по отношение на стриктното придържане към съветските методи. В този контекст е много показателно едно заключение в решението на журито на конкурса за градоустройствено планиране на централната

21. Станоева, Е., Цит.съч., с. 62.

22. В архитектурния план на Ларгото са заложени доста от елементите на концепцията за т.нар. модел на „линеарен град“. – *Милютин, Н.А.*, Соцгород. Проблема строительства социалистических городов. Государственное издательство. Москва. Ленинград. 1930, с. 65.

23. Станоева, Е., Цит.съч., с. 89.

24. Според западните изследователи идеологическият канон на социалистическия реализъм не предлага собствен стилистичен инструментариум в градоустройството и архитектурата, а вместо това взаимства наготово форми от класицизма от времето на древен Рим и антична Гърция, придавайки им подчертана обемна мащабност. – *Clark, K.*, Socialist Realism and the Sacralizing of Space. – In: *Dobrenko, E., E. Naiman* (eds.), Op.cit., pp. 4.

градска част на София от пролетта на 1947 г., а именно, че външното представяне на фасадите е „пресилено“ за мащаба на тогавашната столица до такава степен, че би подействало „като агентат“ спрямо околната среда“²⁵. По това време отклонението от спуснатия от Москва идеологически канон е опасно, но проектантите все пак настояват да вложат и „нещо свое“. В процеса на сложно лавиране между идеологическите постулати и избягването на естетическото шаблонизиране²⁶, именно рамката на „националната“ по форма и „социалистическа по съдържание“ архитектура предлага неочаквани възможности.

Фигура 2. Окончателен план на централната градска част на София (1952 г.)²⁷

25. Протокол с решението на журито. – ДА–София, ф. 65, оп. 1, а.е. 84, л. 487–489.

26. Удобното за българските архитекти оправдание е, че доктрината на социалистическия реализъм дори към онзи исторически момент не е била прилагана никъде по света в „чист вид“. – Протокол 23 на Колегиума при МКСБ, 19. 08. 1954 г. – ЦДА, ф. 188, оп. 1, а.е. 11, л. 102; Протокол 1 на Колегиума при МКСБ, 15. 01. 1953 г. – Пак там, а.е. 6, л. 288.

27. Тонев, Л., Десет години българско градоустройство. *Архитектура*, № 3-4, 1954, с. 50; Станоева, Е., Цит.съч., с. 81.

В резултат на творческите търсения на архитектите и проектантите от края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. и до днес във външния вид на комплекса от сгради на Ларгото са съхранени някои архитектурни „маркери“ като спомен за заличените сгради на стария столичен център. Към подобен извод навеждат конкретното вписване и разположение на някои елементи в структурата на новите здания. За същото подсказва и името на представителния хотел „Балкан“, което явно реферира към Осигурително дружество „Балкан“, намирало се на мястото на Партийния дом на някогашния пл. „Александър Г“. Може да се каже, че главните фасади на практика запазват неокласичния си характер. Така в общия архитектурен план на днешния Министерски съвет например се съдържа отгласи от „националния романтизъм“ на съседната Общинска баня, особено развити в интериора на главното фоайе. В източната фасада на днешното Президентство главният акцент пък е „средновековната“ кула със двоедни прозорци. На западната фасада на комплекса, тази на „Балкан – Шератон“ се появяват „възрожденски“ еркери. Внушението се засилва и с поставянето на рамката на двора около ротондата „Св. Георги“.

В крайна сметка монументалният ансамбъл на Ларгото е завършен скоро след като „сталинистката“ архитектурна естетика е развенчана първо в Съветския съюз, а впоследствие и в България като „погрешен подход в употребата на класическото наследство и излишество“²⁸. Всъщност основният проблем с архитектурното проектиране и оформление на тези сгради е не толкова в асиметрията с околното пространство, колкото в обстоятелството, че тяхното позициониране в централната градска част променя радикално нейните традиционни функции и символно значение. От съвременна гледна точка може да се каже, че като ярко материално въздействие на доктрината на „социалистическия реализъм“ в България изграждането на Ларгото върху развалините на стария столичен център е визуално утвърждаване на промяната, настъпила след 9 септември 1944 г. Разглеждаана в този контекст, датата е не по-малко повратна, отколкото в нейния социално-политически смисъл, тъй като тя става изходно начало за консолидирането на съществуващите дотогава спорадични „тоталитарни“ тенденции в градоустройственото изкуство в единна идеологическа обоснована концепция.

Въпреки противоречивите мнения за тази архитектура и по-късните оценки за нея като тежка, застинала и помпозна, тя определено е стабилна, респектираща и подходяща за официалните сгради на налагащия се в първото десетилетие след 9 септември 1944 г. централизиран партиен режим. Осъщественият преход от типичните за Стара София богато орнаментирани сецесионовни фасади към строго правилните и еднотипни

28. Тонев, А., По въпроса за новия център на София. – *Отечествен фронт*, № 3253 (16 февруари 1955 г), с. 3.

неокласически еркери и колони променя общия представителен облик на столичния град. „Социалистическият реализъм“ преобладава като архитектурно направление до средата на 50-те години на века. Той бива следван сравнително стриктно в ограничен брой сгради – изброените от Ларгото, мавзолея на Георги Димитров, Народната библиотека, отделни жилищни кооперации. В България този стил така и не намира широка подкрепа и последователи. Историческите и политическите условия за неговото налагане се изчерпват бързо след смъртта на Сталин. По време на Всесъюзния конгрес по строителство и архитектура в Москва през 1954 г. и II конгрес на съветските архитекти през 1955 г. идват първите сигнали за отричането му като „противоречащ на самия дух на социализма и на неговите фундаментални ценности“²⁹. Новите постановки са в духа на рационалността и целесъобразността – лексика, която всъщност наподобява философията на довоенния модернизъм. Практическото ѝ приложение започва с намаляване на цялостния обем на детайлите при проектирането на жилищни сгради след 1955 г. За официално отхвърляне на реалистичната доктрина обаче е твърде рано да се говори, затова стремежът към икономичност служи като предлог за поредното преориентиране във вижданията на архитектите³⁰. Решаващо политическо събитие за отказа от социалистическия реализъм в България става Априлският пленум на БКП от 1956 г. Културната среда, в която протича той, е вече частично променена. Поредният политически поврат сам по себе си не определя нови направления в архитектурата, но отваря пътищата за външни влияния, осигурявайки условия за критичен творчески поглед. След Априлския пленум българската архитектура, на първо място столичната, отново се ориентира към идеите на модернизма. Мотивът е желанието на официалната власт да се самоидентифицира като носител на техническия прогрес и на „новото“, но по идеологически причини понятието „модернизъм“ продължава да не се споменава. Ключова дума става „новаторството“, което пък предполага свободен избор за всеки да търси свой път към модерното.

Може да се каже, че след 1953 г. „социалистическият реализъм“ в неговия български вариант е непълен, неразвит и не съвсем „истински“. След 1956 г. той вече не съществува като практическа реалност. Терминът се появява изолирано и епизодично само в доклади и обобщаващи статии за „архитектурата на социалистическа България“ по повод кръглите годишнини от 9 септември 1944 г.

29. Пак там.

30. *Историцизъм и модерност*, <http://goo.gl/kbZj92>.

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ ВЪВ ВЕЛКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ, 1944–1947 Г. ПО ДОКУМЕНТИ НА ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Борислава Глушкова

В началото на 1942 г. се създава световна коалиция, в която влизат 26 страни. От страна на България в световното антифашистко движение след създаването си през 1942 г. участва Отечественият фронт, организация на демократичните сили в страната, чиято програма е излъчена на 17 юли 1942 година по радиостанция „Христо Ботев“.

В селищата на Великотърновски окръг се създават комитети на Отечествения фронт, но поради съображения за сигурност не са съставени документи. В началото на август 1944 г. във Велико Търново е създаден Окръжен комитет на ОФ, в който влизат демократично настроени интелектуалци: адвокати, лекари, инженери. Окръжният комитет си поставя задачата да ръководи дейността на местните отечественофронтовски комитети във всички околии на окръга, с изключение на Габровска, където антифашистката дейност е много силна и имат подготвени хора за това. С настъпването на Съветската армия и разгръщането на антифашисткото движение, пред Отечествения фронт е поставена задачата за завземане на политическата власт в страната.

На 5 септември 1944 г. съветското правителство обявява война на България. Стачки и митинги против прогерманското управление в България заливат страната. На 8 септември Червената армия навлиза в пределите на България, посрещната с възторг от местното население. На гара Бутово се стичат хора от съседните села, които с цветя и подаръци посрещат войниците от Червената армия.

В селата и градовете на Великотърновския край се провеждат акции за завземане на общинските и околийски управления и за преминаване на властта в ръцете на отечественофронтовските комитети. Още на 5 септември през нощта в село Алеково, Свищовско се установява отечественофронтовска власт¹. На 8 септември е завзето Околийското управление в Свищов. На 7 срещу 8 септември е завзета и властта в община Долна Оряховица и съставните ѝ села². На 8 и 9 септември в почти всички селища на Великотърновско политическата власт преминава в отечестве-

1. ДА – В.Търново, ф. 192, оп. 2, а. е. 1, л. 1-4.

2. ДА-В.Търново, ф.77, оп.1, а. е. 20, л. 29.

нофронтовските комитети. На 9 септември в 6 часа сутринта новият министър-председател Кимон Георгиев обявява по радиото, че в страната е установена власт на Отечествения фронт. Общинското управление във Велико Търново е завзето на 9 септември „... По пътя чух по радиото прокламацията на ОФ към българския народ и се отправих към кантората на Григор Кънев (член на ОК на ОФ), където заварих част от членовете на Окръжния комитет и други комунисти и ремсисти. Веднага разработихме план за завземане на властта в града. Най-първо завзахме общинското управление, където установихме нашия щаб. За кмет на града назначихме Владимир Рашев – радикал, за околийски управител комитетът реши да остане тогавашният управител Георги Лазаров, с когото поддържахме връзка по линия на ОФ още преди да бъде назначен от Багряновото правителство. За комендант на града бе назначен Димитър Бръмбаров – комунист“ – пише в спомените си Гено Жулев, член на ОК на ОФ³.

На 11 септември с голям митинг са приветствани първите съветски войни, влезли в града, двама журналисти и един кинооператор.

Единствено гарнизонът във Велико Търново, където има много войскови части и жандармерия, ловни роти и полицейски сили капитулира чак на 13 септември. Ръководството на войската по места преминава в ръцете на войнишките комитети. С постановление на правителството от 10 септември се формират по места Народна гвардия и Народна милиция⁴. Първото отечественофронтовско правителство се състои от 16 министри, от 4 политически партии – 4 от БРП (к), 4 от БЗНС, 4 от група „Звено“, двама социалдемократи и двама независими. Националният комитет на ОФ, чийто първи секретар е Цола Драгойчева, е съставен от представители на различни партии, където не преобладават комунистите.

На 17 септември 1944 г. на тържествен митинг в столицата е обявена програмата на ОФ. В нея са посочени основните положения на външната и вътрешната, стопанската, социалната и културно-просветната политика на новото правителство. Отбелязани са и най-важните мероприятия, които предстоят за изпълнение пред българския народ. Във вътрешната политика програмата предвижда: политическо, правно и културно изравняване на лицата от двата пола; въвеждане на граждански брак; отделяне на църквата от държавата; конфискация на имотите и капиталите на забогателите чрез спекула, подкупничество и други незаконни средства; премахване на частните монополи и привилегии и учредяване на държавни монополи; оземляване на малоимотните и безимотните селяни, насърчаване и подкрепяне на кооперативно обработване на земята. Специално място в програмата заемат въпросите на просветата и образованието – широк достъп до образование и просвета, засегната е и социалната дей-

3. ДА-В.Търново. Спомени на Гено Жулев.

4. История на България. Т. III, С., 1964, с. 480.

ност – всенародна медико-социална застраховка, основни грижи за майката и жената⁵.

Програмата на НК на ОФ е отворена към проблемите на работниците и селяните и допринася за масовото им включване като членове на местните структури на ОФ и за активното им участие в мероприятията на новата власт. След войната България е с преобладаващо селско население, чийто основен поминък е земеделието и скотовъдството. За пръв път селяните виждат, че новата власт има желание да реши техните проблеми, че представители на БЗНС има както в правителството, така и в местните управи, че най-сетне ще се осъществят идеалите на народния земеделски водач Александър Стамболийски. Само за няколко месеца местните отечественофронтовски организации неколккратно увеличават числения си състав. В ръководствата на местните комитети преобладават представители на БЗНС, РП (к) и безпартийни, тъй като в повечето села и градове на окръга няма структура на политическия кръг „Звено“. В Лясковец от 5-членен състав на ръководството на ОФ комитета има по един интелектуалец, комунист, социалдемократ, земеделец и поради липса на звенари е избран още един земеделец⁶. В село Вардим отечественофронтовският комитет се състои от 10 души: председател - земеделец, секретар – безпартийен, трима земеделци, трима безпартийни и четирима от РП (к). Местните комитети се формират от уважавани хора – земеделци, безпартийни, комунисти.

Особено голяма подкрепа отечественофронтовската власт получава сред жените. Националното ръководство на ОФ спуска специално Окръжно за активно включване на жените и девойките в мероприятията на отечественофронтовското правителство. Към местните структури на ОФ-комитетите се създават женски комисии. Ще посочим данни от състава на отечественофронтовската организация на село Върбовка, Павликенско: От Работническа партия – 110 члена, Земеделска дружба – 70, Женско дружество – 350, Кооперация „Съгласие“ – 94, Кооперация „Грозд“ – 512, Помощна организация – 120 члена, Единна младежка организация – 110 члена. Ръководството се състои от по четирима представители на Земеделския съюз и на Работническата партия, и по един на масовите организации със съвещателен глас⁷. От документа личи масовото участие на жените в ОФ.

Пред комитетите на ОФ, застанали начело на градските и селски общински управления, стоят неотложни задачи: укрепване на народната власт по места, преодоляване на стопанската разруха и последиците от

5. Пак там.

6. ДА – Велико Търново, ф. 77.

7. ДА – В. Търново, ф. 119, оп. 2, а.е. 24, л. 57.

войната. Първостепенна задача на българското правителство и на българския народ е активното участие в последната фаза на войната, за окончателната победа над фашистка Германия.

Правителството на ОФ още на 10 септември обявява война на Германия. Българската народна армия, подкрепена от новосъздадената Народна гвардия, е включена в състава на Трети украински фронт. Великотърновци са в състава на 18-ти Етърски пехотен полк, а свищовци в 33-ти пехотен полк. В тежките боеве при Брегално-струмишката операция нашите войници показват висок героизъм и себеприщание. Отечественофронтовските комитети развиват активна дейност за събиране на помощи за войниците на фронта и за войнишките семейства. В градовете и селата на Великотърновския край е издигнат девиза „Всичко за фронта, всичко за победата!“ Жените плетат пуловери, чорапи и ръкавици, които са изпратени на фронта, като само от село Батак са изпратени 40 кожуси за войниците на фронта. ОФ в Павликени за кратко време събира 2 400 000 лева за войниците и техните семейства, Бяла черква – 1 203 105 лева, Стражица – 200 000. Събрани са и много хранителни продукти. Всенародното участие за подпомагане на фронта показва, че девизът не е кух призив, а инициатива, издигната и изпълнена от българския народ⁸.

Войната още не е завършила, а женските комисии към Околийските комитети на ОФ се заемат с друга отговорна задача, приемане и грижа за югославските деца. Много деца в Югославия остават сираци след четиригодишната въоръжена борба на югославския народ с германската окупационна армия. Във Велико Търново са настанени 214 деца, в Павликени се грижат за 150 деца, в Сухиндол – за 56. В Стражица са настанени 50 деца, но ОФ от близкото село Царски извор моли да им се дадат поне 20 деца от стражишките, за да се грижат за тях.

За финансовото и стопанското укрепване на страната важна роля изиграва решението от 5 февруари 1945 г. за провеждане на Народен заем на свободата. Заемът има за цел да премахне инфлацията, да укрепи лева, да спомогне за укрепване на бюджета. За успешното провеждане на заема ОФ-комитетите по места извършват огромна разяснителна работа. Само в Свищовска околия са събрани над 5 000 000 лв.. Околийският комитет на Горнооряховска околия в събирането на „Заема за свободата“ е подпомогнат от чиновниците в Кооперативната банка, които разясняват в селата на околията значението и ползата от заема. Резултатите са налице – заемът е изпълнен в срок в Свищовска, Павликенска, Горнооряховска околия.

Наред с националните задачи местните ОФ-комитети извършват усилена работа по благоустрояването на своите селища. Приоритет в работата на стопанските комисии към ОФ на Свищовската и Павликенска

8. Пак там.

околия е електрифицирането на селата. Активна дейност развива и Околийският комитет на ОФ в Павликени при изграждането на язовир на р. Росица.

Отечественофронтовското правителство насрочва на 26 август 1945 г. избори за Обикновено народно събрание. Десните сили в БЗНС напускат ОФ. Правителството решава да отмени изборите за 18 ноември, за да има възможност да заздравя позициите си. Във Великотърновски окръг се провеждат събрания и митинги, на които се разяснява политиката на правителството. Резултатите от изборите показват голямата подкрепа, която ОФ получава от населението на Великотърновския край. Гласовете за ОФ във Великотърновска околия са 80,43%, в Горнооряховска околия – 84,16%, в Свищовска околия – 83,70 %, в Еленска – 83,17%, в Павликенска – 86,94%. През септември 1946 г. в страната се провежда референдум за Народна република, а на 27 октомври 1946 г. и избори за Велико народно събрание. И на тези избори ОФ печели убедителна победа.

Националният съвет на ОФ и Околийските комитети по места приемат мероприятия за възстановяване и стабилизиране на разстроеното от войната народно стопанство. Разяснителна работа и голяма дейност развиват ОФ-комитетите по общонародната акция за събиране на „Заем за свободата“. В селата се сформират комисии, които по квартали провеждат акцията. Общонационалната разяснителна кампания дава своите резултати – само в с. Върбовка са събрани 13 000 000 лв.⁹

На конференцията си през май 1945 г. Околийският комитет на ОФ във Велико Търново приема резолюция, в която настоява: за незабавно прокарване на аграрната реформа за оземляване на малоимотни и безимотни селяни, както и да се разработи конкретен план за прилагане на закона за кооперативното обработване на земята. ОФ-комитети извършват огромна работа по създаване на Трудово-кооперативни земеделски стопанства. Кооперативното земеделие в селата на Великотърновския край не е новост. Още преди 9 септември 1944 г. са създадени земеделските кооперации в селата Върбовка и Овча могила. В края на 1944 г. се образуват ТКЗС в село Долна Оряховица, а малко по-късно в селата Морава, Михалци, Мусина, Батак, Стражица и др. Кооперирането на селското стопанство и поставянето му на модерни основи изисква и мелиоративно строителство. От национално значение е строежът на язовир „Росица“ („Александър Стамболийски“). През 1945 г. се разгръща усилена акция за събиране дялов капитал за строежа. Събрани са над 150 милиона лева, на обекта се трудят 2 000 работници.

На 23 декември 1947 г. правителството на ОФ приема закон за национализацията. Това решение спомага за развитието на промишлеността, откриват се нови предприятия и обекти и, колкото и шаблонно да звучи,

9. Отечествен фронт във Великотърновски окръг – документи, материали, спомени Съст. *Узунова, Росина, Борислава Глушкова*. В. Търново, 1982.

работническият ентузиазъм и желанието да се работи за Родината, дават своите резултати. Национализирането и окрупняването на промишлените предприятия, кооперирането на селското стопанство са едни от най-важните мероприятия на народно-демократичното правителство.

По места ОФ-комитетите са съставени от земеделците на Ал. Стамболийски, от членове на РП (к) и от членове на дребнобуржоазните партии. Посочихме, че 80 % от населението в България е селско. ОФ е създаден като антифашистко движение от различни партии, а след Девети септември основни партии в движението остават земеделци и комунисти. В селата ОФ има голямо влияние. От документите се вижда, че жените вземат дейно участие във всички мероприятия на ОФ. Излязла от тясната патриархална селска среда, българката за първи път се чувства полезна и с ентузиазъм се включва във всички инициативи на ОФ. Можем да направим извода, че ОФ, създаден като политическа коалиция, се превръща в общонационално движение, което успява да консолидира нацията ни в трудните години след войната.

Във Великотърновския държавен архив се съхраняват документите на Окръжния комитет на ОФ – Велико Търново и на Околийските комитети в Горна Оряховица, Свищов и Павликени. Тази богата документална база е неизчерпаем извор за исторически изследвания в годините след войната. В документите има много факти и сведения. Историята се пише върху факти. Преднамереността и предварително съставена концепция не е атестат за историята.

Приложения към съобщението на Борислава Глушкова, да – В. Търново

Учредителен протокол на ОК на ОФ, В. Търново, 19 авг. 1944 г.

Учредяване на Изпълнителен комитет на ОФ, Лясковец, 14 септ. 1944 г.

Резолюция от съвместно събрание на РП/к/, БЗНС, СДП, Окол. комитет ОФ – Павликени, с. Градище, Павликенско, 12 май 1945 г.

Протокол на Свищовския околийски комитет на ОФ по Заема на свободата и състоянието на общешитията за югославските деца, Свищов, 25 апр. 1945 г.

Отчет за дейността на ОФ-комитета за 1944-1945 г., с. Царевец, Свищовско.

Отчет за дейността на Околийски стопански съвет при ОФ – 9 септ. 1944 – 31 дек. 1945 г., Павликени, 1945 г.

Писмо до Окол. к-т на ОФ, гр. Г. Оряховица, относно дейността на ОФ-комитет, с Асеново, 30 септ. 1945 г.

Доклад за стопанската дейност на РП/к/ Свищов, 1945 г.

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ И ДВИЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖЕНИ

Надежда Козлева – председателка на Окръжния съвет
на Движението на българските жени – 1968-1981 г.

През 2012 г. се навършиха 70 години от създаването на Отечествения фронт като масова политическа организация. През своето съществуване тя премина през различни етапи на развитие, съобразявайки се с напоялата на времето, но винаги е отделяла специално внимание на жените!

По този повод се изкушавам да споделя моето мнение за периода 1968 – 1981 г., време, в което бях председателка на Окръжния съвет на Движението на българските жени, включено в системата на ОФ. Учредителната ни конференция се състоя през месец септември 1968 г. На нея бяха определени основните задачи на движението, избра се централно ръководство – Комитет на българските жени. За негов председател бе издигната Елена Лагадинова – старши научен сътрудник към БАН, доктор на биологическите науки, известна политическа деятелка, майка на три деца. Тя беше по своему изключително енергична, борбена натура, която с голям хъс се зае да решава новите предизвикателства, които изискваше времето. По окръзи се създадоха местни ръководни органи – Окръжни и Общински съвети на Движението на българските жени, а към кварталите, селските и низовите организации на ОФ – комисии за работа с жените.

Това бе един плодотворен период, в който на вниманието на обществено-политическите и държавните органи, на обществото като цяло се поставяха проблемите, произтичащи от масовото участие на жените в икономическото развитие на страната, от утвърждаването им като специалисти, личности и призванието им да са майки. От друга страна жените се нуждаеха от подкрепа в порива им за повишаване на културата и духовността, достойното им представяне в различните ръководни органи, във възможността да се реализират творчески.

На жените бе даден невероятен шанс сами да изказват мнението си, да проучват и излизат с аргументирани предложения и нещо повече, да упражняват контрол върху изпълнението на взетите вече решения. Това беше и голямото предизвикателство към нас, ръководителките на движението на жените по места. Наш дълг беше да проучваме проблемите, да ги обсъждаме и да отправяме предложения към отделните административни, стопански, държавни, профсъюзни органи, които отговаряха за тяхното решаване. Ще посоча само някои от проведените форуми, които изиграха важна роля:

- Научна конференция „Жените във Великотърновски окръг“, организирана от ВФСИ „Димитър Ценов“, Свищов 1975 г.
- Изследване на Териториалния информационно-изчислителен център Велико Търново „Жените във Великотърновски окръг“, направено през 1978 г., което проследява състоянието на жените по различни показатели: трудова заетост, квалификация, образование, участие в политическия и обществения живот.

Въз основа на тези данни и други проучвания, анкети, разговори и участие на специалисти от различни направления беше подготвена дългосрочна програма, утвърдена от ръководството на Окръжния комитет на БКП и Окръжния народен съвет. По изпълнението ѝ последваха конкретни решения. За облекчаване труда на жените във всички предприятия бяха разкрити стаи за жената, за бременната жена, стриктно се спазваха разпоредбите за вдигането на тежести, работата с отровни вещества и при вибрации, за нощния труд.

Усъвършенствана беше търговската мрежа, комунално-битовите услуги и общественото хранене, като в много предприятия и заводи се разкриха лавки, павилиони, магазини, в които се предлагаха пакетирани стоки, фризьорски салони, книжарници и др. В обществените столове се предлагаше и храна за вкъщи.

По предложение на жените през 1972 г. се реализира програма за увеличаване на местата в детските градини. Основното в нея бе участието на предприятията в създаването на база за детските градини и за децата на работниците. Само за една година в окръга бяха разкрити 2000 места, като за целта бяха преустроени някои сгради като приемни и почивни домове, в близост до Велико Търново, Горна Оряховица, Лясковец и Свищов. Други построиха в близост до предприятията еднотрупни или едноетажни помещения за по две групи. Това беше временна мярка, но тя създаде възможност за по-голям обхват на децата, докато се построят нови сгради.

Невероятна беше инициативата на женските ръководства. Навсякъде се раждаха нови идеи. Така се стигна до Програмата за работа с младите и многодетни семейства, с децата по местоживеене. С голямо одобрение се приеха местните придобивки за многодетните семейства. Те се сдобиха с предимство в здравните, комунално-битовите и търговските заведения в Горна Оряховица и Елена, при снабдяването с дефицитни, строителни и други материали в Дебелец, Полски Тръмбеш и Павликени, осигурявани бяха на карти за почивка от предприятията. Във Велико Търново се осигури безплатно пътуване в градския транспорт, безплатно ползване на хигиенни услуги, определен брой билети за театър и кино. С организациите на ОФ се провеждаха разнообразни прояви, свързани с укрепване на семейството, възпитанието на децата, повишаване на битовата и естети-

ческа култура на населението. В това отношение е достатъчно да спомена за научно-практическата конференция „Ролята на естетическото възпитание в сферата на бита“, състояла се през май на 1979 г. В продължение на няколко години се провеждаха разнообразни инициативи, обединени около темите: „Ролята на семейството за естетическото възпитание“ и „Красотата и атмосферата на съвременния дом“. По местните радиоуредби започна излъчването на постоянна рубрика „За дома, за семейството“. Ето някои от темите на разговорите: Съвременно обзавеждане на жилището ни; Картината в нашия дом; Домашната библиотека; Цветята – вечната свежест на дома; Очакваме гости. Как да ги посрещнем?; Как да подредим масата?; Примерни менюта за различни поводи; Модата и съвременното облекло; Умеем ли да бъдем красиви; Битовата техника – радиоприемникът, телевизорът и магнетофонът в нашия дом; Красотата в живота на детето.

За успешното им провеждане използвахме възможностите на много специализирани организации, предприятия от окръга и страната: Клуба на културните дейци, Дружеството на архитектите, Дружеството на писателите, Групата на великотърновските художниците, Картинната галерия, Окръжната библиотека, Окръжния исторически музей, ОУ „Кинематика“, Драматичния театър „Константин Кисимов“, ДП „Търговия на едро“, Комбинат „Българплод“, СПТУ по обществено хранене, СПТУ по комунално битови услуги, фабрика за облекло „Деню Георгиев“ – В. Търново, Комбината за услуги „Раховец“ – Горна Оряховица, завода „Дружба“ – Варна, Модната къща „Албена“ – Сливен, предприятието „Ален мак“ – Пловдив, ХЗ „Верила“, списанията „Лада“ и „Жената днес“ и др.

Формите на работа бяха най-различни – беседи, тематични изложби, обсъждане на книги, прожектиране на научно-популярни филми, ревюта. Ще спомена за големия интерес, с който се посрещаша рециталите със стихове на известни жени-поетеси – Елисавета Багряна, Дора Габе, Блага Димитрова, Лиляна Стефанова, Станка Пенчева и др., обсъждането на книгата на Иван Славов „Кичът и борбата с него“ във Велико Търново, „Любовта“ на проф. Кирил Василев, изложбата на цветята, уредена от „Българплод“ и Булгарцвет“ – София, посетена от повече от 15 000 души и съпроводена с лекции, консултации и практически демонстрации. Емоцията бе толкова завладяваща, че след това на много места в градовете и по-големите села се организираха мини-изложби. Изложбата „Съременно обзавеждане на жилище“, организирана в двустаен апартамент в новопостроен жилищен блок в квартал „Тригълника“ във Велико Търново, привлече вниманието на над 3 000 посетители.

ОФ бе организация с богата материална база. Във всеки квартал и селище имаше добре уредени клубове. С всяка година формите на работа с населението се усъвършенстваха, експериментираха се нови инициативи.

В навечерието на 1980 г. в Лясковец бе открит първият в окръга Дом на жената. Неговата база беше реставрирана къща – паметник на културата. За много кратко време тя стана център за срещи на жените и семействата. Достатъчно е да споменем клубовете, които се изградиха към нея: На младото семейство; Добрите съвети; Изберете сами; Приятели на историята; Приятели на книгата; Приятели на музиката; Фотолюбителите; Приятели на спорта и туризма.

По същото време във Велико Търново и Свищов започнаха своята дейност домове на семейството. Градските народни съвети им предоставиха подходящи помещения. В Свищовския дом се обособиха секции по педагогически знания, здравна просвета, бит и култура, проблеми на работата с младото семейство и др. Във Великотърновския дом избраха други форми на работа – консултации, тематични изложби, изложби – хоби, които по график се провеждаха в отделните селища на общината.

Това е само една малка част от многообразната дейност на ОФ и Движението на българските жени по местоживее. Избрах тези примери, които показват мащабността, размаха и енергията в дейността на тези организации. А целта беше да се отговори на интересите и нуждите на хората, да се усъвършенства тяхното обслужване и обогатяване, запознаване с новите постижения на техническия прогрес, политическия и духовен живот, отглеждането и възпитанието на децата.

В какво се състои силата на ОФ и Движението на българските жени? Преди всичко в това, че дейността се извършваше по местоживее с участието на цялото население. За осъществяване на разнопосочната и разнообразна дейност се търсеше подкрепата на различните стопански организации, културни и научни институции.

Съдържанието на работата се определяше от основните задачи, поставени пред обществото за развитието на страната – икономическо, политическо, духовно. Основен обект за нас бе семейството, жената, децата.

Най-голямото богатство на ОФ и Движението на жените бяха кадрите. Щатните активисти бяха много малко. При Движението на жените на заплата беше само председателката на Окръжния съвет на жените. За ръководителки на клубовете по места се издигаха най-подготвените и авторитетни кадри, с различно образование, специалност и възраст, обединени от голямата всеотдайност, преданост, любов към хората и посветеност на обществената работа. Невъзможно е да изброя имената им! Ще спомена няколко. За председателки на Общинския съвет на жените във Велико Търново са избирани: Невяна Христова – прокурор, Дора Драганова – научен сътрудник, историк, завеждащ отдел „Възраждане“ в Окръжния исторически музей, Радка Ангелова – дългогодишна начална учителка с висше образование по история, секретарка на Общинския народен съвет, в Лясковец – Цветана Икономова – директорка на Селскостопанския

техникум, в Свищов – Елена Игнатова – икономистка, секретарка на Общинския народен съвет, инж. Цвета Стоянова – Полски Тръмбеш, Невена Божинова – зам. директорка на училище в Горна Оряховица, Анка Латева – директорка на Станция на младите агробиолози в Павликени, Лиляна Чуканска – уредничка в Историческия музей в гр. Елена, Мария Ралчева – специалистка в Общинския народен съвет в Стражица, Анка Маданска – директорка на детска градина в Златарица, Недка Сънкова – акушерка в Сухиндол.

В първият ми работен ден в ОФ ме посрещна председателят Тодор Попов. Когато ме представи пред колегите, той каза: „... *Както виждаш, ние сме един файтон хора, но сме качествени!*“ и действително беше така. Всички ни обединяваше голямата любов към хората, предаността към организацията ОФ, на която посветихме труда си, способностите си и знанията си.

Сега се намират критици, които отричат всичко, което е било преди 10 ноември 1989 г. Различните организации, съществували дотогава, се определят като казионни, тоталитарни. Въпреки разстоянието от времето, аз твърдя, че ОФ и Движението на българските жени бяха организации, които съществуваха преди всичко в името и за благо на хората, поради което бяха подкрепяни масово в цялостната им дейност.

А на безкористната, всеотдайна и последователна преданост на кадрите им, може само да се възхищаваме и с поклон да им благодарим!

ПРИНОСЪТ НА МЛАДЕЖКОТО БРИГАДИРСКО ДВИЖЕНИЕ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО

Елена Мачковска - секретар Общински
комитет на ОС – гр. В. Търново

За да вървим напред, трябва да сме изучили миналото си, за да се развиваме, трябва да надстрояваме, но в никакъв случай да рушим и да забравяме страниците от нашата история! Защото рушейки базата и надстройката, едва ли ще има поуки, едва ли ще знаят тези след нас какво се е случило преди това... Така според мен остават белите петна в историята. Налага се обективност, да, но не бива да премълчаваме, прескачаме, подминаваме цели етапи от историята ни... Налага се нов поглед и нов прочит на документите, за да се преодолее политиката в историята. Нека историците да извършат тази огромна работа...

През 2012 г. отбелязахме 70-годишния юбилей на ОФ и с моите бележки ще ви върна назад в историята и времето, за да надникнем в първите следвоенни години, когато България се възстановяваше под ръководството на първото отечественофронтовско правителство. Струва си да разкажем как младежите, обичайки родината си, участваха в изграждането на основите на новата държава, как се ражда движението за трудово-културни бригади в помощ на селото, което няма аналог с друго подобно движение, как се раждат обектите, построени от младежите бригадири, как се раждат движенията за взаимопомощ от града към селото и от селото към града, за да си помагат взаимно и да преодолеят тежките последици и от войната, и от наследството на фашисткото управление на страната.

С единствената цел да добавя в летописа на Отечествения фронт/съюз приноса на младежите от Великотърновския край¹ в изграждането на

1. След преврата на 19 май 1934 г. в страната е проведена цялостна административно-териториална реформа, като съществуващите окръзи са обединени в нови 7 области, начело с областни директори. Това става с Наредба-закон за въвеждане на изменение в административно-териториалното деление на Царството, обнародвана с Указ № 179 от 19 май 1934 г. [ДВ, бр. 38 (притурка), 19/05/1934]. Плевенска административна област е съставена от бившите Плевенски и Търновски окръзи.

На 1 март 1948 г. областите са премахнати и като основни административни единици остават околиците. С Указ № 794 от 24 септември 1949 г. [ДВ, бр. 224, 28.09.1949] страната е разделена на 14 окръга, обхващащи 101 околии.

държавата ни в първите следвоенни години, тогава, когато целият народ участва в този процес. И с единственото намерение да не се забравя и да се предава на нашите потомци, защото това е част от историята ни, независимо че се срещат усмивки, подигравки, отричане на постигнатото и построеното с тяхно участие.

Бригадирското движение във всичките му форми – национални, околийски, местни бригади има своето значимо място в историческото развитие на България в годините след Втората световна война. То става съществен фактор в изграждането на инфраструктурата и в стопанското развитие на страната ни. Предвестници на бригадирското движение са трудовете инициативи на младите хора още в края на 1944 и началото на 1945 г. по време на войната, когато се разгръща помощно движение за изпращане на парични средства, храни и дрехи за фронта. Младежите участват в прибирането на селскостопанската реколта, помагат на войнишките семейства.

По инициатива на патриотичната българска младеж и с одобрението на Отечественофронтовското правителство, ремсисти, млади работници и селяни, прогресивната интелигенция се вдигат на мирен поход за възстановяване и укрепване на икономиката на изостаналата и ограбена страна. Примерът на работниците от жп работилницата в София, които създават първата младежка производствена бригада е последвана от младите хора от Варна, Перник, Пловдив, Русе, Велико Търново, Горна Оряховица и др. Едновременно с това в зимните месеци на 1944-1945 г. се заражда и движението за трудово-културните бригади в помощ на селото и селското стопанство.

Целта на тези бригади бе бързо да се подпомогне селото, засегнато най-силно от стопанската разруха обхванала страната ни, да се ускори сближаването между града и селото в борбата против остатъците от фашизма и да се укрепят дружбата между работници и селяни. Създават се два вида бригади: технически, сформирани от специалисти – шлосери, оксигенисти, тенекеджии, дърводелци и др., и бригади от общи работници, чиято задача е да подпомагат селяните в полската работа – засяване и прибиране на реколтата. И към двата вида бригади се включват лекари, зъболекари, ветеринарен доктор, групи от артисти и художници или подвижно кино.

Първите трудово-културни бригади в нашия край възникват в Горнооряховска околия. На 10 април 1945 г. техническа бригада от Горна Оряхо-

Тогава е учреден Горнооряховски административен окръг, в който са включени Габровска, Търновска, Горнооряховска, Дряновска, Севлиевска, Еленска и Павликенска околии.

През 1951 г. се закрива Горнооряховски окръг и се създава нов с център Търново: Търновска, Габровска, Горнооряховска, Дряновска, Еленска, Севлиевска, Павликенска околии.

вица посещава с. Сушица и ремонтира земеделски сечива и домакински уреди. След работа бригадите участват в организираното общоселско събрание, посветено на жертвите от Деветоюнския преврат от 1923 г.² През лятото на 1945 г. в Горнооряховска околия се провеждат 61 трудови бригади с участието на 2903 бригадири, а извършената работа възлиза на 3 410 хил. лв. В тях участват 870 занаятчии, 1700 работници, 330 интелигенти, 890 младежи, 740 жени, 1273 мъже³.

Една от формите е оказване на помощ на бедните и войнишките семейства. Трудова бригада от Горна Оряховица подпомага 250 семейства от с. Бреговица, а бригада от Долна Оряховица подпомага повече от 200 семейства в с. Писарево⁴. Войниците от Горнооряховския гарнизон по своя инициатива организират групи за подпомагане на войнишките семейства. На 9 юни 1945 г. в с. Вишовград, Горнооряховско 18 войника от самолетната работилница в Горна Оряховица ремонтират 5 трактора, 4 редосеялки, 14 плуга и др. Вечерта се провежда радушна среща между войниците и селяните⁵.

Най-активна е помощта за селата през месеците юни и юли на 1945 г. По това време в Горна Оряховица са организирани 18 технически и 9 общи бригади, в които се включват 809 бригадири. Трудово-културни бригади работят и в селата Сушица, Дебелец, Полски Тръмбеш, Майско, Константин, Алеково, Недан, Ново село, Козловец, Добри дял, Върбица, Янтра, Лясковец и др. – не бих могла да изредя всички населени места. Само на 22 юли 1945 г. трудово-културните бригади от Велико Търново работят в 17 села и оказват ценна помощ на селяните от Ресен, Стамболово, Ново село, Балван, Ветринци, Церова кория, Полски Сеновец и др.⁶ На 16 септември 1945 г. 7 трудово-културни бригади от Горна Оряховица помагат на повече от 1100 семейства в селата Писарево, Стрелец, Виноград, Върбовка, Родина и др., а извършената работа възлиза на 300 000 лв.⁷

Обобщението на резултатите за 1945 г. за Плевенска област е следното: организирани 2 306 бригади, обхванали 103 412 бригадири, извършват работа на стойност 105 840 000 лв.

През 1946 г. Плевенска околия заема първо място по броя на организирани бригади – 1 125, по броя на бригадирите – 106 226 и по стой-

2. Работническо дело, № 213, 19 юни 1945 г.

3. Мачковска Е., Виолета Драганова. Приносът на РМС за възстановяване на народното стопанство във Великотърновския край 1944-1945 г. – Год. музеите Сев. България, 16, 1990, с. 206.

4. Работническо дело, № 312, 22 септември 1945 г.

5. Мачковска, Е., Виолета Драганова. Цит. съч., 206–207.

6. Работническо дело, № 256, 11 юли 1945 г.

7. Пак там, № 313, 23 септ. 1945 г.

ността на извършената работа, която възлиза на 53 609 050 лв. Следват я по показатели Габровска, Ловешка, Троянска, Севлиевска околии. И тогава идва ред на Горнооряховска околия, в която са организирани 271 трудово-културни бригади с 18 032 бригадири, изработени са 18 254 трудоводни, а стойността на извършената работа е 10 481 156 лв.⁸

Във Великотърновска община са организирани 82 трудови бригади от града към селото с 4408 бригадири, в 45 села, поправени са 3201 предмета. Три бригади от Държавната болница реализират 1630 прегледа. Общо за 1946 г. извършената работа възлиза на 7 300 хил. лв. срещу 2 млн. лв. за 1945 г.⁹

Констатираните по-добри резултати за 1946 г. се дължат на по-добрата организация при провеждането на трудово-културните бригади. В помощ се оказват и проведените 3 областни конференции с околийските отговорници, 4-те заседания на Бюрото на Областното ръководство и 10-те заседания на Бюрото на Областното ръководство за трудово-културните бригади при Областния комитет на Отечествения фронт. Съществен елемент в развитието на трудово-културните бригади за 1946 г. е отдаването на по-голямо значение на културно-просветната работа, извършвана от бригадирите. Проведените 155 културно-просветни бригади, съпътствани от театрални представления, забави, вечеринки и др. оказват незаменима помощ в сближаването между работниците и селяните, задравява се основата, върху която се изгражда отечественофронтовската власт.

Висока оценка за движението на трудово-културните бригади прави ОФ-правителството и Георги Димитров. В телеграма до Областния акционен комитет за помощ на селото в Русе от 8 август 1945 г. той пише: „... *Този велик почин трябва да се превърне във всенародно движение. Благотворителната работа на трудово-културните бригади трябва постоянно да разширявате и подобрявате, считайки ги не като временна кампания, а като постоянно, организирано, съществено цяло*“¹⁰.

Като обобщение бих казала, че движението за трудово-културните бригади се превръща в една от най-забележителните прояви на обществен живот в страната.

Много скоро след зараждането на трудово-културните бригади в помощ на селото се организират и първите селски бригади в помощ на населението от градовете.

Селяните от Козаревец, Горнооряховско, посещават фабриките „Родина“ и „Рекорд“ в Горна Оряховица и раздават на работниците боб, картофи, чушки и други хранителни продукти. Трудовата бригада „Тодор

8. ДА, Плевен, ф. 1, оп. 3, а. е. 301, л. 9.

9. Работническо дело, № 275, 9 август 1945 г.

10. Пак там, № 300, 7 септ. 1945 г.

Пенев“ от Джулюница пристига с три камиона в града и раздава на железничарите от Горна Оряховица овце, кокошки, хранителни продукти и един камион дърва – всичко на стойност 50 000 лв. След разглеждане на работилницата работниците и селяните се събират на кратък митинг. На приветствията към селяните отговаря водачът на бригадата, който е и председател на земеделската дружба. В изказването си той подчертава, че БЗНС ще води борба срещу всички отцепници, ще работи за заздравяване на единството между работници и селяни и на 18 ноември ще бъде нанесен съкрушителен удар на реакцията, гласувайки с листата на ОФ¹¹.

В редица градове и села наред с трудово-културните бригади се сформират и местни бригади, които работят предимно на обекти от местно значение – поправят пътища и улици, извършват благоустройствени и ремонтни дейности, строят училища, здравни домове и др. Само в периода 10 – 19 август 1945 г. в Плевенска област работят 523 местни бригади с 24 034 участници, повечето от които младежи, осъществяващи икономии на народното стопанство в размер на 5 723 хил. лв. В областта се сформират и 923 селски бригади за взаимопомощ с 41 363 участници, като голямата част от тях са от Великотърновския край¹².

На проведената тържествена бригадирска вечер на 19 януари 1946 г. в София Георги Димитров изтъква голямата роля на движението на трудово-културните бригади и отправя призив за засилване и подобряване на дейността на бригадите. Това дава гласък на по-мощно и изпълнено с ентузиазъм разгръщане както на трудово-културните бригади, така и на производствените и местни бригади. В съревнованието за Първи май и Девети септември горнооряховските младежи постигат високи резултати в производството и така дават своя принос за изграждане основите на промишлеността в родния си край. Във фабрика „Рекорд“ бригада „Лиляна Димитрова“ е излъчена за първенец на бригадите в околията и фабриката. Производителността на труда е увеличена с 22,15 %. Във фабрика „Загорка“ първенец е бригада „Димитър Колоса“, увеличила производителността на труда с 23 %, а бригада „Чавдар“ е първенец на фабрика „Родина“, повишила производителността на труда с 15 %. Гордост на младежките колективи са работничките Гинка Колева, Атанаска Цвяткова, Бонка Лесичкова, Анка Николова, която увеличава производството с 53 %, Сийка Иванова – с 48 % и др.¹³

Двегодишният стопански план, приет от ВНС през април 1947 г., предвижда организирането и осъществяването на промишлено, обществено и битово строителство във Великотърновска околия. В Горнооряховска

11. Пак там, № 296, 3 септ. 1945 г.

12. Мачковска Е., *Виолета Драганова*. Цит. съч., с. 210.

13. Пак там, с. 210.

околия трябва да се наблегне на индустриалното производство, като се обърне сериозно внимание на възстановяването на жп работилницата и Захарните заводи. В отговор на задачите произтичащи от двегодишния народно-стопански план, младежта от Горнооряховска околия обявява съревнование, по време на което работят 20 производствени бригади с участието на 170 бригадири. В тъкачната фабрика „Рекорд“ работят 6 бригади с 26 бригадирки; в предачна фабрика „Родина“ – 10 бригади със 124 бригадири; тютюнева фабрика „Загорка“ – 4 бригади с участието на 24 бригадири¹⁴.

По предложение на Областния комитет на ОФ се организират и съревнования между градовете и околии в Плевенска област, като Горнооряховска околия се съревновава с Търновска. До 9 септември 1947 г. са организирани 9270 бригади със 775 389 бригадири, дали 788 387 трудоводни, а извършената работа е оценена на 220 243 916 лв. По брой на бригадите, бригадирите и стойността на извършената работа на първо място е Плевенска околия, а по създадена най-добра организация и отчетност се открояват Ловешка, Горнооряховска, Търновска и Троянска околии.

В началото на 1948 г. е направена равнометка на резултатите от извършената работа за 1947 г., раздават се и награди за добре свършената работа. По този повод на 18 февруари 1948 г. в Горна Оряховица е организирана голяма бригадирска вечер, на която се отчитат резултатите за околията. На първенците са връчени 10 златни значки, 30 значки I степен и 40 – II степен¹⁵.

Младежките трудови дни, младежките производствени бригади в предприятията, трудово-културните бригади в помощ на селото, местните трудови бригади за изграждане на пътища и обществени постройки са предшественици на небивалия трудов ентузиазъм на младежта, намерил подходящ израз в бригадирското движение.

Ако трудово-културните бригади нямат аналог с друго подобно движение, то младежкото бригадирско движение черпи подобен опит от Ленинския комсомол, който започва изграждането на обекти със собствен доброволен труд още през 1932–1933 г. Такъв опит българската младеж черпи и от съседна Югославия, където една от най-значителните прояви на югославската младеж през 1946 г. е изграждането на жп линията Бръчко–Банович в Източна Босна, дълга 92 км. В този строеж участват 56 хил. младежи и девойки с доброволен безплатен труд. През юли и август на линията работят и 270 български младежи, сред които са трима младежи от Горнооряховска и един от Павликенска околия – Любен Иванов Бакалов от с. Патреш. Командир на българската група младежи е Гроздан Ди-

14. Трудова бригада, № 114, 28 февр. 1948.

15. Мачковска, Е., Виолета Драганова, Цит. съч., с. 211.

митров Векилов. Сава Николаев Георгиев от Горна Оряховица е излъчен за ударник и е награден със значка и часовник¹⁶.

Първият обект, дело на труда и усилията на младежите е прокопаването на Прохода на републиката (Хаинбоаз). Началото е поставено още през 1936 г., но реалното изграждане на този изключително важен от стратегическа гледна точка път, свързващ Северна с Южна България реализират бригадите през 1946 и 1947 г.

На първата национална младежка бригадирска конференция, проведена на 30 ноември и 1 декември 1946 г., се решава през 1947 г. да се създаде 50 000 младежка Национална строителна бригада, която през пролетта и лятото на 1947 г. да довърши Прохода на републиката и да поеме изграждането на 5 национални обекта: линията Перник–Воляк, Проходът на Републиката, язовир „Ал. Стамболийски“, язовир „Копринка, далекопроводът „Курило–София–Пазарджик“¹⁷.

Само за три месеца вместо предвидените 50 000 младежи и девойки се записват повече от 85 000 бригадири. Това дава основание на правителството да повери за изпълнение на НМ бригада „Г. Димитров“ още 3 големи обекта: изграждането на Димитровград, жп линията Ловеч–Троян, консервният комбинат край гара Бойчиновци и други по-малки обекти. През 1947 г. на Хаинбоазкия проход работи втори батальон „Ал. Стамболийски“ в състав от 24 000 души. Тогава начело в бригадирското движение в Плевенска област е Околийската организация на СМ в Горнооряховска околия, изпратила в НМБ 1350 младежи. Увлечени от инициативата на българските младежи на строежа се събират бригадири от Франция, Швейцария, Полша, Румъния, Албания, Чехия, Югославия, Англия, Италия. Проходът на Републиката се превръща в паметник на дружбата. В резултат на усилията на няколко хиляди младежи и девойки, включително и на младите хора от Великотърновския край на 31 октомври 1947 г., преди 67 години завършва строителството на Хаинбоаз. На държавата се предава един първокласен път, свързващ Северна с Южна България и с голямо стопанско и стратегическо значение за страната и Великотърновския край.

Другият национален обект по Двегодишния план е изграждането на язовир „Росица“, днес „Александър Стамболийски“. Неговото начало е поставено през 1921 г., но строителството започва да се изпълнява след 1945 г., с активното участие на младежите-бригадири от нашия край. На 16 и 17 март 1946 г. на язовир „Росица“ се провежда конференция с представители на отечественофронтовската младеж от Свищовска, Търновска и Горнооряховска околии. Младежите вземат решение за сформирането на трудови бригади за изграждането на язовира.

16. ДА – Велико Търново, ф. 83, оп. 1, а. е. 135, л. 11.

17. Народна младеж, № 100, 12 април 1947 г.

Бригадири на язовир „Росица“

През 1947 г. трети батальон „Васил Коларов“ от НМБ „Георги Димитров“ поема строителството на язовира. На 10 април 1947 г. бригадирското лято е открито на тържествен митинг край с. Горско Косово в присъствието на Васил Коларов, Трайчо Костов и Нинко Стефанов, секретар на ЦК на РМС¹⁸. Батальон „Васил Коларов“ подписва договор за съревнование с четвърти батальон „Трайчо Костов“, работещ на другия голям национален младежки обект – язовир „Георги Димитров“, дн. язовир „Копринка“. Съревнованието печелят младежите – бригадири, строители на язовир „Росица“.

През 1948 г. на територията на Великотърновския край работят 2 околийски, 21 постоянни и 14 непостоянни младежки бригади. Една от най-големите околийски младежки бригади в страната през 1948 г. е бригада „Димитър Дюлгеров“, сформирана от младежи от Еленска, Великотърновска и Горнооряховска околии, които поемат изграждането на първия етап на жп линията Лясковец–Златарица. За 4-те месеца работа на три смени бригадата реализира строителната програма за 1948 г. Завършени са големите насипи при с. Драгижево и Миндя и са насипани 35 000 м³ пръст, а извършената работа е на стойност 6 668 049 лв.¹⁹ За това постижение Околийската младежка бригада „Димитър Дюлгеров“ е наградена със знаме „Национален първенец“ на НС на ОФ, което днес се съхранява във фонд „Най-нова история“ на РИМ–Велико Търново. 22-км жп линия Лясковец–Златарица завършена с 6 дни предсрочно, е открита на 4 септември 1949 г. Правителството дава висока оценка за извършената работа от Строителния комитет, техниците, инженерите, бригадирите, строителните работници и населението на Еленска, Горнооряховска и Великотърновска околии по предсрочното изпълнение и пускане в експлоатация.

18. Борба, № 11, 12 декември 1949 г.

19. Сираков, Станьо, 27 дек. 2006, <http://goo.gl/IPVbAH>

От 1946 до 1949 г. близо 500 хиляди младежи и девойки извършват работа на стойност, по тогавашния курс на лева, 4 милиарда и 600 милиона лева, от които 1 милиард и 500 милиона печалба за народното стопанство. Вложен е доброволен труд в изграждането на Димитровград, Прохода на републиката, язовирите „Александър Стамболийски“ и „Георги Димитров“ („Копринка“), жп линиите Перник – Волюяк, Левски – Троян, отсечка към линията Самуил – Силистра, Лясковец – Златарица, далекпровода Курило – Пловдив, ВЕЦ „Видима“, ТЕЦ „Надежда“ и още много други национални и регионални обекти. През 1950 г. бригадирското движение е закрито официално и до 1963 г. не се организират национални младежки бригади.

През 1964 г. с Министерско постановление бригадирското движение е възобновено, организирани са 6 национални младежки бригади: каскада „Белмекен-Сестримо“, пътя Драгалевци-Алеко-Офелиите, жп линията Червен бряг-Златна Панега, каскадата „Доспат-Въча“, ТЕЦ „Марица изток“, ККЗ „Н. Вапцаров“ – Варна. От 1964 г. до 1988 г. няма голям национален обект, в който да не вземат участие бригадири от цялата страна.

Днес, за разлика от Прохода на републиката, язовир „А. Стамболийски“ и други обекти построени с труда на младежите, жп линията Лясковец–Златарица вече е закрыта, закрыти са още хиляди км жп линии и така жп транспортът ни е поставен на колене. Стоотици постройки от онова време или ги няма, или стоят скелетите им...

Няма да издигам лозунги и високопарни слова, само ще кажа, че съвореното тогава е равно на обич към Родината. А рушенето днес на това наследство...?

Докато Елин Пелин споделя с читателите си, че: „Един известен журналист споделя с читателската аудитория: *Сега да видим какво са ни оставили онези хора с белите коси, които честваха бригадирското движение... Дали са построили шедьоври на архитектурата, или жизненоважни и добре направени пътни артерии, или каквито и да били модерни заводи, съоръжения и материални блага, които техните наследници да използват с благодарност и признателност. Построиха ли Голдън гейт, Бруклинския мост, или магистрала, която да свързва от единия до другия край земята като една човешка длан... Какво оставиха след себе си, с което могат наистина да се гордеят. Аз не се сезцам. Освен за селски пътища, направени грубо, вечно нуждаещи се от ремонт, безсмислени заводи, които тровят намиращите се до тях градове, и безумни начинания, зарязвани по средата. Не е много приятно да се каже, но пък е истина – тези хора не оставиха нищо смислено след себе си. Трудът им е бил безполезен...*“²⁰ Тази оценка

20. Монитор, 28 юли 2006 г. Бригадирско движение. Не е много приятно да се каже, но е истина - тези хора не оставиха нищо смислено след себе си, трудът им е бил безполезен.

прави Явор Дачков и мисля, че коментар не е нужен за късогледството и примитивизма.

Но днес има и надежда, и светлина... В интернет попаднах на публикация от вестник „Труд“, със заглавие „Интернет съживи бригадирското движение“²¹. В статията се съобщава, че напълно непознати хора, събрани чрез интернет ще се заемат с почистването на едно от най-красивите кътчета край морето – Атанасовското езеро. Там, от където минава известния път на птиците – Виа понтика. Стана ми доста приятно от тази новина, още повече, че тези наченки на ново бригадирско движение се организират на това място за трета поредна година.

И ще завърша с думите на един от участниците и организаторите на това ново бригадирско движение: „...“, разсъждава философски Бойко Ноев, участник в бригадата. Той е на 26 години, молекулярен биолог от БАН.

На вас оставям да решите дали и днес не може да се получи такъв подем, както в онези трудни години на възстановяване на България...

21. Труд, 21 август 2011 г. Интернет съживи бригадирското движение.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ И РОЛЯТА МУ ЗА ИЗВОЮВАНЕ НА НАРОДНАТА ВЛАСТ В ГОРНООРЯХОВСКИ ПАРТИЕН ОКРЪГ

доц. инж. Гено Жулев

Хитлеристкото нападение на 22 юни 1941 г. срещу Съветския съюз сложи началото на разрастването на въоръжената борба на българския народ против фашизма. Два дни след нападението Политбюро на ЦК на БКП решава партията да вземе курс на въоръжена борба за изгонване на германските окупатори от страната и смъкване на монархофашистката диктатура. Възприетият нов курс поставя пред партията редица нови и важни задачи. Една от тях беше организирането на всички демократични и прогресивни сили в страната в един широк антифашистки фронт.

Победата на Съветската армия пред Москва през декември 1941 г. – януари 1942 г. даде нов мощен тласък на антифашисткото движение в България. Тази победа изигра важна роля за преориентиране на водачите на левите партии за изграждане на единен антифашистки фронт. Решаваща роля за обединението на антифашистките и демократични сили изигра създаденият от партията по инициатива на Георги Димитров Отечествен фронт. В оповестената програма на ОФ от Г. Димитров на 17 юли 1942 г. по радиостанция „Хр. Ботев“ се поставя като върховен дълг на българския народ неговата армия и патриотичната интелигенция да се сплотят в могъщ Отечествен фронт за спасяването на България. В Програмата на ОФ, състояща се от 12 точки, българският народ и неговата армия се призовават да не допуснат въвличането на страната в престъпната война срещу братския руски народ, да се скъса съюза с хитлеристка Германия и страната да се освободи от германско робство.

Главната и непосредствена задача на ОФ беше смъкването от власт на монархофашисткото правителство и създаването на едно истинско национално правителство на ОФ, способно да проведе на дело тази програма. Програмата на ОФ стана могъщо оръжие и в борбата на Горнооряховския окръжен партиен комитет, който през август 1942 г. взе решение за нейното разясняване сред партийните и ремсовите организации в окръга, за установяване на връзки с БЗНС и други политически партии и прогресивни общественици, а така също и изграждането на отечественофронтовски комитети. Подета бе широка разяснителна работа. На страниците на нелегалните вестници „Масовик“, „Младежка борба“, „Народен партизанин“, в отпечатаните позиви и други материали, в предаванията на радиостанция „Хр. Ботев“ и в нелегалния вестник „Работ-

ническо дело“ програмата на ОФ е широко популяризирана. Тя достигна до широките народни маси, но поради недостатъчните организационни стъпки до есента на 1943 г. в окръга са изградени комитети на ОФ само в отделни селища: Долна Оряховица, Теодосиево, Дъскот, Долна Липница и др. Работата на тези комитети е незадоволителна поради това, че в тях участват предимно комунисти и ремсисти и само в отделни села има представители и на други партии (в с. Варана – комунисти, земеделци, безпартийни, в с. Долна Липница – комунисти, земеделци и др.)

Незадоволителното състояние по изграждането на комитетите на ОФ се дължи на редица слабости, от преодоляването на които зависеше бързото разрастване на отечественофронтовското движение в окръга. Такива са на първо място недостатъчните практически стъпки за повсеместното изграждане на комитети; на второ място – подценяване от редица партийни комитети на ролята на ОФ в борбата против фашизма и неверието им в съюзниците; на трето място – опортюнизъмът и свиването на някои стари и авторитетни комунисти, които изчакаха развитието на събитията; на четвърто – липсата на организации на съюзниците и колебание на водачите им.

След разяснителна работа по програмата на ОФ тези слабости са преодоленни, макар и едва след поражението на хитлеристката армия при Сталинград през януари 1943 г., когато Съветската армия мина в настъпление по целия фронт.

Сталинградската епопея стана повратен пункт в антимонархическата и антихитлеристката борба в Горнооряховския партиен окръг. Постъпни нов приток на партизани от комунисти и ремсисти, отделни партизански и бойни групи прераснаха в чети, а от четите се изгради Горнооряховският партизански отряд; разрасна се мрежата на ятаците и помагачите; зачестиха партизанските акции; засили се съпротивата на народа срещу мероприятията на властта. В селата не се изпълняваха наредите. Селяните започнаха да укриват храните си. Окуражиха се водачите на левите буржоазни партии – привърженици на ОФ, представителите на прогресивната интелигенция и онези комунисти, които изчакаха развитието на събитията.

При така създадалата се обстановка на бързо нарастващата съпротива на народа както в цялата страна, така и на територията на Горнооряховския партиен окръг, и създаването на Националния комитет на ОФ (август 1943 г.), Окръжният комитет на партията на заседанието си през септември 1943 г. разгледа състоянието на работата по изграждането на комитетите на ОФ. На това заседание се отчете, че работата по линията на ОФ е слаба, че не са изградени окръжният и околийските комитети на ОФ, което е спирачка в изграждането на нови комитети и укрепването на вече изградените по места.

Във връзка с това бях привлечен в състава на Окръжния комитет на партията и ми беше възложено да отговарям за работата по изграждането и укрепването на отечественофронтовските комитети в окръга. Аз бях единственият легален член на Окръжния комитет на партията и служебната ми работа позволяваше да обикалям селищата на окръга и да установявам връзки с прогресивни общественици и представители на антифашистки и демократични партии за изграждане на комитети на ОФ, както и да поддържам връзки с комитетите на ОФ в съседните окръзи.

Настъплението на Съветската армия и разрастващата се въоръжена борба, съпротивата на народа предизвикаха стъписване в редовете на реакцията. Окръжавените още от юни и септември 1923 г. врагове на народа започнаха да стават още по-безпощадни в действията си срещу населението и партизанското движение в окръга. Други пък започнаха все повече да се спотайват. Кървавият фашистки терор обаче не успя да прекрати борбата. Напротив, той още повече задълбочи пропастта между фашистката власт и народа.

В резултат на взетите мерки от ОК на партията за ускоряване на повсеместното изграждане на комитетите на ОФ работата значително се подобри. В края на септември 1943 г. в Свищов бе изграден Околийски комитет на ОФ в състав: председател инж. Славчо Славчев – комунист, подпредс. Димитър Иванов – земеделец, секретар Кирил Пушкаров – комунист и членове: Веселин Станев и Христо Бъчваров – комунисти, Георги Данков и Йордан Данчев – земеделци. По-късно в състава са включени Марин Митрев и Георги Христов – земеделци и Лазар Василев – безпартиен. Така изграденият Околийски комитет на ОФ в Свищов веднага пристъпи към работа, за което инж. Славчо Славчев пише в своите спомени: „... Главната задача на комитета беше да се създадат връзки с изтъкнати авторитетни комунисти и земеделци в селата и особено с прогресивни учители. В някои села – Алеково, Козловец, Стежерово и др. бяха изградени комитети или групи на ОФ, а почти във всички села държахме връзка с отделни комунисти и земеделци“.

В Павликени се изгради Районен комитет на ОФ с председател Иван Ботев – комунист и членове: Борис Куев, земеделец и Георги Стоянов – социалдемократ. В спомените си Ботев пише: „...Районният комитет на ОФ разгърна широка политическа и организационна дейност за мобилизиране на всички антифашистки сили в редовете на ОФ. На територията на комитета във всичките 26 села бяха създадени комитети на ОФ от предани еднотруповци... На състоялите се две срещи през 1943 и 1944 г. на Кина Бъчварова и Гено Жулев с представители на ОФ в Павликени бяха обсъдени мерките за отстраняване на допуснатите слабости и засилване на подготовката за въоръжената борба за завземане на политическата власт в Павликенския район“.

В Дряново през юли 1944 г. е изграден Околийски комитет на ОФ в състав: председател Тихомир Тахов – комунист, секретар – Георги Ганчев – демократ и членове: Ганчо Донев Ганев и Атанас Смирнов – комунисти, Симеон Кавруков – безпартиен и Коста Костов социалдемократ.

През пролетта на 1944 г. изграждането на отечественофронтовските комитети получи още по-голям размах, когато бе изграден и Окръжен комитет на ОФ със седалище във Велико Търново. Изграждането му се затрудняваше от голямата концентрация на вражески сили в града и отказа на някои стари авторитетни комунисти да поемат отговорна работа в партията. Но през април 1944 г. тези трудности са преодолен и след привличането към активно сътрудничество на Антон Ангелов, Петър Георгиев, Григор Кънев и други, в града бе създаден Окръжен комитет на ОФ. В неговия състав влизат: Петър Карачоров – звенар, секретар инж. Гено Жулев – комунист и членове: Петър Георгиев, Григор Кънев и Ангел Генов – комунисти, д-р Гатю Умников – безпартиен. През юни в състава на комитета са привлечени Иван Геновски и Атанас Добревски – земеделци и Димитър Маринов – социалдемократ. На някои от заседанията на ОК присъства и д-р Минчо Нейчев – член на Националния комитет на ОФ, когото народната победа на 9 септември 1944 г. завари във Велико Търново.

От името на Окръжния комитет са издадени редица позиви към населението и армията, в които се разобличават зверските убийства на патриотите-антифашисти и се призовават трудещите се на решителна борба за смъкване на фашизма и установяване на отечественофронтовска власт. Написан бе позив–отворено писмо до Ст. Чилингиров – председател на Съюза на българските писатели и до всички български писатели и общественици в нашата страна, в отговор на отвореното писмо на Ст. Чилингиров до английските и американски писатели, в което той протестира срещу жестоките бомбардировки на София, посочвайки, че правилно е въоръжен да се бие срещу въоръжен, а не да се избиват невинни невъоръжени хора.

В позив-отворено писмо на ОК на ОФ, след като се осъждат англо-американските бомбардировки над мирното столично население, се отправя питане до Ст. Чилингиров дали е правилно българските фашисти да избиват стотици български патриоти, да изгарят техните домове и защо той си затваря очите пред тези зверства. „... къде Ви е била съвестта, къде се е загубило Вашето съзнание за дълг, за човешки дълг? Защо не сте се отъпчили срещу неподобните жестокости на българските управници? Ние бием тревога пред Вашата съвест на писател, човек и гражданин, отминаващ с мълчание тези зверства. Ние бием тревога пред съвестта и гражданския дълг на всички честно мислещи българи, на цялата прогресивна интелигенция и общественост...“

На състоялата се на 30 и 31 юли окръжна партийна конференция в Хотнишките гори, проведена по указание и с Колю Георгиев – Зеления – представител от ЦК на БРП, се направи оценка на работата и по изграждане на ОФ. Бе отчетено, че работата се подценява и че изградените комитети са още твърде малко на брой. Във връзка с това конференцията определи двама души да се занимават само с въпросите по изграждането на ОФ в окръга. Веднага след конференцията партийните комитети по места пристъпиха към масово изграждане на отечественофронтовски комитети.

През август 1944 г. в Горна Оряховица се изгради Околийски комитет на ОФ с председател д-р Сава Поп Аврамов и членове: Дончо Йорданов – комунист и Димитър Дюлгеров – земеделец, а през септември 1944 г. и в Елена в състав: председател Александър Петков Майтански – комунист, секретар Аврам Топалов – земеделец и членове: Йордан Чукански и Коста Минков – комунисти и Гено Джугалов – звенар.

За активизирането на съществуващите комитети на ОФ, особено в околийските центрове, допринесе твърде много ОК на ОФ, който развива голяма политическа дейност. Великотърновският комитет на ОФ получава поръчения, които надхвърлят неговите рамки. През пролетта на 1944 г. по поръчение на ръководителя на Осма въстаническа оперативна зона – Борис Копчев, ни беше възложена задачата да установим връзка с Никола Петков, който по това време се намираше в гр. Свищов. В дома на проф. Иван Стефанов се състоя срещата с Никола Петков. Тук другарите Борис Копчев и Иван Стефанов се договарят с него и той дава съгласие да подпише прокламация от името на Националния комитет на ОФ. Никола Петков получава уверение, че партията ще му осигури нелегална квартира, за да избегне евентуален арест. Впоследствие обаче, доказалият се по-късно англо-американски агент Никола Петков, под предлог, че е поканен да участва в правителството на Иван Багрянов, отказва да подпише прокламацията на Националния комитет на ОФ.

Нашият комитет поддържа активни връзки и с комитетите на ОФ от съседните окръзи: с Тодор Иванов – комунист от Габрово и Илия Рибаров – земеделец от Севлиево.

На състоялото се на 6 септември 1944 г. заседание на щаба на Осма въстаническа оперативна зона, съвместно с членове на Окръжния комитет на партията и представителите на Главния щаб на НОВА и ЦК на РМС – Методи Христов и Иван Ненов, се реши да се пристъпи незабавно към завземане на села и територии и тяхното разширяване и задържане за подготовка на въстанието във връзка с настъпването на Съветската армия на територията на нашия окръг. На членовете на ОК на партията са поставени конкретни задачи по организацията и провеждането на народното въстание. На ОК на ОФ и на комитетите по места бе възложена

задачата да организират антифашистките и патриотичните сили в градовете и селата и да окажат координирана помощ на партизаните при завземането на властта.

В изпълнение на тази задача на 7 и 8 септември 1944 г. под ръководството на Гено Жулев се провеждат заседания на комитетите на ОФ в Свищов и Павликени. След приключването им в Павликенския район още на 8 септември властта бе завзета от комитетите на ОФ в селата Дъскок, Димча и др. и в редица села от Свищовска околия.

Сутринта на 9 септември, след съобщението по радиото за завземането на властта в столицата от правителството на Отечествения фронт, ОК на ОФ във Велико Търново се събра в адвокатското бюро на Григор Кънев, в присъствието на д-р Минчо Нейчев, който на път за Габрово, поради закъснение на влака и по наше настояване се върна в града и пристъпихме към завземане на властта. До обяд с помощта на войници на противовъздушното поделение и трудовите войски, които бяха арестували своите командири и минаха на страната на ОФ, завзехме без съпротива общината, Околийското управление, трите полицейски участъка, пощата, банката и другите държавни учреждения. Останаха само казармите.

Д-р Минчо Нейчев, който стана министър на правосъдието в правителството на ОФ, даде първите си разпореждания по завземането на властта във Велико Търново и с предоставената му от комитета кола и охрана, отпътува към 10 часа за София. Така Окръжният комитет на Отечествения фронт даде своя принос за установяването и укрепването на народната власт във Велико Търново и Горнооряховския партиен окръг.

София, 29 юни 1974 г.

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ И БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ

Иван Коев – зам. председател на СВВБ председател
на Областния Съвет на СВВБ – гр. В. Търново

Създаденият преди 70 години Отечествен фронт (ОФ) постави началото на организираната съпротива и борба на българския народ срещу фашизма. Равнопоставената антифашистка коалиция, формирана от леви и центристски политически партии, обществени организации, съюзи и изявени отделни личности си поставя за цел да спаси България от унижителна трета национална катастрофа.

Като прояви тънък комуникативен усет, Националният комитет на ОФ разпространи редица позиви. В този смисъл позивът от 25 август 1944 г. е особено показателен. В него се съобщава, че на 24 август 1944 г. делегация на ОФ е посетила министър-председателя Иван Багрянов. В директен разговор му е казано, че България може да бъде спасена само от правителство на ОФ, представено от народа. Единствено това правителство е в състояние да спечели доверието на Антихитлеристката коалиция и да демократизира българското общество. Министър-председателят, признавайки, че положението е „извънредно тежко“ отклонява директния отговор, като настоява делегацията да се яви пред регентите.

Позивът завършва с две особено изразителни изречения, в които ясно и категорично проличава стратегията и тактиката на ОФ: *„Управниците с бездействието си разширяват пропастта, зинала пред страната и подкрепят осъдената на разгром, хитлеристка Германия. Дошъл е моментът народът и армията да застанат един до друг и поемат в собствените си ръце съдбините на изправеното пред гибел отечество. Българи от села и градове, да почнем борбата в защита на България! Нейното спасение е в ръцете на народа и армията“*. Категоричният призив за вливане силите на народа и армията в борбата за спасяването на България показва, че ключовата дума, която може да обедини всички прогресивни сили е „единство“. Единство, в което особено важно място се отделя на армията.

Неоспоримо доказателство, че това е единственият верен път на спасението, е заемането на политическата власт от правителството на ОФ на 9 септември 1944 г. С този акт се слага край на гражданската война в България и се създават реални условия за участие в постигането на пълен разгром над хитлерофашистка Германия.

Още в първите дни на своето управление правителството на ОФ предприема решителни мерки за преодоляване на пълната международна из-

оация на България, както и за подобряване на влошените отношения със съседните балкански страни. Между тях особено важно място заема решението за скъсване на съюза с хитлеристка Германия и прогонването на войските ѝ от територията на България. В подкрепа на това решение правителството изготвя конкретна програма за подготовка на България и Българската армия за участие в пълния разгром на герmano-фашистката групировка на Балканите.

По своя смисъл програмата е поредица от мероприятия, с които се реализира трансформирането на Българската армия в Българска народна армия. Те могат да бъдат оценени като революционни, но по своята дълбока същност те са реалистични и в голяма степен уникални, защото напълно отразяват военно-политическата обстановка в страната.

Правителството не ликвидира старата българска армия. То запазва нейната организационна структура. Запазва в нейните редове и всички онези военни специалисти от офицерския, сержантския и чиновнически състав, които приемат демократичните принципи на строителство в армията, включително и участието на България на страната на Антихитлеристката коалиция във войната. В същото време са заложени и проведени дълбоки промени в нейния характер и съдържание.

Заедно с това, програмата предвижда механизъм за освобождаване от състава на армията на всички офицери и генерали, взели участие в извършването на престъпления, лично участвали или заповядали убийства и други противонародни действия. Уволнени от длъжност са генералите и офицерите, заемащи висши длъжности във висшата военна йерархия на армията, които не приемат програмата на Отечествения фронт: Военното министерство и Генералният щаб, видовете въоръжени сили, дивизиите, военно-учебните заведения, прокуратурата и съда. На тяхно място са назначени генерали и офицери, участвали в антифашистката съпротива – партизански командири от Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА), генерали отечественофронтовци, висши офицери с добър кадрови опит, служили в редовете на Съветската армия. Заедно с това в програмата намира място грижата за подготовката на командири от офицерския и сержантския състав. Много младежи, синове на работници и селяни са изпратени да учат във Военното училище, Школата за запасни офицери у нас, а други придобиха командирски опит във военно-учебните заведения на Съветския съюз.

Опора и гарант за изпълнение на програмата на ОФ-правителството са войнишките комитети, създадени почти във всички подразделения и подразделения на Българската армия. Те имат важна заслуга да не се предприемат контрадействия против властта на ОФ.

Много съществен елемент от програмата е формирането и въвеждането на помощник-командирския институт. При дадените условия той

изиграва значителна стабилизираща роля. Във всички звена на военната структура на армията са назначени помощник-командири. Без получено от тях съгласие, командирите не можеха да вземат решения както по кадрови въпроси, така и в голяма степен по военната подготовка и военните действия.

В съответствие с програмата на ОФ в армията се създава и Народна гвардия. Тя е основен крепител на правителството и поради това, че повече от 33 хиляди гвардейци-бойци и командири са включени в състава на Първа гвардейска дивизия, 13 гвардейски полк и на повече от 70 по-малки единици. Гвардейските формирования са включени в щатния състав на войсковите части. Това допринесе в голяма степен за успешно реализиране на тяхната основна задача, да се противопоставят на контрареволуционните опити на старите офицери и на други реакционни сили. По същата причина, по-голямата част от гвардейските формирования взеха участие в бойните действия на фронта.

Трябва специално да подчертаем, че мероприятията от програмата на правителството на ОФ се реализират в изключително сложни условия. Налице беше реална опозиция, която провеждаше активни действия. Необходимо бе да се промени морално-политическата нагласа за водене на военни действия с бившия съюзник, хитлеристка Германия. За да вземе участие във военните действия, Българската армия трябваше спешно да бъде снабдена с въоръжение, боеприпаси, снаряжение и имущество. Трябваше да се подготвят и подпишат редица документи за уреждане на взаимоотношенията с Антихитлеристката коалиция, Югославия, Гърция и Турция. Макар и с големи затруднения, посочените политически проблеми са решени успешно от новата българска дипломация.

На 28 октомври 1944 г. България подписа споразумение със страните от Антихитлеристката коалиция за прекратяване на войната срещу тях. Прекратени са военните действия и с всички страни от коалицията. Българското правителство се задължава да задържи и разоръжи германските войски, разположени в България. С посочените по-горе действия са постигнати резултати, които имат голямо политическо значение. Прекратена е една противонародна война. Отстранена е възможността България да се превърне в театър на военни действия. Страната е спасена от трета национална катастрофа.

Подготовката и започването на Отечествената война, също се извършва при големи трудности, които по време на войната не само не намаляват, но нарастват още повече. Определени политически сили открито се противопоставят на участието на България във войната под благовидния предлог, че армията е изтощена и не е в състояние да води война. Всъщност става дума за спиране на мероприятията от програмата на правителството на ОФ и за връщане на историята назад.

В същото време българският народ изцяло подкрепя ОФ. Силно мобилизиращо въздействие оказва лозунгът „Всичко за фронта, всичко за победата!“ Колети с топли облекла и храна всеки ден се отправяха към фронта. Трогателните писма до бойците и командирите в окопите повишаваха тяхната морална устойчивост. Съществена помощ оказва и командването на 3-ти Украински фронт. Доставено е голямо количество въоръжение, боеприпаси, храни, облекла, обувки и други материали.

Българската армия изпълнява с чест поставената ѝ задача. Това е категоричен израз на политическа подкрепа на ОФ, на българския народ. Успехите на фронта укрепват и издигат авторитета и престижа на нова България. Подписаният през 1947 г. Парижки мирен договор запазва териториалните граници на България.

През всичките изминали десетилетия след Втората световна война, въпреки променящите се социални, икономически и битови условия, ОФ успява да запази, съхрани и доразвие своята роля и характер. С течение на времето ОФ губи предназначението си на политическа коалиция и се превърна в привлекателен център за изразяване на общественото мнение при решаване на еждневните битови и социални проблеми на хората, без оглед на тяхната политическа и професионална ориентация, религиозни възгледи и етническа принадлежност. Поощряваше множество инициативи за благоустрояване и ред в селищата и кварталите. Търсеше решение за духовното израстване на хората по местоживеене.

Отечественият съюз е достоен приемник и последовател на ОФ. Неговата политика на национално съгласие по общонационалните и общогражданските проблеми е напълно реалистичен подход към решаване на трудностите и предизвикателствата на нашето съвремие. Патриотизмът, духовното единство и безусловната любов към Отечеството трасират верния път към национално обединение и възход.

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ ПРЕДИ, ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ СЪЮЗ ДНЕС И В БЪДЕЩЕ

Марин Палазов – Председател на Об. съвет на ОС – В. Търново,
областен координатор и член на Бюрото на НС на ОС

Като съюзник на хитлеристка Германия в годините на Втората световна война, България бе изправена пред опасността от поредната национална катастрофа, ако не скъса с този съюз и не се присъедини към антифашистките и демократични държави и народи. С оповестената програма и антифашистката си дейност, с победата на Деветосептемврийското народно въстание, с участието на българската армия в разгрома на хитлеристка Германия, Отечественият фронт предотврати тази катастрофа и осигури условията за подписването на Парижкия мирен договор, запазващ териториалната цялост на България.

Създаден през лятото на 1942 г. Отечественият фронт (ОФ), правоприменик на който днес е Отечественият съюз, е уникално българско обществено-политическо явление. В него се включиха БЗНС „Пладне“, Политически кръг „Звено“, БРП (к), БРСДП. В годините на Втората световна война тази сложна коалиция ОФ изигра изключителна роля за разгръщането на широко демократично и антифашистко движение в България. Заедно с това, благодарение на първите отечественофронтовски правителства след 9 септември 1944 г., България успя не само да излезе от първоначалната дипломатическа изолация, но и да защити умело своите национални интереси. Ето защо, историята на ОФ е важна и неотменна част от най-новата българска история. Тези факти трябва да се помнят. Историята не може и не бива да бъде забравена, нито пренаписвана. Към нея трябва да се отнасяме обективно, без партийни и идеологически пристрастия.

В последователната и многостранна дейност от създаването на ОФ през годините на Втората световна война до ден днешен дебело подчертаваме приноса му за победата над фанатизма, за победата на републиканската идея в България, както и за полагаането на основите на демокрацията у нас.

В годините на прехода и влизането ни в Европейския съюз, Отечественият съюз винаги е отстоявал каузата на действащия патриотизъм, на истинското родолюбие при решаването на конкретните проблеми на хората. Той е убеден, че истинският патриотизъм е източник на съгласието между хората. Започва от привързаността към род, родно място и стига бързо до любовта към България като единна и неделима държава.

ОФ и неговият правопреемник Отечественият съюз запазиха своята идентичност и разпростряха многостранната си дейност по местоживее-не. В основата на работата им са социалните проблеми на хората (комуникации, транспорт, обслужване, патриотично възпитание на подрастващото поколение, чистотата, нощния покой в квартала) и др.

В годините на прехода Отечественият съюз остана верен на традициите. Поотърси се от някои неприсъщи задачи и в новите условия провежда своята политика, начертана от Националния съвет и общинските организации и се оказва единственият орган по местоживее-не в общественно-политическото пространство.

Опитът от миналото и новите условия днес са добра основа за дейността на организацията в бъдеще. Големи трудности се срещат с базата, която през годините на прехода бе хищнически разграбена от т.нар. приватизатори. Квартални клубове, почивни бази, материални активи по всеизвестни схеми получиха нови собственици, а организациите останаха без офиси, клубове и материални средства. И въпреки тези трудности, организацията е жива.

На много латиноамерикански страни им допада нашия опит и той се проучва и прилага при техните условия. Интерес към работата на Отечествения съюз прояви и Европейската комисия и сподели опита на ОФ и Отечествения съюз в общественно-политическото развитие на България.

Добре разбирам, че една организация, зад гърба на която стои държавната власт със своите структури, едва ли може да се приеме като гражданска в днешния смисъл на думата. Но в условията на съществуващата след Втората световна война общественно-политическа система в България, именно ОФ играе ролята на най-масовата структура, която учи българските граждани на активно отношение към ставащото около тях. Част от тази гражданска активност изигра водеща роля в годините на прехода – най-вече в политическата сфера. За съжаление другата част, свързана с проблемите на хората по местоживее-не, като че ли беше подценена, позабравена, затова сега е много трудно да бъдат организирани българските граждани за решаването на общите проблеми. В това трябва да виждаме и да не забравяме положителното гражданско наследство на ОФ и да опитаме да го развиваме в новите условия чрез Отечествения съюз.

По повод 70-та годишнина от създаването на ОФ Общинският съвет на ОС – Велико Търново организира Национална кръгла маса на тема „Отчественият фронт – минало, Отечественият съюз – настояще и бъдеще“. Поканихме за участие научни работници, преподаватели, историци, общественици и др. Дискусиата се проведе на 30 октомври 2012 г. с научен ръководител проф. д-р Пенка Костова от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. В работата взе участие и председателят на НС на Отечествения съюз г-н Симеон Симеонов. В разработките и изказванията си участниците засегнаха редица въпроси, свързани със създаването, организацията и дейността на ОФ и Отечествения съюз в миналото и днес.

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ ЗА ИНФОРМИРАНОСТТА НА НАСЕЛЕНИЕТО И КУЛТУРНО-МАСОВАТА РАБОТА ПО МЕСТОЖИВЕЕНЕ

Станка Палазова – зам.-председател Общински
комитет „Васил Левски“, В. Търново

Времето безвъзвратно отминава и все повече ни отдалечава от онзи 45-годишен период от съвременната история на България, наречен „тоталитарен“ режим, станал причина за разколничеството в нашето гражданско общество и неговото разпадане. Независимо от постиженията и напредъка във всички области на живота, през 80-те години на ХХ в. у една част от хората се натрупваше недоволство от икономическата и социалната политика, провеждана от БКП. Под влияние на вътрешни и външни сили това недоволство ескалира на 10 ноември 1989 г., предизвика много бунтове, митинги и протестни движения.

Създаде се еуфория под мотото „За демократична България“ и „Долу БКП“. Този демократичен прелом започна с голям шум и необмислени реформи, които доведоха до разпадането на социалистическата система, унищожаването на икономиката, здравеопазването, образованието, културата, човешките добродетели и ценности на българина. С една дума, за тези 25 години демократичен преход България се нареди сред страните от третия свят, които до неотдавна подпомагахме. От държава, развита във всяко отношение, България се превърна в изключително изостанала и бедна страна в Европейския съюз, потънала на дъното на блатото, от което като че ли излизане няма. 25 години хората се блъскат в морето от безкрайни политически вълни, с вярата и надеждата за промяна на живота им, за работа на младите, голяма част от които се пръснаха по чужбина да се учат, да работят, само и само да преживяват. С убийствената мисъл никога да не се върнат в родината си! Социалният статус на българина днес е под нормата на оцеляване – ниски заплати и пенсии, поголовна безработица, мрачно бъдеще. Кризата – икономическа, политическа, социална е повсеместна и краят и не се вижда.

И често си задавам въпроса, това ли е бленуваната демокрация, че новопоявили се политици и управляващи дотолкова са заслепени от вярата си за промяна, че събориха и разграбиха всичко ценно, градено с много труд и ум от обикновения труженик – работник, селянин, учител, художник, творец на изкуството и културата. Докато съществува това разеди-

няване, противоборство, омраза и злепоставяне между многобройните партии и политически сили, процесът на оздравяване и изход не може да се реабилитира. Борбата за власт и надмощие погубва България. И колко актуално звучат днес думите на големия поет Христо Ботев: „Патриот е душа дава, но не своята душа братя, а душата на народа...“

Очевидно е, че в годините на демокрацията, демократичните принципи са погазени, идеалите на Левски, Ботев, Раковски и плеядата възрожденци – борци за братство, равенство и свобода, забравени! Историята красноречиво ни показва, че който не се съобразява с принципите и заветите им, е обречен на гибел. За да вървим напред, трябва да се връщаме към горчивите и славни уроци от историята!

Такъв урок ни дава периодът на фашисткия режим и диктатура в България. Създаването на мощен Отечествен фронт (ОФ) от патриотичните сили на Антихитлеристката коалиция в името на народ и родина, е показателен за съдбата на страната ни в борбата срещу хитлеризма и участието ни в заключителната фаза на Втората световна война.

В своята многостранна дейност ОФ, включващ близо 70 % от населението, стоеше най-близко до интересите на хората по местоживеене. Като участник и деец на тази организация във Великотърновска област, винаги се вглеждам със задоволство и носталгия във времето на щастливото детство, доброто образование, на съзидателния труд и сигурен живот. Детството на нашето поколение беше щастливо. Това беше често и достойнство на всяко дете, със сините и червените връзки, с комсомолските книжки и значки, а образованието ни, трудовият ни живот, работа, заплащане и пенсионни осигуровки сигурни. Хората се обичаха и взаимно се подпомагаха. И в целия този процес, определен дял се пада на ОФ и организациите и клубовете по местоживеене.

От своето създаване ОФ формира стройна система за идейно-възпитателна и масово-политическа просвета сред населението. Опирайки се на дългогодишните просветни традиции на читалищата, отечественофронтските организации с подходящи, близки до хората форми, довеждаха до тяхното съзнание актуалните теми и въпроси на политическото управление и държавна власт. Съдържанието се определяше от действащата тогава обществено-политическа система и основната ѝ задача – развитие, утвърждаване и усъвършенстване на социалистическия начин на живот. Окръжната организация на ОФ – В. Търново редовно информира и разяснява партийните и държавни документи, съобразно интересите, потребностите, възрастовите особености, образованието и културата на гражданите. Интересно място заемат актуалните проблеми на вътрешната и външна политика на НРБ и тяхното конкретизиране по местоживеене.

В областта на икономическата политика повсеместно се провеждат събрания, тематични вечери, индивидуални разговори, свързани с трудо-

вото участие на хората в производството и внедряването на съвременни технологии, развитието на личното стопанство и ефективността от него. Това са: Указ 56, Постановлението на Министерския съвет по самозадоволяването и развитието на личното стопанство, Закона за опазване на селскостопанската продукция, създаването на доброволни отряди по места, икономите в домакинствата, рационалното оползотворяване на вторичните суровини и много други проблеми, свързани с труда, производството и услугите по местоживеене. Отечественофронтовските организации отделят голямо внимание на въпросите, свързани с повишаването на жизненото равнище на българския народ, намерили конкретен израз в съответните Постановления на Министерския съвет, ЦС на профсъюзите, НС на Отечествения фронт, ЦК на ДКМС, концепцията за нов кодекс на труда, демократичния характер на избирателната система и др.

Една от основните задачи на ОФ преди 1989 г. бе организацията и провеждането на изборите. В разясняването на избирателния закон и програмните документи за развитието на страната, на окръга, на общината, на селото безвъзмездно участват подготвени специалисти – юристи, икономисти, лекари, учители, общественици и др. Хората се чувстваха съпричастни и отговорни за реализирането на задачите, произтичащи от тези законопроекти, определящи техния живот и бъдеще. На изборния ден масово се гласуваше. Всеки даваше своя глас за предложените и обсъдени на предварителни събрания кандидатури за народни представители, кметове, съветници, съдии и съдебни заседатели. Избранниците редовно се отчитаха на събрания и срещи, съобразно конкретните поръчения, поставени им от хората по местоживеене.

Въпреки че днес се спекулира и някои политики с насмешка се отнасят към начина на гласуване тогава, смея да заявя, че имаше много по-голяма яснота, демократичност и доверие в тези, които ги представляваха. В никакъв случай не трябва да се счита, че изборният ден беше задължение, бreme за гласоподавателите, а своеобразен празник, на който се засвидетелства вярата и надеждата за по-добро бъдеще и благоденствие. Купеният вот, фалшификациите, подмяната на бюлетини бяха непонятни явления. Кебапчета и веселие имаше, но след приключване на изборния ден, а не както сега – предварително раздаване на храна и пари на социално слаби и бедни, празни обещания и др. под.

Друго важно направление в информираността и масово-политическата просвета по местоживеене заема патриотичното и интернационално възпитание на хората. С богато познавателно и въздействащо значение се отличават идеологическите кампании, свързани със забележителни събития от българската история: 1 300-годишнината от създаването на българската държава, годишнини от Юнското и Септемврийското въстание 1923 г., Девети септември 1944 г., бележити годишнини на видни лич-

ности от Българското възраждане с национално и регионално значение, празници на патрони на улици, квартали, градове. Особено интересни и съдържателни бяха специализираните форми, в които масово участват хората като националната лектория на тема „Нашата Родина“, тематични вечери и викторини, разговори за революционните добродетели на нашите възрожденци и антифашисти, землячески и родови срещи. Обикновено тези прояви се провеждаха в читалищата, клубовете на ОФ, на открито в парковете и по площадите. В тематиката на просветната дейност се включваха и въпроси, отнасящи се сътрудничеството и дружбата с народите от други страни, изучаването и обмяната на положителния опит, борбата за запазване на световния мир.

Нравственото, естетическо и правно възпитание бе основна грижа на отечественофронтовските организации. Съвместно с други организации, институции и специализирани органи се извършва конкретна идейно-възпитателна и просветна работа за преодоляване на отрицателните явления:

- нарушаването на обществения ред и голямата роля на педагогическите стаи и доброволните отряди;
- кражбите, престъпленията от битов характер, дребното хулиганство;
- детските престъпления;
- вредата от тютюнопушенето и алкохола.

Специален обект на възпитание и обучение бе населението с по-ниска битова култура, етническите групи, малцинствата. По местоживее се провеждаха мероприятия за повишаване на тяхното образование и възпитание, включването им в трудовия процес, формирането на самосъзнание за принадлежност към българската нация. Комитетите на ОФ се грижат основно за подбора и обучението на етническите турци и цигани в специализирани школи и курсове за повишаване на техните знания по битова култура. С интерес хората посещаваха разнообразните форми за информираност и възпитание и масово участваха в тематичните срещи и разговори на различни теми: „В нашия дом, на нашата улица“, „Растат децата. Как ги възпитаваме?“, „Селището в което живеем е наше и ние сме негови стопани“, „Отрицателните явления в нашия живот“, „Против еснафството в бита, труда и човешкия живот“ и др.

Значителна част от идейно-възпитателната и родолюбива дейност на общинските и низови организации на ОФ заема работата по утвърждаване на нова празнично-обредна система и ритуали, свързани с националния календар и със събитията от национално, регионално и местно значение. Опирайки се на вековните български традиции, обичаи и обреди, празниците по местоживее се изпълват с ново съдържание. Заедно с народните съвети, профсъюзите и комсомола, в окръга се работи по комплексна програма за тяхното утвърждаване и усъвършенстване.

Много усилия се полагат за подготовката на необходимите кадри, управленски звена, създаване на материална база за тяхното развитие, обогатяване и разнообразяване на формите и същността на празниците и обредите. Във Великотърновски окръг се постави началото на някои от основните граждански ритуали: кръщаване на деца, сватби, общи граждански възпоминания, дори и в най-отдалечените села, махали и колиби на Еленската, Килифаревската, Сухиндолската и др. селищни системи. Съвместно с читалищните настоятелства, с популярност и при голям интерес, се провеждат дни на социалистическия бит и култура под надслов: „От Дунава до Балкана“. Създадено бе движение за организиране на земелячески и родови срещи, отбелязване на златни и сребърни сватби, възстановяване на традиционните сборове и панаири с демонстрации на изложби и базари на стопанските и културни достижения на всяка община.

Преосмислени са и традиционните зимни и пролетни празници: коледуване, сурвакане, лазаруване и др., които се посрещат с голямо желание от населението. Ново измерение придобиват празниците, посветени на нашата улица, квартал, блок, организирани от низовите организации. Те въздействат за укрепване на добросъседските отношения и климатът по места. В това отношение конкретен възпитателен ефект оказва инициативата за по-близко сътрудничество, подкрепено с договори „Училище, квартал, семейство“, към която впоследствие се присъединяват и колективи от предприятията. Всички програми, инициативи и прояви са подчинени на една цел: своевременно да се реагира на постоянно растящата потребност на населението от съдържателни, художествено-емоционални празници и обреди и културни прояви, които да съдействат за повишаването на патриотичното, нравствено и естетическото им възпитание.

Споделеното до тук е една малка част от мащабната и разностранна дейност на организациите на ОФ по местоживеење, по време на едно неотдавнашно историческо минало, определено след 10 ноември 1989 г. като тоталитарен режим в България.

Отричането и сриването на социалистическата система у нас, установяването на нови радикални форми на управление и политика на развитите демократични процеси, на унищожителна приватизация доведоха до хаотичност в икономиката, до пълна разруха на селското стопанство, до разслоение на обществото, породено от създаването на много лидерски партии, чиито стремежи са не спасяването на България и народа ѝ, а завоюване на власт, разпределяне и преразпределяне на националното богатство и влияние над капитала.

Сега гражданското общество за утвърждаването на което ОФ–ОС имат определен принос, е в разпад. Над пенливата повърхност на „демократичните“ процеси, изплуват всички недъзи на капиталистическата

машина, която обслужва определен кръг от хора: социално неравенство, безработица, невиджана корупция, престъпност във всичките ѝ проявления, политически и морален упадък. С една дума – живеем в сбъркан преход, объркано време, изпълнено с хаотичност и противоречия.

В тази обстановка Отечественият съюз, наследник на ОФ полага усилия и търси своето място за приобщаване и въздействие на болшинството свои членове, повече от 50% от които през последните години не гласуват. Една част от тях останаха без работа, други са без доходи, с ниски заплати и пенсии, загубили вяра за нормален живот и сигурност. Не са малко и тези, които страдат по своите деца и близки, разпръснати по целия свят да търсят препитание и по-добро образование и квалификация. За 25 години „демократия“ техният съзидателен труд е съсипан, човешките добродетели и ценности – обезличени.

Използвайки опита на ОФ в настоящите условия, организацията на Отечествения съюз във Великотърновска област се стреми да активизира своята дейност, да намери пътища и форми за по-близка работа с хората. Възстановяват се организациите на Отечествения съюз по места, създадоха се Обществени звена за тяхното информирание и подпомагане. Утвърди се ГОДОС – Граждански обществен държавно-отговорен общински съвет, като коректив на местното самоуправление в областта на здравеопазването, образованието, културата, благоустрояването и хигиенизирането на градовете и селата и др. Откри се временна приемна за даване на безплатни юридически консултации и оказване на правна помощ на социално-слаби граждани, пенсионери, многодетни семейства.

По повод 65-та и 70-та годишнина от основаването на ОФ и 65-та годишнина от Парижкия мирен договор се организираха срещи, дискусии, тържествени вечери, отразяващи историческата роля и значение на най-масовата организация в България по време на Втората световна война и борбата срещу хитлерофашистката експанзия. И в сегашната обществено-политическа обстановка на напрежение и драматизъм, на неспокойствие и застрашена сигурност на хората, повече от всякога е необходимо да се прочисти партизираното и разслоено гражданско общество и Отечественият съюз, опирайки се на уникалния исторически опит на своя предшественик – ОФ, да намери адекватното си място и роля за обединение и консолидация на всички прогресивни, патриотични и родолюбиви сили и организации за спасяването и оцеляването на българската държава и народ!

